

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १०७

बुद्धिविलासिनीलीलावतीविवरणाख्यटीकाद्वयोपेता

श्रीमद्भास्कराचार्यविरचिता

लीलावती ।

उत्तरार्धरूपो द्वितीयां भागः ।

एतत्पुस्तकम्

आपटेकुलोत्पन्नेन विष्णुसूनुना दत्तात्रेयेण

आनन्दाश्रमस्थपण्डितानां साहाय्येन

संशोधितम् ।

तच्च

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तेन

श्रीमन् 'महादेव चिमणाजी आपटे' इत्याभिधेय-

महाभागप्रतिष्ठापिते ।

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८५९ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९३७ ।

(अस्य सर्वधिकारा राजशासनानुसारेण स्थाय्यकीकृताः) ।

मूल्यं पादोनरुप्यकद्वयम् (१९१२) ।

लीलावत्युत्तरार्धस्य

अनुक्रमणी

—:०:—

			पृ.
क्षेत्रव्यवहारः	...	...	१२६—२१९
खातव्यवहारः	...	...	२२०—२२६
चितिव्यवहारः	...	...	२२७—२२९
ककचव्यवहारः	...	...	२३०—२३३
राशिव्यवहारः	...	...	२३३—२३९
छापाव्यवहारः	...	..	२४०—२५०
कुट्टकम्	...	...	२५१—२७४
अङ्कपाशः	...	...	२७४—२८४
ग्रन्थसमाप्तिः	...	...	२८५—२८८
लीलावतीस्थश्लोकप्रतीकानां सूचिः	...	...	२८९—२९३
गणेशदैवज्ञकृतश्लोकप्रतीकानां सूचिः	...	...	२९४
लीलावतीस्थपद्यानां वृत्तसूचिः	...	...	२९४—२९५
शुद्धिपत्रम्	...	...	२९६

बुद्धिबिलासिनीलीलावतीविवरणारयटीकाद्वयोपेता

श्रीमद्भास्कराचार्यविरचिता

लीलावती ।

उत्तमार्धरूपो द्वितीयो भागः ।

अथ क्षेत्रव्यवहारः ।

—::—::—

तत्र भुजकोटिकर्णानामन्यतमाभ्यामन्यतमानयनाय करण-
सूत्रं वृत्तद्वयम्—

इष्टो बाहुर्यः स्यात्तत्स्पर्धिण्यां दिशीतरो बाहुः ।

अस्ये चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्तिता तज्ज्ञैः ॥१३५॥

बु० वि०—भव क्षेत्रज्ञ मां देव देवराज प्रियंकरम् ॥

रङ्कदैर्न्यहर शाहि शाहि भूतेश भावन ।

अस्यार्थः—भो देव देवराज भव महादेव रङ्कदैर्न्यहर भूतेश क्षेत्रज्ञ परमात्मन् भावन । भानि नक्षत्राणि अवतीति भावध्वन्द्वः । तेन भातीति भावन । प्रियंकरं भक्तिकरं मां शाहि । क्षेत्रेति क्षेत्रव्यवहारस्य प्रारम्भ-
तस्य नामापि सूचितं भवति । चापबन्धस्योक्तोऽयम् ।

अथेदानीं स्वातादीनां क्षेत्रमूलेन तावत्क्षेत्रव्यवहारो निरूप्यते । क्षेत्रं नाम समभूमिः । तदतिदेशत्वेन यत्किञ्चित्त्रिकोणमदेशादिकं तम् । अस्मादिक्षेत्रमिति व्यपदिश्यते । तस्य व्यवहारः कर्णलम्बकलादिभिरियता निर्णयः । तत्र क्षेत्रं अस्य चतुरस्रं वर्तुलं चापं चेति चतुर्धा । तिस्रोऽन्त्यः कोणा यस्येति अस्यम् । चतस्रोऽस्त्यो यस्येति चतुरस्रम् । वर्तुलचापे प्रसिद्धे । तत्र अस्य द्वेधा । जात्यं त्रिभुजं चेति । यत्र यथोक्तलक्षणा भुजकोटिकर्णास्तज्जा-
त्यमित्युच्यते पूर्वैः । व्यावहारिकीयं संज्ञा । तदन्यच्छृङ्गाटकाकारम् । त्रिभुजमिति । त्रयो भुजा यस्येति त्रिभुजमित्यन्वर्थसंज्ञा । त्रिभुजं च द्वेधा । अन्तर्लम्बं यहिर्लम्बं चेति । चतुरस्रं तु द्वेधा । समकर्णं विषमकर्णं चेति । तत्र समकर्णं चतुर्धा । समचतुर्भुजं विषमचतुर्भुजमायतमायतसमलम्बं चेति । आयतं दीर्घचतुरस्रम् । विषमकर्णं तु षोढा । समचतुर्भुजं समत्रिभुजं समद्विभुजं समद्विभुजं विषमचतुर्भुजं समलम्बं चेति । वर्तुलं चापं चाप्येकमेव । एवं क्षेत्रं चतुर्दशधा । पञ्चासादिष्वपि अस्मादीन्यन्त-
र्भूयन्ते ।

तत्र अस्य चतुरस्रस्यापि भुजकोटिसंयन्तत्वेनाऽऽदौ भुजकोटिलक्षणं मा-
पंयाऽह—इष्टो बाहुर्यः स्यादिति । अजुपदेशस्य अजुबादाकारत्वाद्वाहुरिति ।

तत्कृत्योर्योगपदं कर्णो दोःकर्णवर्गयोरिविवरात् ।

मूलं कोटिः कोटिश्रुतिकृत्योरन्तरात्पदं बाहुः ॥ १३६ ॥

बु० वि०—व्यपदेशः । एवं व्यस्ते त्रयः । चतुरस्त्रे चत्वारो बाहुवः समन्तात्स-
न्त्येव । तेषु मध्ये य इष्टः स्वाभिमतव्यस्त्रे चतुरस्त्रे वा क्षेत्रे बाहुः स्यात्
तत्सार्धिन्यां तस्य प्रतिकूलायां दिशि य इतरो बाहुः सा कोटिः कीर्तिता ।
ऊर्ध्वस्थितत्वात्कोटिरिति संज्ञा । यदा दक्षिणोत्तरो बाहुस्तदा तत्सार्धिनी
प्राच्यपरैव कोटिः । यदा प्राच्यपरो भुजस्तदा तत्सार्धिनी दक्षिणोत्तरैव
कोटिः । एवं सर्वदिक्षु विदिक्ष्वपि भुजापेक्षया कोटिः प्रतिकूलदिवत्त्वम् ।
अत एव भुजकोट्योनर्मिभेदो न स्वरूपभेद इति वक्ष्यति । तज्ज्ञैः क्षेत्र-
संस्थाभिज्ञैः ॥ १३५ ॥

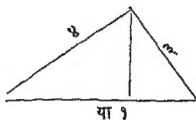
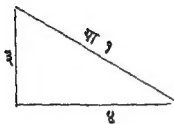
अथ ज्ञाताभ्यां दोःकोटिभ्यां कर्णं दोःकर्णाभ्यां कोटिं कोटिकर्णाभ्यां
भुजं चाऽऽर्याऽह—तत्कृत्योर्योगपदमिति । तत्कृत्योर्दोःकोटिकृत्योः । भुजको-
ट्यत्रयोरज्जुबद्धसूत्राकारप्रदेशः कर्ण इत्युच्यते । व्यवहारार्थमियं संज्ञा पूर्वे-
षाम् । शेषं स्पष्टम् ॥ १३६ ॥

ली० वि०—अथ क्षेत्रव्यवहारमाह—इष्टाद्वाहोरिति । इष्टाद्वाहोस्तत्सार्धिन्यां बाहु-
लमायां दिशि य इतरो बाहुः सा तज्ज्ञैः संख्याशास्त्राभिज्ञैर्विद्वद्भिस्त्रयस्त्रे त्रिकोणे
चतुरस्त्रे वा क्षेत्रे कोटिः कीर्तिता । त्रिकोणे चतुष्कोणे वा क्षेत्रे बाहुद्वयमभ्य-
एको भुजः कोटिसंज्ञः कल्प्यः । तत्कृत्योरिति । अधुना व्यस्ते कर्णा-
दिज्ञानमाह—दोरिति । दोःकर्णवर्गयोर्भुजकोटिकृत्योर्यद्विवरमन्तरं तस्मादानतिं
यत्पदं मूलं सा कोटिः स्यात् । कर्णकोटिज्ञाने भुजमाह—कोटीति । कोटिश्रुतिवर्ग-
योरन्तरात्पदं मूलं बाहुर्मवति । तत्कृत्योर्योगेति यदुक्तं तदज्ञानं दोःकर्णवर्गयो-
र्विवरादिति चोक्तं कोटिश्रुतिकृत्योरिति चोक्तम् । तद्वर्गविवरज्ञानम् । प्रकारान्तरे-
णाऽऽह—राशयोरिति । कोटिभुजयोर्धति परस्परगुणने द्विघ्ने सति तयोरेव
राशयोरन्तरस्य विवरस्य यो वर्गस्तेन युते सति वर्गयोगो भवेत् । कोटिभुजयो-
र्वर्गयोगो भवेदित्यर्थः । वर्गविवरमाह—एवमिति । एवमेव तयोर्दोःकर्णयोगस्यान्त-
रेण दोःकर्णयोरेव विवरेण याऽऽहतिर्दोःकर्णयोगस्य गुणनं तद्वर्गान्तरं दोःकर्ण-
वर्गविवरं भवेत् । तन्मूलं कोटिरित्यादिपूर्ववर्द्धापताविदुषा । एवं सर्वत्र क्षेत्रग-
णिते ज्ञेयम् ॥ १३५ ॥ १३६ ॥

उदाहरणम्-कोटिश्रुतुष्टयं यत्र दोस्त्रयं तत्र का श्रुतिः-१

कोटिदोःकर्णतः कोटिश्रुतिभ्यां च भुजं वद ॥ १३७ ॥

अत्रोपपत्तिरव्यक्तक्रियया

कर्णप्रमाणं या १ । एतत्त्र्यसं परिवर्त्य कर्णे भूमौ कल्पिते भुजकोटिभुजयो-
र्दर्शनम् । अत्र योऽवलम्बस्तदुभयतो ये व्यसे तयोरपि भुजकोटी पूर्वत्वे स्तः ।
अतोऽज्ञानुपातः । यदि यावत्तावति कर्णेऽयं भुजः ३ तदा भुजतुल्ये कर्णे क
इति लब्धा भुजाभिताऽऽवाधा रू ९ । पुनर्यदि यावत्तावति कर्ण इयं कोटिः
या १ ।

४ तदा कोटितुल्ये कर्णे का इति ज्ञाता कोट्याभिताऽऽवाधा रू १६ ।
या १ ।

आवाधायोगः कर्णसम इति पक्षौ समच्छेदीकृत्य च्छेदगमे कृते पक्षयो-
र्मूले या १ रू ० । पुनरनयोः समीकरणेन लब्धं कर्णमानं रू ५ । एवं कृते
या ० रू ५ ।

भुजकोटयोर्वर्गयोगमूलमेव कर्णमानमित्युपपन्नं या १ । अथवाऽन्यथोच्यते-
रू ५

क्षेत्रगतोपपत्त्या ४ । एतत्त्र्यससमान्येव चत्वारि व्यसाणि परिवर्त्य कर्णं भुजस्था

ली०वि०-उदाहरणम् । कोटिरिति । यत्र व्यसे क्षेत्रे चतुष्टयं कोटिः । त्रयं
तत्र भुजः । श्रुतिः का । कः कर्णः । एवं दोः कर्णतो भुजकर्णाभ्यां कोटिं वद ।
कोटिकर्णाभ्यां च भुजं वद । यथा न्यासः । कोटिभुजौ ४ । ३ तल्लिखी १६ ।
९ तयोर्योगः २५ तन्मूलं कर्णः ५ । दोःकर्णौ ३ । ५ । कोटिज्ञानाय न्यासः अन-
योर्वर्गौ ९ । २५ । तद्विवरं १६ तन्मूलं कोटिः ४ न्यासः कोटिभुजौ ४ । ५

न्यासः ।

कोटिः ४ । भुजः ३ । भुजवर्गः ९ ।
कोटिवर्गः १६ । एतयोर्योगात् २५ ।
मूलं ५ । कर्णो जातः ।

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यानयनम्—न्यासः । कर्णः ५ ।
भुजः ३ । अनयोर्वर्गान्तरम् १६ । एतन्मूलं कोटिः ४ ।

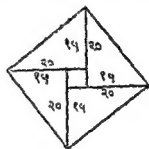
अथ कोटिकर्णाभ्यां भुजानयनम्—न्यासः । कोटिः ४ ।
कर्णः ५ । अनयोर्वर्गान्तरम् ९ । एतन्मूलं भुजः ३ ।

अथ प्रकारान्तरेण तज्ज्ञानाय करणसूत्रं सार्धवृत्तम्—

बु०वि०—ने न्यस्य संयोज्य जातं समचतुर्भुजम् ।

अत्रान्तःसमचतुर्भुजे भुजकोट्योरन्तरं भुजः ।

त्रिभुजे भुजकोटिघातार्धं फलं स्यादिति भुजकोटिघातार्धं चतुर्गुणं मन्तवार्धचतुर्भुजफलेन युतं जातं सर्वक्षेत्रफलम् । भुजकोटिघातो द्विगुणो भुजकोट्यन्तरवर्गयुत इति । इदं फलं भुजकोटिवर्गयोगसममेव । राशयोरन्तरवर्गेण द्विधे घाते

युते तयोः । वर्गयोगो भवेदेवम् । इत्युक्तत्वात् । अतो भुजकोटिवर्गयोगः समचतुर्भुजस्य फलं स्यात् । तत्तु समचतुर्भुजे भुजद्वयघातादुत्पद्यते । अतस्तस्य मूलं समचतुर्भुजे बाहुः स्यात् । स एव त्रिभुजे कर्ण इत्युपपन्नम् ॥१३७॥

अथ वर्गयोगवर्गान्तरयोः प्रकारान्तरं सार्धानुष्टुभाऽऽह—राशयोरन्तरवर्गेणेति । स्पष्टार्थम् ।

अथ द्वितीयल्लोकोत्तरार्धादर्शनात्प्रकारान्तरकथनार्थं प्रक्षेपकरूपत्वेनेदं सार्धवृत्तमाचार्येणापाठि ननु सूत्रत्वेन । यथा वज्रगणिते भूपः कार्यः कुट्टकोऽनेति वृत्तपूर्वार्धं वर्गाद्यं चेतुस्त्यशुद्धौ कृतायामित्युत्तरार्धेन संयोज्य सम्यक्शालिनीवृत्तं सूत्रात्मकं संपद्यते । तयोरपि मध्येऽत्रैकाधिकवर्णस्येत्यनुष्टुप्वृत्तं परिशिष्टरूपत्वेनोक्तं तद्वदिदमपीति । यद्वा पट्टचरणात्मिका गाथेयम् ।

ली०वि०—तत्कृतिः १६ । २५ तदन्तरं ९ तत्पदं ३ बाहुः ३ राशयोः ३ । ४ घातः १२ द्विगुणः २४ राशयोः ३ । ४ अन्तरं १ तद्वर्गः १ तेन युतः २५ अयं

राशयोरन्तरवर्गेण द्विघ्ने घाते युते तयोः ।

वर्गयोगो भवेदेवं तयोर्योगान्तराहातिः ।

वर्गान्तरं भवेदेवं ज्ञेयं सर्वत्र धीयता ॥ १३८ ॥

बु०वि०—नथा चाऽऽहुच्छन्दोविदः—‘शेष गाथास्त्रिभिः पङ्क्तिभिरुपल-
क्षिताः’ इति । गाथाछन्दोनिर्देशेन श्रीमहाभारते—

दश धर्म न जानन्ति घृतराष्ट्र निबोधनात् ।

मत्तः प्रमत्त उन्मत्तः भ्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः ॥

त्वरमाणस्त्वभीरुश्च लुब्धः कार्मी च ते दश । इति ।

अत्रोपपत्तिः—राशी कल्पितौ । असंकरणार्थं या १ का १ । अनयोरन्तर-

वर्गः याव १ या भा का २ काव १ । अत्र राशयोर्द्विघ्नघातः कर्णं सदैवोत्पद्यते ।

अतोऽन्तरवर्गो द्विघ्नघातयुतोऽथ याव १ काव १ राशिवर्गयोगो दृश्यत

इति । अत्र वर्गान्तरोपपत्तिः । तत्र कल्पितौ राशी या १ का १ । अनयो-

योगः या १ का १ । अन्तरं च या १ का १ । अनयोर्घाते क्त्रिमाणे

तुल्यधनर्णनाशाद्भावितनाशे सति राशिवर्गान्तरमेव शिष्यते । याव १ काव

१ । अत उक्तं तयोर्योगान्तराहतिवर्गान्तरं भवेदिति ।

अथवाऽन्यथा क्षेत्रगतोपपत्तिस्तत्रोदाहृतौ राशिवर्गौ ।

अनयोरन्तरमत्रैकदिशि अधिककोष्ठकान्परिवर्ज्य शि-

ष्टकोष्ठकेषु संयोज्य जातम् । अत्र राशियोग एको

भुजः । राशयन्तरमन्यो भुजः । तयोर्घाते सर्वको-

ष्ठका भवन्ति । अतो योगान्तरघातो वर्गान्तरमपि ।

अत्रोदाहरणमनुष्टुभाऽऽह—कोटिश्चतुष्टयं यजेति ।

सुगमार्थम् ॥ १३८ ॥

५

३

२

२

कोटिश्वतुष्टयमिति पूर्वोक्तोदाहरणे । न्यासः १ कोटिः ४ ।
भुजः ३ । अनयोर्योगः १२ । द्विघ्ने २४ । अन्तरवर्गेण १ भुजे
वर्गयोगः २५ । अस्य मूलं कर्णः ५ ।

अथ कर्णभुजाभ्यां कोट्यनयनम्—न्यासः १ कर्णः ५ ।
भुजः ३ । अनयोर्योगः ८ । पुनरेतयोरन्तरेण २ हतो वर्गान्तरं
१६ । अस्य मूलं कोटिः ४ ।

अथ भुजज्ञानम्—न्यासः १ कोटिः ४ । कर्णः ५ । एवं जातो भुजः ३ ।
उदाहरणम्—साङ्घित्रयमितो बाहुर्यत्र कोटिश्व तावती ।

तत्र कर्णप्रमाणं किं गणक ब्रूहि मे द्रुतम् ॥ १३९ ॥

बु० वि०—अथ दोःकोट्योर्वर्गयोगस्य मूलाभावे कथं कर्णज्ञानमित्येतदर्थ-
मुदाहरणान्तरमाह—साङ्घित्रयमिति । स्पष्टार्थम् ॥ १३९ ॥

यस्य मूले गुह्यमाणे सम्यङ्मूलं न लभ्यते तन्नाम करणीति । तदुपचा-
राद्वर्गराशेरपि मूले गुह्यमाणे सा करणीत्युच्यते । पूर्वेषां पारिभाषिकीयं
संज्ञा । तथा चाऽऽहुः—मूलं ग्राह्यं राशेस्तु यस्य (यस्य तु) करणीति नाम,
तस्य स्यादिति (?) । अतः करण्या आसन्नमूलज्ञानार्थमुपायमनुष्ठुभाऽऽह—
वर्गेण महतेष्टेनेति । करण्याश्छेदांशयोर्वधान्महतेष्टेन वर्गेण गुणिताद्यन्मूलं
तद्येनेष्टं वर्गेण गुणिता करणी तत्पदगुणितेन करणीच्छेदेन भक्तं सन्निकटमा-
सन्नमूलं भवेत् । यथा यथा महानिष्टवर्गः कल्प्यते तथा तथा सूक्ष्मपदं
स्यात् । करण्याश्छेदाभावे रूपं छेदः प्रकल्प्य इत्युक्तं प्रागेव ।

ली० वि०—आहतिः १६ एतदोःकर्णवर्गविवर तन्मूल ४ कोटिरित्यर्थः ।
एवमन्यत्रापि क्षेत्रे बोध्यम् ॥ १३७ ॥ १३८ ॥

उदाहरणम्—साङ्घित्रयेति । यत्र साङ्घित्रयमितो भुजः सपादत्रयाङ्कः
कोटिरपि तादृशी सपादनयमिता तत्र कर्णप्रमाणं किं हे गणकद्रुत मे ब्रूहि ।
न्यासो यथा—कोटिः १३ । भुजः १३ । भुजकोट्योः स्तुती १६९ । १६९
४ ४ १६ १६

तयोर्योगः ३३८ । अथ कर्णः करणीगतो मूलाभावात् ॥ १३९ ॥

१६

अस्याऽऽसन्नमूलज्ञानार्थमुपायमाह—वर्गेणेति । छेदांशयोर्वधान् । अन्यो-
न्यगुणवान्महतेष्टेन वर्गेण हतादुणिताद्यत्पदं मूलं तद्गुणपदे क्षुण्णाछिद्रकं
गुणस्य गुणकस्य महतो वर्गस्य यत्पदं मूलं तेन क्षुण्णो हतो यच्छेदस्तेन

न्यासः ।

भुजः १३ । कोटिः १३ । अनयोर्व-

गयोयोगः १६९ । अस्य मूलाभा-

वात्करणमित एवायं कर्णः । अस्याऽऽसन्नमूलज्ञानार्थमुपायः—

वर्गेण महतेष्टेन हताच्छेदांशयोर्वधात् ।

पदं गुणपदक्षुण्णाच्छिद्रक्तं निकटं भवेत् ॥ १४० ॥

इयं कर्णकरणी १६९ । अस्याश्छेदांशघातः १३५२ ।

अयुतघ्नः १३५२०००० अस्याऽऽसन्नमूलं ३६७७ । इदं गुण-
मूल १०० गुणितच्छेदेन ८०० भक्तं लब्धमासन्नपदं ४

अयं कर्णः । एवं सर्वत्र

४७७

८००

बु०वि०—अत्रोपपत्तिः—यस्य राशेर्वगादिष्टस्य वर्गेण गुणितान्मूलमिष्टभक्तं स एव राशिः स्यात् । *वर्गेण वर्गं गुणयेद्भजेच्च । इत्युक्तत्वात् । एवं यस्य राशेर्वगादिष्टयोर्वगाभ्यां गुणितान्मूलमिष्टघातेन भक्तं स एव राशिः स्यात् । अतः करणीच्छेदतुल्यमिष्टमेकं कल्पितं महदन्यच्च । तत्र करण्याश्छेदे त्यक्ते सति च्छेदगुणिता करणी स्यात् । पुनरपि चेत्तेनैव च्छेदेन गुण्यते तदा छेदवर्गगुणिता भवति । साऽपि महतेष्टेन वर्गेण गुणिता चेत्तदा, इष्टवर्गद्वयगुणिता स्यात् । अतस्तस्या मूलं छेदतुल्येष्टमहदिष्टयोर्घातेन भक्तं पूर्वकरण्या मूलं स्यात् । अत उक्तं वर्गेण महतेत्यादि । अत्र मूले गृह्यमाणे यत्प्रमाणं शेषं त्यज्यते तत्सदृशमासन्नत्वं मूलस्येति प्रसिद्धम् ॥ १४० ॥

ली०वि०—भक्तं सन्निकटमासन्नं भवेत् । मूलं छेदांशौ ३३८ । द्वाभ्यामपघातितौ ।

१६

१६९ । इयं करणी । अनयोर्घातः १३५२ महतेष्टेन त्रातस्य वर्गेण १००००

हतः १३५२०००० एतस्याऽऽसन्नपदं ३६७७ गुणकस्य १०००० पदं १०० तेन च्छेदः ८ क्षुण्णः ८०० अनेन भक्तं ३६७७ आसन्नमूलं कर्णः

४

४७७

८००

एवं सर्वत्र ॥ १४० ॥

अथ त्र्यस्रजात्ये करणसूत्रं वृत्तद्वयम्—

इष्टो भुजोऽस्माद्द्विगुणेष्वनिघ्नादिष्टस्य कृत्यैकवियुक्तवाऽऽप्तम् ।

कोटिः पृथक् सेष्टगुणा भुजोना कर्णो भवेत्त्र्यस्रमिदं त जात्यम् ॥ १४१ ॥

बु० वि०—अथ केवलभुजादेवा करणीगतकोटिकर्णज्ञानं केवलकोटिर्वा दोःकर्ण-
ज्ञानं च प्रकारद्वयेनेन्द्रवज्राभ्यामाह—इष्टो भुजोऽस्मादिति । इष्टो भुजस्तत्कृति-
रिति । इष्टो भुजो यः स्यादस्मात्तस्माद्भुजाद्द्विगुणेष्वराशिगुणितादेकवियुक्त-
येष्टराशिकृत्या यल्लब्धं सा कोटिः स्यात् । सा कोटिः पृथक्स्थान
इष्टराशिगुणिता भुजोना कर्णो भवेत् । एभिर्भुजकोटिकर्णैरिदं जात्यसंज्ञं
व्यसं भवेत् । यत्र व्यस उक्तलक्षणा भुजकोटिकर्णास्तज्जात्यसंज्ञमन्यत्रि-
भुजसंज्ञमिति भावः । जात्यमिति व्यवहारार्थं संज्ञा त्रिभुजमित्यन्वर्थसंज्ञा
चेत्युक्तं प्रागेव । अत्रेष्टभुजादानौ कोटिकर्णावकरणगतौ स्यातामिति
वक्ष्यमाणं योजनीयम् । प्रकारान्तरमाह । इच्छा भुज इति । इच्छाया भुज
इच्छाभुज इष्टो भुजः । तस्य कृतिरिष्टमका द्वयोः स्थानयोः स्थापिता
द्विष्टापिता । अन्त्याम्बगोभूमाति पत्वम् । इष्टोनपुताद्धिता क्रमेण कोटिकर्णौ
भवतः । 'प्रकारान्तरेण' इत्युक्त प्रकारद्वयेनापि इष्टकोटितो वा बाहुभ्रुती
भवतः । प्रकारद्वयसूचनार्थं वाकारद्वयमत्रैव योजनीयम् । अन्यथैकस्मिन्नेव
वाऽऽकार उच्यमान इच्छाभुज इत्येक एव प्रकारः प्रसज्येतेति । अकर-
णीगतेऽप्यगते भुजकोटिभ्यां कर्ण आनीयमाने कर्णकोटिभ्यां वा भुजे भुज-
कर्णाभ्यां वा कोटौ, अवश्य निःशेषमूल लभ्यत इत्यर्थः ।

अथ प्रथमप्रकारोपपत्तिर्वर्गप्रकृत्या कोटिप्रमाणं या १ । अस्या वर्गौ
भुजवर्गयुतो जातोऽयं कर्णवर्गः याव १ रूभुव १ अत्र वर्गप्रकृत्या मूले
साध्ये तत्र प्रकृतौ रूपमेव क्षेपको भुजवर्गः । 'इष्टवर्गहतः क्षेपः क्षेपः
स्यादिष्टभाजितः' इत्युक्तत्वात् । अत्र रूपं क्षेपजं कनिष्ठं यत्तद्भुजेन
गुणितं भुजवर्गंतुल्यं क्षेपजं भवेत् । अत इष्टवर्गप्रकृत्योर्थादिवरमित्यादिनाऽत्र

ली० वि०—जात्यव्यसे करणसूत्रं वृत्तद्वयेनाऽऽह—इष्टेति । इष्टो जातो यो
भुजो द्विगुणेष्वनिघ्नाद्द्विगुणं यदिष्टं द्व्यादिकं तेन हतादस्माद्भुजादेकवि-
युक्तयेष्टस्य कृत्या वर्गेण मूलं यदाप्तं लब्धं सा कोटिः । सा च पृथक्स्थिता

इष्टो भुजस्तत्त्वतिरिष्टभक्ता द्विः स्थापितेष्टोनयुताऽर्धिता वा ।
तौ कोटिकर्णाविति कोटितो वा बाहुश्रुतौ वाऽकरणीगते स्तः ॥ १४२ ॥

ब्र० वि०-द्विगुणं व्येकेनेष्टवर्गेण भक्तं रूपक्षेपजं कनिष्ठमूलं स्यात्तद्भु-
जगुणं भुजवर्गं समक्षेपे स्यात्तदेव यावत्तावन्मानं सैव कोटिः । अत
उक्तम्-इष्टो भुजोऽस्माद्विगुणोऽनिष्ठादिति । तस्याः कोटिवर्गाद्भुजवर्गमुत्तमान्मूलं
कर्णः सोऽत्राकरणीगतो लभ्यत एव । यद्वा सैव कोटिस्तनैवेष्टेन गुणाद्भुजकर्ण-
योगः स्यात् । अत उक्तम्-सैष्टगुणा भुजोनेति । अनयैवोपपत्त्या को-
टितोऽपि बाहुकर्णौ स्तः । (+ १ २ इदं कनिष्ठमत इष्टं ह्रस्वमित्यादिना जातं
ज्येष्ठं इव १ रू १ । इमे उपक्षेपजे कनिष्ठज्येष्ठे भुजगुणे भुजवर्गक्षेपे
स्यातां क इभु २ ज्ये इव भु १ भु १ इव १ रू १ । अत्र
कनिष्ठं कोटिद्विगुणोऽनिष्ठाद्भुजादिष्ट इव १ रू १ । अस्त्य कृत्वा
रूपोमया भक्ताद्यत्फलं तद्रूपेत्पुपन्नमिष्टो भुजो इव १ रू १ । इव १ रू
१ तस्मादित्यादि । कर्णस्वरूपं ज्येष्ठं तु, इष्टवर्गगुणभुजस्य केवलभुजस्य
च योग इष्टस्य कृत्यैकविमुक्तया भक्ते यत्फलं तद्रूपम् । अत्र कोटिस्वरूपमि-
ष्टं कर्णं भाज्यमध्यमत्वनष्टस्येव भु १ अस्त्य सजातीयं भवतीति लाघवाय
द्विगुणं कोटिं तत्र विशोध्य शेषे हरभक्ते लब्धं भु १ इदमिष्टगुणकोट्या १
चेत् १ धनमतया युक्तं च (?) तत्रोपपत्तिर्वा कोटिं प्रकल्प्याऽऽनीतौ दो-
कर्णौ भुजः रू १ इव कर्णः रू १ इव १ । यद्यनेन भुजेनोपपत्ति-
कोटिस्तदा निश्चातभुजेन केति लब्धं कोटिमानं भुइ २ अनेन भुजेनायं
कर्णस्तदा निश्चातभुजेन कः । अत्र भा १ २ ज्यभाजक २ योद्विष्टेष्टे-
मापर्वते जातं कर्णमानं इव भु १ भु १ इव १ रू । अत्रोपसंहारः पूर्व-
वदेव । अत्रेष्ट इव १ रू १ भक्ता कोटिः कर्णे शोधिता चेद्भुजाऽवश-

ली० वि०-कोटिः इष्टगुणिता भुजोना बाहुहीना सती कर्णो भवेत् । इदं तु
जात्यं त्र्यस्तम् ॥ १४१ ॥

यत्र करणीगतः कर्णस्तत्र त्र्यस्तं तु जात्यं प्रकारान्तरमाह-इष्टो भुज इति ।
इष्टो जातो यो भुजस्तत्त्वतिस्तस्य भुजस्य त्तिरिष्टभक्ता द्विःस्थापिता स्थानद्व-
यगता, इष्टोनयुवेष्टेन द्व्यादिनैकत्रोनाऽन्यत्रान्विता ततोऽर्धिता विधेया सौ

उदाहरणम्—भुजे द्वादशके यौ यौ कोटिकर्णावनेकधा ।

प्रकाराभ्यां वद क्षिप्रं तौ तावकरणीगतौ ॥ १४३ ॥

न्यासः । इष्टो भुजः १२ । इष्टं २ अनेन द्विगुणेन ४ गुणितो भुजः ४८ । इष्ट २ कृत्वा ४ एकोनया ३ भक्तो लब्धा कोटिः १६ । इयमिष्टगुणा ३२ भुजोना १२ जातः कर्णः २० । त्रिकेणे-
ष्टेन वा कोटिः ९ । कर्णः १५ । पञ्चकेन वा कोटिः ५ । कर्णः १३ इत्यादि ।

बु० वि०—यत इति कोटिः पृथक्सेष्टहता भुजादद्या कर्णो भवेदित्यपि पाठः
साधीयान्) ।

अथ द्वितीयप्रकारोपपत्तिः—कोटिकर्णवर्गान्तरमूलं किल भुजः स्यादिति
‘कृत्वा भुजवर्गः कोटिकर्णवर्गान्तरं स्यात् । वर्गान्तरं किल योगान्तरयाव-
सममतस्तद्वर्गान्तरमिष्टेन कोटिकर्णान्तरेण भक्तं कोटिकर्णयोगः स्यात् ।
अतो योगान्तराभ्यां संक्रमणसूत्रेण कोटिकर्णौ भवत इति प्रसिद्धम् ।
अन्यैव युक्त्येष्टकोटेरपि भुजकर्णौ स्तः । दोःकोटयोः स्वरूपभेदाभावात्
॥ १४१ ॥ १४२ ॥

अत्रोदाहरणमनुष्ठभाऽऽह—भुजे द्वादशके यौ याविति । द्वादशैव द्वाद-

ली० वि०—कोटिकर्णौ भवेताम् । इयुक्तप्रकारेण कोटितो वाऽप्यकरणगते बाहु-
मृती भुजकर्णौ स्तः ॥ १४२ ॥

उदाहरणम्—भुज इति । द्वादशके भुजे यौ यौ कोटिकर्णौ भवेतामक-
रणीगतौ तौ कोटिकर्णाभ्यां प्रकाराभ्यामुक्तप्रकारद्वयेन क्षिप्रं वद । न्यासः

भु क
१२ १३ इष्टो भुजः १२ इष्टेन द्विगुणेन ४ गुणितः ४८ अस्मा-
को ५

दिष्टस्य २ कृत्वा ४ एकवियुक्तया ३ आप्तं १६ । इयं कोटिः १६ इष्ट २
गुणिता ३२ भुजेन १२ हीना २० अयं कर्णः । अथ त्रिकेनेष्टेन वा । भुजः
१२ इष्टेन ३ द्विगुणेन ६ हतः ७२ । अस्मादिष्टस्य कृत्वा ९ एकहीनया ८
आप्तं ९ । इयं कोटिरिष्ट ३ गुणिता २७ भुजेन १२ हीना १५ अयं कर्णः ।
पञ्चकेन वेति । भुजः १२ इष्ट ५ द्विगुणेन १० हतः १२० । अस्मादिष्टस्य ५

१३६ बुद्धिविलासिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां समेता-क्षेत्रव्य०-

अथ द्वितीयप्रकारेण-न्यासः । इष्टो भुजः १२ । अस्य कृतिः १४४ । इष्टेन २ भक्ता लब्धम् ७२ । इष्टेन २ ऊन ७० युता- ७४ वर्धितौ जातौ कोटिकर्णौ ३५ । ३७ । चतुष्टयेन वा कोटिः १६ । कर्णः २० । पट्टकेन वा कोटिः ९ । कर्णः १५ ।

अथेष्टकर्णात्कोटिभुजानयने करणसूत्रं वृत्तम्—

इष्टेन निघ्नाद्द्विगुणाच्च कर्णादिष्टस्य कृत्यैकयुजा यदाप्तम् ।
कोटिर्भवेत्ता पृथगिष्टनिधनी तत्कर्णयोरन्तरमत्र बाहुः ॥ १४४ ॥

सु० वि०—शकः । यौ यौ तौ तावति चैकमेव पदम् । वीप्तायां द्विरुक्ति-
विधानात् । शेषं स्पष्टम् ॥ १४३ ॥

अथेष्टकर्णादिकर्णीगतभुजकोटिसाधनमिन्द्रवज्रयाऽऽह—इष्टेन निघ्नादिति ।
द्विगुणादिष्टकर्णादिष्टराशिना गुणितादिष्टराशिरुन्धैकयुक्तया यल्लब्धं सैव
कोटिः स्यात् । सा कोटिः पृथक्स्थान इष्टराशिना गुणिता तस्याः कर्णस्य चान्तरं
बाहुः स्यात् । अकरणीगत इत्यनुवृत्तिः । अत्राप्युपपत्तिर्वर्गपद्धत्या भागवत् ।
तद्यथा—कोटिममाणं या १ इयं वर्गाकृतोदिष्टस्य कर्णस्य वर्गाच्छोधिता

ली० वि०—कृत्या २५ एकहीनया २४ आसं ५ इयं कोटिः । इष्टं ५ गुणा
२५ भुज १२ हीना १३ अयं कर्णः । एवमनेकेष्टवशादनेकप्रकारा बोध्या ।

अथ द्वितीयप्रकारेण—भुजः १२ तत्कृतिः १४४ इष्ट २ भक्ता ७२ इष्ट २ ऊना
७० युक्ता ७४ अर्धिता ३५ । ३७ इमौ कोटिकर्णौ । चतुष्टयेनेति । भुजः १२
तत्कृतिः १४४ इष्ट ४ भक्ता ३६ इष्टेन ४ ऊना ३२ युता ४० अर्धिता
१६ । २० जातौ कोटिकर्णौ । पट्टकेनेति । भुजः १२ तत्कृतिः १४४
इष्ट ६ भक्ता २४ इष्टेन ६ ऊना १८ युता ३० अर्धिता ९ । १५
जातौ कोटिकर्णौ । कोटितो वा बाहुश्रुती यथा । इष्टा कोटिः १६ तत्कृतिः
२५६ इष्टेन ८ भक्ता ३२ द्विःस्थापिता ३२ । ३२ इष्टेन ८ ऊना २४
युता ४० अर्धिता १२ । २० एवं कोटिः सकाशाद्बाहुकर्णौ । तथा कोटिः ३५
तत्कृतिः १२२५ इष्टेन २५ भक्ता ४९ द्विःस्थापिता ४९ । ४९ इष्टकोटिना
२५ ऊना २४ युता ७४ अर्धिता १२ । ३७ जातौ भुजकर्णौ । कर्णा-
त्कोटिभुजाबाहु ॥ १४३ ॥

अथेष्टकर्णात्कोटिभुजानयने करणसूत्रं वृत्तेनाऽऽह—इष्टेनेति । द्विगुणात्कर्णा-

उदाहरणम्—पञ्चाशीतिमिते कर्णे यौ यावकरणीगतौ ।

स्यातां कोटिभुजौ तौ तौ वद कोविद सत्वरम् ॥१४५॥

न्यासः । कर्णः ८५ । अयं द्विगुणः १७० । द्विकेनेष्टेन हतः

३४० । इष्ट २ कृत्या ४ सैकया ५ भक्ते जाता कोटिः ६८ ।

इयमिष्टगुणा १३६ । कर्ण ८५ ऊनिता जातो भुजः ५१ ।

चतुष्केनेष्टेन वा । कोटिः ४० भुजः ७५ ।

बु० वि०—०जातो भुजवर्गः याव १ रु० काव १ । अत्र वर्गप्रकृत्या मूले ।

तत्र प्रकृतिः ऋणं रूपमेव । क्षेपकः कर्णवर्ग इष्टवर्गहतः क्षेप इत्याद्युक्त्या-

वत्र रूपक्षेपजं यत्कनिष्ठपदं तत्कर्णेन गुणितं कर्णवर्गतुल्यक्षेपजं स्यात् ।

अत इष्टवर्गप्रकृत्योर्यद्विवरमित्यादिनाञ्च द्विगुणेष्ट सैकेनेष्टवर्गेण भक्तं

रूपक्षेपजं कनिष्ठं स्यात् । तत्कर्णगुणं कर्णवर्गसमक्षेपजं स्यात् । तदेव

यावत्तावन्मानं सैव कोटिः । अत उक्तमिष्टेन निम्नाद्विगुणाच्च कर्णादि-

त्यादि । एतत्कोटिवर्गानात्कर्णवर्गान्मूल भुजः स्यात् । सोऽत्राकर्णगीत

एव लभ्यते । यद्वा सैव कोटिस्तेनैवेष्टेन गुणिता भुजकर्णयोगः स्यात् ।

अत उक्तं सांख्यगिष्टनिष्ठित्यादि ॥ १४४ ॥

अस्मोदाहरणमनुष्ठभाऽह—पञ्चाशीतिमिते कर्ण इति । यौ यौ तौ

ताविति चैकमेव पदम् । शेषं स्पष्टम् ॥ १४५ ॥

ली० वि०—दिष्टेन गुणितदेकमुजेष्टस्य कृत्या यदाप्तं सा कोटिर्भवत् । सैव कोटिः

पृथक् स्थापितेष्टगुणिता कार्या । तत्कर्णयोस्तस्या इष्टगुणितकोटिः कर्णस्य च

यदन्तरं सोऽत्र बाहुः ॥ १४४ ॥

उदाहरणम्—पञ्चाशीतिमिष्टे कर्णे पञ्चाशीतिमितेऽकर्णगीतौ यौ यौ कोटि-

भुजौ कोविद सत्वरमाशु वद । यथा न्यासः भु ५१ । को ६८ । क ८५ ।

कर्णः ८५ द्विगुणः १७० इष्टेन २ हतः ३४० अस्मादिष्टस्य २ कृत्या

४ एकयुजा ५ आप्तं ६८ पूर्वपङ्क्तिस्थं चतुरश्रमन्यम् । इयं कोटिः । इष्टः

२ गुणाः १३६ एतस्याः कर्णस्य च ८५ अन्तरं ५१ अयं बाहुश्चतुष्केनेष्ट्या

कर्णः ८५ द्विगुणः १७० इष्टेन ४ हतः ६८० अस्मादिष्टस्य ४ कृत्या

१६ एकयुतया १७ आप्तं ४० इयं कोटिः इष्ट ४ हता १६० एतस्याः

कर्णस्य च ८५ अन्तरं ७५ अयं बाहुः ॥ १४५ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण तत्करणसूत्रं वृत्तम्—

इष्टवर्गेण सैकेन द्विघ्नः कर्णोऽथ वा हतः ।

फलोन्ः श्रवणः कोटिः फलमिष्टगुणं भुजः ॥ १४६ ॥

पूर्वोदाहरणे—न्यामः । कर्णः ८५ । अत्र द्विकेनेष्टेन जातो
किल कोटिभुजौ ५१ । ६८ । चतुष्केण वा कोटिः ७५ । भुजः
४० । अत्र दोःकोटयोर्नामभेद एव केवलं न स्वरूपभेदः ।

अथेष्टाभ्यां भुजकोटिकर्णानयने करणसूत्रं वृत्तम्—

इष्टयोराहतिर्द्विघ्नी कोटिर्गन्तरं भुजः ।

बु० वि-० अथ प्रकारान्तरमनुष्ठुभाऽऽह—इष्टवर्गेण सैकेनेति । अथवा सैकेनेष्टव-
र्गेण द्विघ्नः कर्णो हतः सन्यत्फलं तत्पृथक् स्थाप्य तेनोनः श्रवणः कोटिः
स्यात् । पृथक्स्थं फलमिष्टेन द्विगुणं भुजः स्यात् । अत्रोपपत्तिः—भुजम-
माणं यावत्तावत्प्रकल्प्य वर्गमल्लत्या प्राग्देव यत्र इष्टवर्गेण सैकेन द्विघ्नः
कर्णो हतः फलमिष्टगुणं कनिष्ठपदं स्यात् । स एव भुजः फलोन्भवणो
ज्येष्ठपदं सैव कोटिः । शेषमनन्तरोक्तमेव ॥ १४६ ॥

भुजकोटिकर्णानां मध्ये द्वाभ्यां तृतीयमुक्त्वा तत एकस्मादप्यन्यद्द्व-
यमुक्त्वाऽधुना त्रयाणामप्यकरणीगतानां साधनमनुष्ठुभाऽऽह—इष्टयोराहतिरिति ।
स्पष्टार्थम् । अत्रोपपत्तिरनेकवर्णसंवन्धिमध्यमाहरणबीजेन । भुजप्रमाणं या १
कोटिप्रमाणं का १ । अनयोर्वर्गयोगः याव १ काव १ एष वर्ग इति नीलकवर्ग-

ली० वि-० अथ प्रकारान्तरेण कर्णाद्भुजकोटिज्ञानार्थं करणसूत्रं वृत्तेनाऽऽह—इष्टव-
र्गेनेति । अथवाशब्दः पूर्वपक्षात्प्रकारान्तरद्योतनाय । कर्णो(र्णो)द्विगुणः सैकेनेष्टव-
र्गेण भक्तः कार्यः । तत्र लब्धं यत्फलं तेनोनः श्रवणः कर्णः कोटिर्भवति ।
फलमेवेष्टगुणं स बाहुर्भवति । यथा स एवं किल कर्णः ८५ द्विघ्नः १७०
इष्ट २ वर्गेण ४ सैकेन ५ भक्तो लब्धं ३४ । अनेन श्रवणः ८५ ऊनः ५१ इयं
कोटिर्जाता । फलं ३४ इष्ट २ गुणं ६८ जातो भुजश्चतुष्केण वा कोटिभुजौ ।
कर्णः ८५ द्विघ्नः १७० इष्ट ४ वर्गेण १६ सैकेन १७ हतः १० अनेनोनः
श्रवणः ८५ जातो कोटिः ६८ फलं १० इष्ट ४ गुणं ४० जातो भुजः ।
अथ दोःकोटयोर्नामभेद एव । कदाचिद्भुजः कोटिरुच्यते कोटिरपि भुजशब्देनोच्यते ।

कृतियोगस्तयोर्वै कर्णश्चाकर्णमितः ॥ १४७ ॥

उदाहरणम्—यैर्यैर्यस्य भवेज्जात्यं कोटिदोःश्रवणैः सखे ।

त्रीनप्याविदितानेतात्र क्षिप्रं ब्रूहि विचक्षण ॥ १४८ ॥

न्यासः । अत्रेष्टे २ । १ आभ्यां कोटिभुजकर्णाः ४ । ३ । ५ ।

अथवेष्टे २ । ३ । आभ्यां कोटिभुजकर्णाः १० । ५ । १३ ।

अथवा २ । ४ । आभ्यां कोटिभुजकर्णाः १६ । १२ । २० ।

एवमन्यत्रानेकधा ।

बु० वि०—समं कृत्वा गृहीतं नीलक १ वर्गस्य मूलं नी १ परपक्षरपास्य याव १ काव
१ वर्गप्रकृत्या मूले । तत्र सत्पके वर्णकृती तु यत्र तत्रेष्टयैकां प्रकृतिं
प्रकल्प्य शेषं ततः क्षेपकमित्युक्तत्वात्कल्पिता प्रकृतिः, याव १ शेषं क्षेपः
काव १ । अत्र वर्गगता प्रकृतिरस्त्यत इष्टभक्तो द्विधाक्षेप इत्यादिना मूले
साध्ये । तत्र भिन्न एव कालक इष्टः कल्पितः । तस्यांशस्थान इष्टमेकं
कल्पितम् । अन्यदिष्टं हरस्थान इति । तद्यथा—का २ । अत उक्तप्रकारेण

३

जाते कनिष्ठज्येष्ठकनिष्ठमूले का ५ का १३ । अत्र कनिष्ठस्यांशस्थान

१२ १२

इष्टयोर्वर्गान्तरं हरस्थाने द्विघघात उत्पद्यते । तथा ज्येष्ठस्यांशस्थान इष्ट-
योर्वर्गयोगः । हरस्थाने द्विघघात एव । तत्र कनिष्ठं यावत्तावन्मानं भिन्नं
का ५ या १२ । अत्र कुट्टकेन लब्धे गुणांती ५ । १२ । तत्र गुणो यावत्ता-
वन्मानं स एव भुजः ५ । लब्धिः कालकमानं सैव कोटिः १० । कालकमानेन
ज्येष्ठमूले कालकमुत्थाप्य जातं ज्येष्ठमूल १३ । एतन्नीलकमानं स एव कर्णः ।
एवं जाता भुजकोटिकर्णाः ५ । १२ । १३ इयमेव क्रिया निबद्धा इष्टयोरा-
हतिद्विघात्यादिना ॥ १४७ ॥

अत्रोदाहरणमनुष्ठुभाऽऽह—यैर्यैर्यस्यमिति । यैर्यैरिति तांस्तानिति चैकपदमेव ।

ली० वि०—इष्टाद्वाहोर्यः स्यात्तत्सर्धिन्यां दिशतिरो बाहुरित्युक्तत्वादिति भावः
॥ १४६ ॥

अथाज्ञातांकोटिभुजकर्णानाह—इष्टयोरिति । इष्टयोः स्वकल्पितयोर्द्वयोराभ्योग-
हतिः परस्परगुणनाद्द्विनिघा द्विगुणा सती कोटिः स्यात् । वर्गान्तरमिष्टयोर्वै
वर्गविवरं भुजः स्यात् । तयोरेवेष्टयोः कृतियोगोऽङ्कणीमतः कर्णा भवति ॥ १४७ ॥

उदाहरणम्—यैर्यैः कोटिः श्रवणो दोरैतैर्जान्यन्यस्य भवेत् । हे विच-

१४० • शुद्धिविलासिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां समेतां—[क्षेत्रव्य०—

कर्णकोटियुतौ भुजे च ज्ञाते पृथक्करणसूत्रं वृत्तम्—

वंशाग्रमूलान्तरभूमिवर्गो वंशोद्धृतस्तेन पृथग्युतो नौ ।

वंशौ तदर्धे भवतः क्रमेण वंशस्य खण्डे श्रुतिकोटिरूपे ॥१४९॥

बु० वि०—शेषं स्पष्टम् ॥ १४८ ॥

अथ कोटिकर्णयोगे भुजे च दृष्टे पृथक्कोटिकर्णज्ञानार्थं सूत्रमिन्द्रवज्र-
याऽऽह—वंशाग्रमूलान्तरभूमिवर्ग इति । वंशस्य ये अग्रमूले तयोरन्तरे मध्ये
या भूमिस्तस्या वर्गो वंशोद्धृतस्तेन पृथग्युतो नौ वंशस्तस्यार्धे क्रमेण कर्णको-
टिरूपे वंशस्य खण्डे भवतः । अत्रोपपत्तिः—तत्र मूलान्द्रमदेशपर्यन्तं वेणु-
खण्डं कोटिः । शिष्टं वेणुखण्डं कर्णः । अतोऽखिलवंशः कोटिकर्णयोगः ।
वंशाग्रमूलान्तरं भूमिर्भुजः । कोटिकर्णवर्गान्तरमूलं किल भुजो भवति । अतो
भुजवर्गः कोटिकर्णयोगभक्तः कोटिकर्णान्तरं स्यात् । ताम्यां कोटिकर्णयो-
गान्तराभ्यां संक्रमसूत्रेण कोटिकर्णौ स्त इति स्पष्टम् ॥ १४९ ॥

ली० वि०—क्षण सखे, अविदितानेतांस्त्रीनापि कोटिदोः भवणान् क्षिप्रं ब्रूहि । न्यासो
यथा—अष्टौ १ । २ अनयोराहतिः २ द्विगुणा ४ इयं कोटिः । इष्ट १ । २
वर्गो १ । ४ तदन्तरं ३ भुजः । इष्ट १ । २ कृत्योः १ । ४ योगः ५ कर्णः । अथ-
ष्टौ २ । ३ अनयोराहतिः ६ द्विगुणा १२ कोटिः । इष्ट २ । ४ वर्गो
४ । ९ तदन्तरं ५ भुजः । इष्टकृत्योः ४ । ९ योगः १३ कर्णः । अथ-
ष्टौ २ । ४ अनयोराहतिः ८ द्विगुणा १६ कोटिः । इष्ट २ । ४ वर्गो
४ । १६ तदन्तरं १२ भुजः । इष्टकृत्योः ४ । १६ योगः २० कर्णः । एव-
मनेकप्रकारा बोध्याः ॥ १४८ ॥

अथ कोटिकर्णयुतौ भुजे च ज्ञाते पृथक्करणार्थं करणसूत्रं वृत्तेनाऽऽह—
वंशाग्रेति । वंशाग्रमूलान्तरभूमिवर्गवंशस्य येऽग्रमूले तयोर्वाऽन्तरभूमिर्मध्यभूमि-
र्मध्यभूमिमानं तद्वर्गो वंशोद्धृतो वंशप्रमाणेन भक्तः कार्यः । तेन लब्धफलेन
पृथक्स्थितौ वंशयुतो नौ विधेयौ । एकत्र युतोऽन्यत्र हीनः । तदर्धं फल्युतहीनं
वंशार्धे क्रमेण श्रुतिकोटिरूपे वंशस्य खण्डे भवतः ॥ १४९ ॥

उदाहरणम्—यदि समभुवि वेणुर्द्वित्रिपाणिप्रमाणो

गणक पचनवेगादेकदेशे स भग्नः ।

भुवि नृपमितहस्तेष्वङ्ग लभं तदग्रं

कथय कतिपु मूलादेव भग्नः करेषु ॥ १५० ॥

न्यासः । वंशाग्रमूलान्तरभूमिः १६ । वंशः ३२ । कोटिकर्ण-

युतिः ३२ । भुजः १६ । जाते ऊर्ध्वाधःखण्डे २० । १२ ।

बाहुकर्णयोगे दृष्टे कोट्यां च ज्ञातायां पृथक्करणसूत्रं वृत्तम्—

स्तम्भस्य वर्गोऽहिबिलान्तरेण भक्तः फलं व्यालबिलान्तरालात् ।

बु० वि०—अत्रोदाहरणं मालिन्याऽऽह—यदि समभुवि वेणुरिति । जलवत्समायां भूमौ स्थितो द्वित्रिपाणिप्रमाणो वेणुः । पञ्चशाखः शयः पाणिरित्याभिधाना-
च्छयवाच्यपि पाणिशब्दो हस्तैकदेशत्वेनात्र हस्त उपचर्यते । अन्यथा भुज-
कोटिकर्णानां भिन्नभिन्नमानपरिगणनया क्षेत्रमङ्गप्रसङ्गः स्यात् । अतो
द्वित्रिपाणिप्रमाणो द्वार्त्रिशङ्करतप्रमाण इत्यर्थः । योऽयं वेणुः स वायुवेगवशेनै-
कस्मिन्प्रदेशे भग्नः सन्, तस्य वेणोरग्रं यदि भूमौ मूलत्पोऽशमितहस्तेषु लभं
तदा भो गणक एव वेणुर्मूलात्कतिपु करेषु भग्न इति कथय ॥ १५० ॥

अथ भुजकर्णयोगे कोटौ दृष्टे चतुर्भुजकर्णयोः पृथक्करणार्थं सूत्रमुपजा-
त्याऽऽह—स्तम्भस्य वर्गोऽहिबिलान्तरेणेति । कलापः शिखण्डोऽस्यास्तीति
कलापी मयूरः । अहिर्व्यालश्च सर्पः । शेषं २९८म् । अत्रोपपत्तिः—तत्र

ली० वि०—उदाहरणम्—यदीति । हे गणक समभुवि रूढो द्वित्रिपाणिप्रमाणो द्वार्त्रि-
शङ्कस्तो वेणुर्यदि वायुवेगादेकदेशे भग्नः । मङ्गानन्तरं तदग्रं वंशाग्रं वंशमूला-
नृपमितेषु हस्तेषु षोडशहस्तेषु भुवि लभम् । तर्हि, अङ्गेति संबोधने । हे गणक
एषो वंशो मूलात्कतिकरेषु भग्नस्तत्कथय । न्यासो यथा—वंशाग्रमूलान्तर-
भूमिः १६ । तद्वर्ग २५६ वंशेनानेन ३२ भक्तः ८ तेन वंशौ ३२।३२
युतेनौ ४०।२४ तद्वध २०।१२ श्रुतिकोटौ क्षेत्रदर्शनम् ॥ १५० ॥

अथवा बाहुकर्णयोगे दृष्टे कोटौ च ज्ञातायां बाहुकर्णयोः पृथक्करणार्थं

१५२ बुद्धिविलासिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां समेता- [क्षेत्रम् ०-

शोधं तदर्धप्रमितैः करैः स्याद्विलाग्रतो व्यालकलापयोगः ॥ १५१ ॥

उदाहरणम्—अस्ति स्तम्भतले बिलं तदुपरि क्रीडाशिलण्डी स्थितः ।

स्तम्भे हस्तनवोच्छ्रिते त्रिगुणिते स्तम्भप्रमाणान्तरे ।

दृष्ट्वाऽहिं बिलमाव्रजन्तमपतात्तिर्यक्स तस्योपरि

क्षिप्रं ब्रूहि तयोर्विलात्कतिकरैः साम्येन गत्योर्युतिः ॥ १५२ ॥

न्यासः । स्तम्भः ९ । अहिविलान्तरम् २७ । जाता बिलयुत्यो-
र्मध्ये हस्ताः १२ ।

पु० वि०—स्तम्भः कोटिः । तन्मूलेऽहिविलं तद्व्यालयोरन्तरालं भुजकर्णयोगः ।

यतः स्तम्भामात्कर्णगत्या निषतितमयूरस्य बिलं प्रत्यागन्तुकसर्पस्य च सम-

गत्या युतिः । कर्णगत्या यावान्मयूरश्चलितस्तावानेव भुजानुरूपं सर्पोऽपीति ।

अतो व्यालविलान्तरालं भुजकर्णयोगः कोटिवर्गे भुजकर्णयोगभक्ते

भुजकर्णान्तरं स्यात् । ताभ्यां संक्रमणेन लघुराशिर्भुजः स्यादिति

स्पष्टतरम् ॥ १५१ ॥

अत्रोदाहरणं शार्दूलविक्रीडितेनाऽऽह—अस्ति स्तम्भवल इति । स्तम्भ-

स्य तले बिलमस्ति । तस्योपरि तदुपरीति तत्पुरुषः । हस्तनवोच्छ्रिते स्तम्भे

क्रीडाशिलण्डी स्थितश्चास्ति । उच्छ्रितमुच्छ्रयः । भावे क्तः । औष्पमिति

ली० वि०—करणसूत्रं धृतेनाऽऽह—स्तम्भस्येति । स्तम्भस्य वर्गेऽहिविलान्तरेणा-

हिविलयोर्मध्यभूमिप्रमाणं तेन भक्तः कार्यः । तत्र लब्धं यत्फलं तद्व्याल-

विलान्तरालात्सर्वविलमध्यभागभूमिमानाच्छोध्यम् । शोधिष्ये यच्छिष्टं तदर्धमितै-

हंसैर्विलाग्रे सर्पमयूरयोर्योगो भवति ॥ १५१ ॥

उदाहरणम्—अस्तीति । स्तम्भवले बिलमस्ति । तदुपरि स्तम्भोपरिभागे नव-

हस्तोच्चे स्तम्भे क्रीडामयूरः स्थितः । स मयूरस्त्रिगुणितस्तम्भप्रमाणान्तरे सप्तविंशति-

भूमिभागे बिलं प्रत्यागच्छन्तं सर्पं दृष्ट्वा तिर्यक्तस्माहेरुपर्यपवत् । कतिहस्तैः

कोटिकर्णान्तरे भुजे च दृष्टे पृथक्करणसूत्रं वृत्तम्—

भुजाद्वर्गितात्कोटिकर्णान्तराप्तं

द्विधा कोटिकर्णान्तरेणोनयुक्तम् ।

तदर्थे क्रमात्कोटिकर्णौ भवेता—

मिदं धीमनाऽऽवेद्य सर्वत्र योज्यम् ॥ १५३ ॥

बु० वि०—यावत् । नव उच्छ्रितं यस्य स नवोच्छ्रितो हस्तैर्नवोच्छ्रितस्तस्मिन् । शिखण्डोऽस्यास्तीति शिखण्डी मयूरः । क्रीडार्थं शिखण्डी क्रीडाशिखण्डी । क्रीडाशिखण्डिनो गृहाभितनिवासत्वात्स्वम्योपरि निवेशनं युक्तम् । त्रिगुणितं च तत्तत्तन्मपमाणं च तत्प्रमाणेऽन्तरे बिलात्सप्तविंशतिहस्ततुल्येऽन्तरे वर्तमानमहिं सर्पं बिलं प्रत्याव्रजन्तमापान्तं दृष्ट्वा स क्रीडाशिखण्डी तस्य सर्पस्योपरि तिर्थकर्णगत्याऽपतत् । एत गतौ । तयोः सर्पमयूरयोर्गतिसाम्येन बिलात्कतिमितैर्हस्तैर्युतिः स्यात्तत्क्षिप्रं ब्रूहि भो गणक ॥ १५२ ॥

अथ कोटिकर्णान्तरे भुजे च दृष्टे कोटिकर्णयोः पृथक्करणार्थं सूत्रं भुजंगमयातेनाऽऽह—भुजाद्वर्गितादिति । इदं वशाप्रभूलान्तरमित्यारभ्योक्तं यथासंभवं वक्ष्यमाणं चावेत्यावगम्य सर्वत्र धीमता योज्यम् । शेषं स्पष्टम् । अत्रोपपत्तिः स्पष्टत्वेन प्रागुक्तैव योजनीया ॥ १५३ ॥

ली० वि०—साम्येन तयोरहिमयूरयोर्गतियोगः क्षिप्रं तद्ब्रूहि यथा न्यासः ।—स्तम्भस्य ९ धर्मः ८१ अहिविलान्तरेण २७ भक्ते लब्धं ३ अहिविलान्तरात् २७ शोधितं २४ तदर्धहस्तैः १२ बिलात्सर्पमयूरयोगः १२ । अपं भुजः शेषं १५ कर्ण इत्यर्थः ॥ १५० ॥

अथ कोटिकर्णान्तरे च ज्ञाते भुजे च दृष्टे कोटिकर्णज्ञानार्थं करणसूत्रं

सखे पद्मतन्मज्जनस्थानमध्यं

भुजः कोटिकर्णान्तरं पद्मदृश्यम् ।

नलः कोटिरेतन्मितं स्थाप्यदम्भो ।

वदैवं समानीय पानीयमानम् ॥ १५४ ॥

उदाहरणम्—चक्रकौञ्चाकुलितसालिले कापि दृष्टं तडागे
तोयादूर्ध्वं कमलकलिकाग्रं वितस्तिप्रमाणम् ।

बु० वि०—अथ मन्दानां सर्वत्रैवविधभुजकोट्यादियोजनेन बुद्धिपरिचयार्थं वक्ष्य-
माणोदाहरणे भुजकोट्यादिस्वरूपं भुजंगप्रयातेनाऽऽह—सखे पद्मतन्मज्जन-
स्थानमध्यमिति । पद्मं च तस्य मज्ज[न]स्थानं च तयोर्मध्यं भुजः
स्यात् । पद्मं दृश्यं जलादुपरिवर्ति पद्मं कोटिकर्णान्तरं स्यात् । यावाञ्जल-
ममः पद्मनलस्तावती च कोटिः । नलसहितमखिलं पद्मं जलमग्नं
तावान्कर्णः । अतस्तयोरन्तरं पद्मदृश्यमेव । एतन्मितं कोटिमितं
यतोऽम्भः स्यात्तत एवमुक्तप्रकारेण जलमानमानीय भोः सखे वद
॥ १५४ ॥

तदेवोदाहरणं मन्दाक्रान्तयाऽऽह—चक्रकौञ्चाकुलितसालिल इति । चक्र-
वाकाः कौञ्चा जलवकास्तैराकुलितं व्याप्तं सलिलं यस्मिन् । कापि

स्त्री० वि०—वृत्तद्वयेनाऽऽह—भुजादिति । वर्गीकृतान्दुजात्कोटिकर्णान्त-
रेण भक्ताद्यदाप्तं तद्विधा स्थाप्यं कोटिकर्णान्तरेणोन युतं च तयोरर्थे क्रमा-
त्कोटिकर्णौ भवेताम् । धीमतेदमेत्य सर्वत्र योग्यम् ॥ १५३ ॥

तत्रैव भुजभागमाह—सखे इति । पद्मस्य मज्जनस्थानस्य च यन्मध्यं स
भुजः । पद्मदृश्यं पद्मस्य दृश्यो भागः । कोटिकर्णान्तरं नलो मध्यगतः पद्मनालः
कोटिः । यतो जलमेतन्मितं कोटितुल्यं स्यात् । हे सखे एवं सति समानीयै-
कीकृत्य पानीयमानं वद ॥ १५४ ॥

उदाहरणम्—चक्रेति । कापि तडागे कमलकलिकाग्रं तोयादूर्ध्वं वितस्ति-
प्रमाणं दृष्टम् । किंभूते तडागे । चक्रेभक्ताकैः कौञ्चैर्व्याकुलितं जलं यस्मिन् ।

मन्दं मन्दं चलितमानिलेनाऽऽहते हस्तयुग्मे
 तस्मिन्मन्त्रं गणक कथय क्षिप्रमम्भःप्रमाणम् ॥१५५॥
 न्यामः । कोटिकर्णान्तरम् १ । भुजः २ । लब्धं जलमा-
 २ ।
 म्भीर्यम्-१५ । इयं कोटिः १५ । इयमेव कोटिः कलिकामा-
 ४ । ४

नयुता जातः कर्णः १७ ।

४ ।

कोट्येकदेशेन युते कर्णे भुजे च दृष्टे कोटिकर्णज्ञानाय कर-
 णसूत्रं वृत्तम्-

बु० वि०-रुस्मिन्निष्ठडगे कभलकलिकामतो पावदूर्ध्वं वितस्तिप्रमाणं दृष्टम् ।
 तत्कभलकलिकामनिलेन वायुनाऽऽहतमास्फालितं मन्दं मन्दं यथा तथा
 चलितं तस्मिन्जले मग्नम् । एवं सति भो गणक क्षिप्रमम्भःप्रमाणं गणय ।
 मन्दं मन्दमित्येकमेव पदम् । विप्तायां द्विरुक्ताविधानात् ॥१५५॥

अथ कोट्यूर्ध्वस्वण्डकर्णयोगे कोट्यधःस्वण्डे भुजे च ज्ञाते पृथक्कर-
 णार्थं सूत्रमुपजात्याऽऽह-द्विनिघ्नतालोच्छ्रितिसमुत्तमेति । सरोन्तरं ताल-
 सरोन्तरमिति व्याख्येयम् । तालसरोन्तरेति अत्रैव वक्ष्यमाणत्वात् । द्विनि-
 घ्नतालोच्छ्रितिसमुत्तं यत्सरोन्तरं तेन विभाजितायास्तालोच्छ्रितः । कथंभूता-
 यास्तालसरोन्तरम्याः । तालसरोन्तरे मध्ये यदन्तरं तद्गुणितायाः मकाशाय-

ली० वि०-ततो वायुना मन्दं मन्दं चलितं सत्तास्मिन्निष्ठडगे हस्तयुग्मे करद्वयमिने
 पदेशे गत्वा मग्नं हे गणक क्षिप्रं जलप्रमाणं पद । न्यासः । भुजः २ वर्गाकृतः
 ४ कोटिकर्णान्तरेण १ मकच्छेदं लब्धं च परिवर्त्येति विधिनाऽऽमं ८ । द्विधा कर्तुं

२

८।८ कोटिकर्णान्तरणोनयुनं तदर्धम् । मकच्छेदौ १६ । १ ऊनः १५ पुनः

२ २ २

१७ तदर्धं १५ । १७ जातौ कोटिकर्णौ । कोटिरेव जलमानमित्यर्थः । नमः

२ ४ ४

कोटिरित्युक्तः ॥ १५५॥

अथ कोटिस्वण्डकर्णयोगे भुजे च दृष्टे करणसूत्रं वृत्तेनाऽऽह-द्विनिघ्नेति । तत्स-

दिनिघ्नतालोच्छ्रितिसंयुतं यत्सरोन्तरं तेन विभाजितायाः ।
तालोच्छ्रितेस्तालसरोन्तरद्वया उडढीनमानं खलु लभ्यते तत् ॥

बु० वि०-हृष्यते तदुड्डीयमानं भवेत् । उड्डीयते तदुड्डीयमानम् । डीद् रिहायसा
गती । अत्रोपपत्तिरेकवर्णबीजेन । तत्रास्यैवोदाहरणे तालोच्छ्रितिः कोटिरधः-
खण्डम् । उड्डीयमानमूर्ध्वखण्डम् । तालमरोन्तरं भुजः । उड्डीयमानाया-
त्सरोवरपर्यन्तं त्रिपङ्गतिः कर्णः । तत्रोड्डीयमानप्रमाणं या १ । एतच्चाटपुतं
कोटिः या १ रु १०० । कोटिवर्गपुतो भुजवर्गः याव १ या २०० रु
५०००० । अथान्यः पक्ष उड्डीयमानं समगतेः शोधितं कर्णः या १ रु
३०० । अस्य वर्गः याव १ या ६०० रु ९०००० । एवमेतयोः
पक्षयोः समशोधनेन समवर्गगमे पक्षौ या २०० रु ५०००० ।

या ६०० रु ९००००

अत्र प्रथमपक्षे दिनिघ्नतालोच्छ्रितिरव्यक्तराशिस्तालवर्गसरोन्तरवर्ग-
यो रूपराशिः । द्वितीयपक्षे दिनिघ्नसमगतिः ऋणा, अव्यक्तराशिः ।
समगतिवर्गो रूपराशिः । पक्षयोर्यथोक्तशोधने कृते शेषे या ८००

रु ४००००

अत्राव्यक्तशेषं दिनिघ्नतालदिनिघ्नसमगतियोगः । रूपशेषं तालवर्गसरो-
न्तरवर्गयोगस्य समगतिवर्गस्य चान्तरम् । समगतिः किल तालसरोन्तरयोगः ।
अनस्तालसरोन्तरयोर्वर्गयोगस्य युतिवर्गस्य चान्तरं रूपराशिः स्यात् । तच्च
द्विघघातसमम् । वर्गयोगस्य यद्वाग्योर्युतिवर्गस्य चान्तरं द्विघघातस्मानं
स्यादिर्युक्तत्वात् । एवंविधे शेषे द्वाभ्यामपवर्त्याव्यक्तशेष तालसमगतियोगः ।
समगतिः किल तालमरोन्तरयोगः । अतो दिनिघ्नतालोच्छ्रितिसंयुतं सरोन्त-
रमव्यक्तशेषं स्यात् । तालमरोन्तरयोर्घातो रूपशेषम् । अव्यक्तशेषेण रूपशेषे-
भक्ते लब्धमव्यक्तमानं ५० । अतो दिनिघ्नतालोच्छ्रितिरित्याद्युप-गन्तम् ॥ १५६ ॥

ली० वि०-रोन्तरं सरसो वाभ्यास्तालस्य च मध्यभूमानं तद्दिनिघ्नतालोच्छ्रितिसंयुतं-
कार्यम् । तद्दिगुणं यत्तालोच्चमानं तेन सहितम् । तालसरोन्तरद्वया तालवापिमध्य
भूमानगुणितायास्तालोच्चतायास्तेन दिनिघ्नतालोच्छ्रितियुतिनालसरोन्तरेण भक्ता
या लभ्यते तदुड्डीयमानं खलु । केषस्तालादूर्ध्वगतिमानमित्यर्थः ॥ १५६ ॥

उदाहरणम्—वृक्षाद्वस्तशतोच्छ्रयाच्छतयुगे वापीं कपिः कोऽप्यगा-
दुत्तीर्याथ परो द्रुतं श्रुतिपथेनोद्दीय किञ्चिद्द्रुमात् ।

जातैवं समता तयोर्वादि गतावुद्दीनमानं किय-

द्विद्वंश्चेत्सुपरिश्रमोऽस्ति गणिते क्षिप्रं तदाचक्ष्व मे ॥१५७॥

न्यासः । वृक्षवाप्यन्तरम् २०० । वृक्षोच्छ्रायः १०० । लब्ध-

मुद्दीनमानम् ५० । कोटिः १५० । कर्णः २५० । भुजः २०० ।

भुजकोटयोयोगे कर्णे च ज्ञाते पृथक्करणसूत्रं वृत्तम्—

० वि०—अत्रोदाहरणं शास्त्रविप्रोदितेनाऽऽह—वृक्षाद्वस्तशतोच्छ्रयादिति । ह-
स्तानां शतमुच्छ्रयो यस्य तस्माद्वृक्षादुत्तीर्य वृक्षमूलाच्छतयुगे हस्तशतद्वये स्थितं
वापीं कोऽपि कपिरगमत् । अपरः कपिर्द्रुमाद्वृक्षात्किञ्चित्तोद्दीय श्रुतिपथाच्छ्रु-
तिपथं कर्णमार्गमङ्गोरुत्य द्रुतं तामेव वापीमगमत् । श्रुतिपथादिति ह्यल्लोपे
पञ्चमो । अक्षुरन्ध्रः पथामानक्ष इत्यप्रत्ययः । केचिच्छ्रुतिपथेति तृतीयां पठन्ति ।
तदसत् । अप्रत्ययस्य नित्यत्वात् । तयोर्वानरयोगंतौ यदि समता जाता
तदाङ्गीयमानं कियतरयात्तत्क्षिप्रमाचक्ष्व । भो विद्वन्गणिते तव सुपरिश्रमः
स्वाभ्यासोऽस्तीति ॥ १५७ ॥

अथ कर्णे ज्ञाते भुजकोटयोयोगेऽन्तरे षष्ठे पृथक्करणार्थं दूषामिन्द्रवज्र-
याऽह—कर्णस्य वर्गाद्विगुणाद्विगोऽभ्य इति । विगुणात्कर्णवर्गात्स्वगुणां वर्गी-

ली० वि०—उदाहरणम्—वृक्षेति । कोऽपि कपिवानरो हस्तशतोच्छ्रायात्तालादुत्तीर्य
हस्तशतद्वये वर्तमानां वापीं प्रत्यगात् । अधान्यां वानरो द्रुमात्तरमादेव ताला-
त्किञ्चिद्दीय श्रुतिपथात्कर्णसूत्रमार्गमाश्रित्य द्रुतं वापीं गतः । एव सति तयो-
र्वानरयोर्वादि गतौ समता जाता ताहे, उद्दीयमानं कियत् । हे विद्वन्, चेद-
गणिते सुतरां परिश्रयोऽस्ति तत्क्षिप्रं मे आचक्ष्व वद । न्यासः वृक्षोच्छ्रायः १००
वृक्षवाप्यन्तरं २०० सरोन्तरं द्विनिघ्नतालोच्छ्रित्या २०० समुत्तम् ५०० ।
अनेन तालसरोन्तरं २०० हता तालोच्छ्रितिः १०० जात २०००० भक्ता
लब्धं ५० उद्दीयमानम् ॥ १५७ ॥

अथ भुजकोटियोगे कर्णे च ज्ञाते भुजकोटयोः पृथक्करणार्थं करणसूत्रं
घृतेनाऽह—कर्णस्येति । विगुणात्कर्णस्य वर्गात्स्वगुणः स्वेनैव गुणितो दोः-

द्विनिघ्नतालोच्छ्रितिसंयुतं यत्सरोन्तरं तेन विभाजितायाः ।
तालोच्छ्रितेस्तालसरोन्तरद्वया उडडीनमानं खलु लभ्यते तत् ॥

बु० वि०-संपते तदुड्डीयमानं भवेत् । उड्डीयते तदुड्डीयमानम् । डीह् निहायसा
गनौ । अत्रोपपत्तिरेकवर्णबीजेन । तत्रास्यैवोदाहरणे तालोच्छ्रितिः कोटिरधः-
खण्डम् । उड्डीयमानमूर्ध्वखण्डम् । तालसरोन्तरं भुजः । उड्डीयमानाघ्रा-
त्सरोवरपर्यन्तं तिर्यग्गतिः कर्णः । तत्रोड्डीयमानप्रमाणं या १ । एतत्तालमुतं
कोटिः या १ रू १०० । कोटिवर्गयुतो भुजवर्गः याव १ या २०० रू
५०००० । अथान्यः पक्ष उड्डीयमानं समगतेः शोधितं कर्णः या १ रू
३०० । अस्य वर्गः याव १ या ६०० रू ९०००० । एवमेतयोः
पक्षयोः समशोधनेन समवर्गगमे पक्षौ या २०० रू ५०००० ।

या ६०० रू ९००००

अत्र प्रथमपक्षे द्विनिघ्नतालोच्छ्रितिरव्यक्तराशिस्तालवर्गसरोन्तरवर्ग-
यो रूपराशिः । द्वितीयपक्षे द्विनिघ्नसमगतिः ऋणा, अव्यक्तराशिः ।
समगतिवर्गो रूपराशिः । पक्षयोर्व्यथोक्तशोधने कृते शेषे या ८००

रू ४००००

अत्राव्यक्तशेषं द्विनिघ्नतालद्विनिघ्नसमगतियोगः । रूपशेषं तालवर्गसरो-
न्तरवर्गयोगस्य समगतिवर्गस्य चान्तरम् । समगतिः किञ्च तालसरोन्तरयोगः ।
अतस्तालसरोन्तरयोर्वर्गयोगस्य युतिवर्गस्य चान्तरं रूपराशिः स्यात् । तच्च
द्विघ्नघातसमम् । वर्गयोगस्य यद्वायोर्युतिवर्गस्य चान्तरं द्विघ्नघातसमानं
स्यादित्युक्तत्वात् । एवंविधे शेषे द्वाभ्यामपवर्त्याव्यक्तशेषं तालसमगतियोगः ।
समगतिः किञ्च तालसरोन्तरयोगः । अतो द्विनिघ्नतालोच्छ्रितिसंयुतं सरोन्त-
रमव्यक्तशेषं स्यात् । तालसरोन्तरयोर्वातो रूपशेषम् । अव्यक्तशेषेण रूपशेषे-
भक्ते लब्धमव्यक्तमानं ५० । अतो द्विनिघ्नतालोच्छ्रितिरित्याद्युप-पन्नम् ॥ १५६ ॥

ली० वि०-सोन्तरं सरसो वाप्यास्तालस्य च मध्यभूमानं तद्द्विनिघ्नतालोच्छ्रितिसंयुतं-
कार्यम् । तद्द्विगुणं यत्तालोच्चमानं तेन सहितम् । तालसरोन्तरद्वया तालवापीमध्य
भूमानगुणितायास्तालोच्चतायास्तेन द्विनिघ्नतालोच्छ्रितियुतितालसरोन्तरेण भक्ता
या लभ्यते तदुड्डीयमानं खलु । कपेस्तालादूर्ध्वगतिमानमित्यर्थः ॥ १५६ ॥

उदाहरणम्—वृक्षाद्वस्तशतोच्छ्रयाच्छतयुगे वापीं कपिः कोऽप्यगा-
दुत्तीर्याथ परो द्रुतं श्रुतिपथेनोद्द्वीय किञ्चिदद्रुमात् ।

जातैवं समता तयोर्वादि गतावुद्द्वीनमानं किय-

द्विद्वंश्चेत्सुपरिश्रमोऽस्ति गणिते क्षिप्रं तदाचक्ष्व मे ॥१५७॥

न्यासः । वृक्षवाप्यन्तरम् २०० । वृक्षोच्छ्रायः १०० । लब्ध-

मुद्द्वीनमानम् ५० । कोटिः १५० । कर्णः २५० । भुजः २०० ।

भुजकोटयोर्योगे कर्णे च ज्ञाते पृथक्करणमूत्रं वृत्तम्-

० वि०—अत्रोदाहरणं शादूलविप्रोदितेनाऽऽह—वृक्षाद्वस्तशतोच्छ्रयादिति । ह-
स्तानां शतमुच्छ्रयो यस्य तस्माद्वृक्षादुत्तीर्य वृक्षमूलाच्छतयुगे हस्तशतद्वये स्थितः
वापीं कोऽपि कपिरगमत् । अपरः कपिर्द्रुमाद्वृक्षात्किञ्चित्प्रोद्द्वीय श्रुतिपथाच्छ्रु-
तिपथ कर्णमार्गमद्गोक्त्य द्रुतं तामेव वापीमगमत् । श्रुतिपथादिति त्यस्योपे
पञ्चमी । भ्रुकूपूरब्धः पथामानक्ष इत्यप्रत्ययः । केचिच्छ्रुतिपथेति तृतीयां पठन्ति ।
तदसत् । अप्रत्ययस्य नित्यत्वात् । तयोर्वानरयोगतौ यदि समता जाता
तदोद्द्वीयमानं कियरयात्तत्क्षिप्रमाचक्ष्व । भो विद्वन्गणिते तव सुपरिश्रमः
स्वाम्यासांऽस्तीति ॥ १५७ ॥

अथ कर्णे ज्ञाते भुजकोटयोर्योगेऽन्तरं वेष्टे पृथक्करणार्थं दूषमिद्वज्र-
याऽऽह—कर्णस्य वर्गाद्विगुणाद्विशोध्य इति । विगुणात्कर्णवर्गात्स्वगुणो वर्गी-

ली० वि०—उदाहरणम्—वृक्षेति । कोऽपि कपिवानरो हस्तशतोच्चात्तालादुत्तीर्य
हस्तशतद्वये वर्तमानां वापीं प्रत्यगात् । अथान्या वानरो द्रुमात्तस्मादेव ताला-
त्किञ्चिदुद्द्वीय श्रुतिपथात्कर्णसूत्रमार्गमाश्रित्य द्रुतं वापीं गतः । एव सति तयो-
र्वानरयोर्वादि गतौ समता जाता तर्हि, उद्द्वीयमानं कियत् । हे विद्वन्, वेद-
गणिते सुतरां परिश्रमोऽस्ते तत्क्षिप्रं मे आचक्ष्व वद । न्यासः वृक्षोच्छ्रायः १००
वृक्षवाप्यन्तरं २०० सरोन्तरं द्विनिघ्नतालोच्छ्रित्या २०० संयुतम् ४०० ।
अनेन तालसरोन्तरं २०० हता तालोच्छ्रितः १०० जातं २०००० भक्ता
लब्धं ५० उद्द्वीयमानम् ॥ १५७ ॥

अथ भुजकोटयोर्योगे कर्णे च ज्ञाते भुजकोटयोः पृथक्करणार्थं करणसूत्रं
वृत्तेनाऽऽह—कर्णस्येति । विगुणात्कर्णस्य वर्गात्स्वगुणः स्वेनैव गुणितो दोः-

१४८ बुद्धिविलामिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां समेता- [लेख्य०-

कर्णस्य वर्गाद्द्विगुणः। द्विशोध्यो दोःकोटियोगः स्वगुणोऽस्य मूलम् ।
योगो द्विधा मूलविहीनयुक्तः स्यातां तदर्धे भुजकोटिमाने ॥१५८॥

उदाहरणम्—दश सप्ताधिकः कर्णरूपधिका विंशतिः सखे ।

भुजकोटियुतियत्र तत्र ते मे पृथग्वदः ॥१५९॥

न्यासः । कर्णः १७ । दोःकोटियोगः २३ । जाते भुजकोटी ८१५ ।

बु० वि०—उक्तो दोःकोटियोगो विशोध्यः । अस्य मूलं ग्राह्यम् । दोःकोटियोगो
द्विधा स्थाप्यः । तेन मूलेन विहीनयुक्तः कार्यः । तस्यार्धे क्रमण भुजकोटिमाने
स्याताम् । एव भुजकोटयन्तरेऽपि दृष्टे योजनीयम् । तद्यथा—द्विगुणात्क-
र्णस्य वर्गात्स्वगुण दोःकोटयन्तरं विशोध्यम् । अस्य मूलं ग्राह्यम् । एतद्-
द्विधा दोःकोटयन्तरेण हीनयुक्तं तदर्धे भुजकोटिमाने स्यातामिति । अस्यो-
पपत्तिः—कर्णवर्गः किल दोःकोटिवर्गयोगः । वर्गयोगस्तु द्विघघातेन युक्त-
हीनो योगान्तरवर्गो स्तः । तथा चाऽऽह श्रीकेशवः—‘राश्यावर्गपुतिर्द्विघ-
घातादघोना क्रमेण ते । योगान्तररुती स्याताम्’ इति । अतो राश्यावर्ग-
योगो द्विघघातेन युक्तो योगवर्गे ऊनोऽन्तरवर्गः स्यात् । तयोरपि योगो
योगवर्गान्तरवर्गयोगः स्यात् । अतो द्विघघातस्य तुल्यधनर्गत्वेन नाशे
भेति द्विगुण एव कर्णयोगो दोःकोटियोगान्तरवर्गयोगः स्यात् । अतो द्विगु-
णात्कर्णवर्गादोःकोटयोर्योगवर्गे शोधितेऽन्तरवर्गः शिष्यते । अन्तरवर्गे
शोधिते योगवर्गः शिष्यत इति । अस्य मूलं योगान्तरं वा भवेत् । ताभ्यां
संक्रमणसूत्रेण दोःकोटी भवत इत्युपपन्नम् ॥ १५८ ॥

अत्र तावदोःकोटियोगे दृष्ट उदाहरणमनुभवाऽऽह—दश सप्ताधिकः कर्ण
इति । स्पष्टार्थम् ॥ १५९ ॥

ली० वि०—कोटियोगो विशोध्यः । अस्य शोधितस्य शेषस्य मूलं कार्यमिति ।
एव योगो दोःकोटियोगो द्विधा कृत्वा मूलविहीनयुक्तः कार्यः । मूलं यत्पूर्वमानीतं
तेनैकत्र हीनोऽन्यत्र युक्तः कार्यः । तयोरर्धे भुजकोटिमाने स्याताम् ॥ १५८ ॥

उदाहरणम्—उच्यते । हे सखे यत्र कर्णः सप्तदश भुजकोटियोगस्त्रयोविं-
शतिस्तत्र ते भुजकोटी पृथक्कृत्वा मे वद । न्यासः । कर्णस्य १७ वर्गः
२८९ द्विगुणः ५७८ । अस्मादोःकोटियोगः २३ स्वगुणः ५२९ विशोध्यः
४९ अस्य मूल ७ अनेन दोःकोटियोगः २३ हीनयुतः १६ । ३० । तदर्धे ८ ।
१५ इमे भुजकोटी ॥ १५९ ॥

- उदाहरणम्—दोःकोट्योरन्तरं शैलाः कर्णोऽथ च त्रयोदश ।
 भुजकोटी पृथक् तत्र वदाऽऽगु गणकोत्तम ॥ १६० ॥
 न्यासः । कर्णः १३ । भुजकोट्यन्तरम् ७ । लम्बे भुजकोटी
 ५ । १२ ।

लम्बाववाधाज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तम्—

अन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगाद्वेणोर्वधे योगहन्तेऽवलम्बः ।

सू० वि०—अथ दोःकोट्यन्तरे दृष्ट उदाहरणमनुष्ठुभाऽऽह—दोःकोट्योरन्तरं शैला
 इति । स्पष्टार्थम् ॥ १६० ॥

एवं जात्यन्यस्य दोःकोटिप्रपञ्चमुक्त्वाऽऽहुना जात्ययोर्दोःकोटिमिम्भणो-
 ऽद्भूतं किञ्चिद्विज्ञेयमिन्द्रवज्रयाऽऽह—अन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगादिति । वेणोर्वधे
 वेणोर्योगो गच्छते सति वेणोरन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगादधोऽवलम्बः रथात् ।
 मूलं चाम्रं च मूलाग्रे मूलाग्रयोगेते मूलाग्रे । अन्योन्यस्य मूलाग्रे च ते
 सूत्रे च, अन्योन्यमूलाग्रसूत्रे । तयोर्योगस्तस्मात् । एकवंशाग्राद्वज्रसूत्रम-
 न्यमूलं नीत्वा तदग्राद्वज्रसूत्रमितरमूलं नीत्वा तयोः सूत्रयोर्योगादवलम्बः
 स्यादित्यर्थः । वंशावर्भीष्टभूमिगुणितौ वंशयोगादतौ अवलम्बनिपातादुभय-
 तौ भूमित्वण्डे भवतः । अत्र यत्रेष्टन्यूनाधिकायामपि भूमौ तावानेव लम्बः

ली० वि०—अथ भुजकोट्योरन्तरे करणसूत्रं वृत्तेनाऽऽह—

+ निजैर्गुणैर्तिक्रान्तं कोटिभुजान्तराद्विगुणकर्णरुतेः पतितात्पदम् ।

विवरहीनयुतं दलितं द्विधा प्रभवतो भुजकोटिमिते पृथक् ॥

निजेति । कोटिभुजान्तरात्स्वगुणाद्विगुणकर्णरुतेर्द्विगुणो यः कर्णस्तस्य वर्गस्त-
 स्मात्पतिताद्यत्पदं तद्विधा कृत्वा विवरेण भुजकोट्योरन्तरेणैकत्र हीनमन्यत्र युतं
 तद्विधा भुजकोटिमाने प्रभवतः । उदाहरणम्—दोःकोट्योरिति । यत्र भुजकोट्यो-
 रन्तरं सप्त कर्णत्रयोदश हे गणकोत्तम तत्र क्षेत्रे भुजकोटी पृथक्कृत्वा शीघ्रं
 वद । न्यासः । भुजकोट्योरन्तरं ७ स्वगुणितं ४९ इदं कर्णस्य १३ वर्मात्
 १६९ द्विगुणात् ३३८ गोपितं २८९ अस्य पदं १७ इदं द्विधा १७।१७
 अन्तरेण ७ ऊनयुतं १० । २४-दलितं ५ । १२ जानि भुजकोटी । इदं पूर्वेण
 सूत्रेण वा सिध्यति ॥ १६० ॥

अथ लम्बोभपपार्थज्ञानार्थं करणसूत्रं वृत्तेनाऽऽह—अन्येति । वेणोर्वधस्य वधे

+ एतत्पदं मूले न दृश्यते । अतो नास्य कृतान्तवत्पदम् ।

तदितरभुजयतिरथदा तुल्या क्षेत्रं तदक्षेत्रम् ॥ १६३ ॥

उदाहरणम्-चतुरस्रे त्रिषड्द्व्यर्का भुजाख्यसं त्रिषण्णवाः ।

उद्दिष्टा यत्र धृष्टेन तदक्षेत्रं विनिर्दिशेत् ॥ १६४ ॥

एतं अनुपपन्ने क्षेत्रे । भुजप्रमाणा ऋजुशलाका भुजस्थानेषु
विन्यस्यानपपत्तिर्दर्शनीया ।

० वि०-इत्यमरः । सर्वभुजानां मध्ये योजयित्वा हस्तस्मादित्यर्थः । तदितर-
भुजयतिः । तस्मादधिकवाहोरितरौ व्यस्तस्यौ यौ भुजौ । चतुरस्रे तु तदितरे
त्रयो धे भुजास्तेषां यतिः स्वल्पा भवति । अथवा अधिकवाहना तुल्या
भवति । तदनुभुजमपि क्षेत्रमक्षेत्रं ज्ञेयम् । क्षेत्रं न भवतीत्यर्थः । अत एव
घृष्टोद्दिष्ट-धृष्टेन क्षेत्रविवेकानभिज्ञेनोद्धतेनोद्दिष्टम् । अत्र घुष्टस्य क्षेत्रलक्ष-
णानभिज्ञविनाक्षेत्रेऽपि क्षेत्रप्रयोगः । वन्व्यापृत्रेऽपि पुत्रलक्षणप्रश्नप्रयोगवत् ।
अत्रोपपत्तिः-भुजप्रमाणा ऋजुशलाका भुजस्थाने भुवि विन्यस्याः । तत्राधि-
कवाहस्तदितरभुजयोगेऽपि समे वा सति, अधिकवाहोरग्रं तदितरवा-
ह्यं न स्पृशत्येव । अतो बाह्वन्तरवर्तिप्रदेशासंभवादक्षेत्रमिति स्पष्ट-
तरम् ॥ १६३ ॥

अत्रोदाहरणमनुष्टुभाऽऽह-चतुरस्रे द्विषडर्का इति । अत्राधिकभुजा-
हृनाया इतरवाहयुतेः प्रथमोदाहरणम् । तुल्यायास्तु द्वितीयमिति ॥ १६४ ॥

अथ क्षेत्रफलादिकं निरूपयिष्यन् त्रिभुजे- लम्बाबाधाफलन्यासा-

ली० वि०-भुजे क्षेत्रमुपदिष्टम् । यत्र क्षेत्र एकवाहुत एकवाहुप्रमाणात्तदितर-
भुजयतिरेत्यभुजत्रयस्य त्रिकोणे भुजद्वयस्य वा योगः स्वल्पस्तुल्यो वा स्यात्तद-
क्षेत्रं क्षेत्राभास एव ॥ १६३ ॥

उदाहरणम्-चतुरस्र इति । यत्र चतुरस्रे द्विषद्विद्वादशभिन्ना भुजा धृष्टेनो-
द्दिष्टाः २ । ६ । ३ । १२ । यत्र व्यस्रे त्रिषण्णव । ३ । ६ । ९ भुजा
उद्दिष्टस्तदक्षेत्रं वदेत् । अत्र क्षेत्राभावः शलाका विन्यस्य दर्शनीय इत्यर्थः ।
न्यासः । उभयोः क्षेत्रयोरेते क्षेत्रे अनुपपन्ने । भुजप्रमाणं ऋजुशलाकाभुज-
स्थाने विन्यस्यानुपपत्तिः क्षेत्रयोर्दर्शनीया ॥ १६४ ॥

अथ त्रिकोणे क्षेत्रस्य फलानयनार्थं करणसूत्रमायाद्वयेनाऽऽह-त्रिभुज इति ।
त्रिभुजे क्षेत्रं भुजयोर्योगस्तदन्तरमुणो भुजयोरन्तरेण गुणितो भूवा हतः कार्यः ।

आवाधादिज्ञानाय करणसूत्रमार्गद्वयम्—

त्रिभुजे भुजयोर्योगस्वदन्तरगुणो भुवा हतो लब्ध्वा ।

द्विःस्था भूखनयुता दलिताऽऽवाधे तयोः स्याताम् ॥१६५॥

स्वावाधाभुजकृतयोरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः ।

लम्बगुणं भूम्यर्थं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति ॥१६६॥

बु० वि०—इयेनाऽऽह—त्रिभुजे भुजयोर्योग इति । स्वावाधाभुजकृतयोरिति ।

अत्र त्रिभुजे स्वाभिमतस्त्रियंभुजो भूमिरित्युच्यते । पूर्वेषां व्यावहारिकी संज्ञे-
यम् । शेषो भुजौ भुजसंज्ञावेव । भुजलक्षणं प्रागेवोक्तम् । तयोर्भुजयोर्योगाद्भू-
मिपर्यन्तमध्येऽधोलम्बो लम्ब इत्युच्यते । अन्वर्थसंज्ञेयमिति प्रपञ्चितं प्राक् ।
लम्बनिपातादुभयतो ये भूखण्डे ते आवाधासंज्ञे अयथासंज्ञे अववाधासंज्ञे
वा । व्यवहारार्थमियं संज्ञा । तथा पूर्वेषां प्रयोगदर्शनात् । अत्र त्रिभुजक्षेत्रे
यौ भुजौ तयोर्योगस्तेदन्तरेण गुणितो भूम्वा हतो या लब्धिस्तया लब्ध्वा
द्विष्टा भूखनयुता इलिता तयोर्भुजयोः संचान्विन्यौ आवाधे स्याताम् । तत्र
लब्धौ आवाधा लघुभुजाश्रिताऽऽवाधा महती महदाश्रितेति ज्ञेयम् । द्विष्टे-
त्यत्र अम्बाम्बगोभूमीति पत्वम् । स्वावाधेति । स्वस्य भुजस्य याऽऽवाधा
तस्या भुजस्य च ये कृती तयोरन्तरस्य मूलं लम्बः प्रजायते । लम्बेन
गुणितं भूम्यर्थं त्रिभुजे क्षेत्रे स्पष्टं फलं भवति । उत्तरत्र स्थूलफलानयना-
पेक्षया स्पष्टमित्यनोक्तम् । फलं नाम चतुष्कोणफांशकानां संख्येति वक्ष्यमि ।
तद्वर्णितमप्युच्यते । अत्रोपपत्तिः—त्रिभुजक्षेत्रे लम्बादुभयतो ये जात्य-
न्यसे उत्पन्ने तयोर्द्वयोरपि लम्ब एव कौटिः । भुजः कर्णस्तदाश्रि-
ताऽऽवाधा भुजः । अतः स्वभुजवर्गालम्बवर्गं विशोध्य स्वावाधावर्गः शिष्यते ।
एवमन्यभुजवर्गादपि लम्बवर्गं विशोध्य तदाश्रितावाधावर्गः शिष्यते । तयो-
रन्तरमावाधावर्गान्तरं स्यात् । तच्च भुजवर्गान्तरसममेव । समशोध्यत्वादुभयत्र ।
तथा हि—कयोरपि रात्र्योः केनचित्समेनोनयोर्यदन्तरं स्यात्तत्केवलराश्यन्तरतु-
ल्यमेव । अतो यद्भुजवर्गान्तरं तदेवाऽऽवाधावर्गान्तरमिति । तच्च योगान्तर-

ली० वि०—त्रिकोणेश्चोभागे तिर्यक्सूत्रं भुजन्दराच्यम् । तस्य लब्ध्वा फलेन सूदिः-
स्थापिता सती ऊनयुता कार्या । सा दलिताश्रितेनाऽऽवाधे अवलम्बोभयपार्थ-
योर्भूमाने स्याताम् । स्वावाधाभुजकृतयोः । आवाधातत्पार्थभुजयोर्ये कृती कृतवर्गं
तयोर्यदन्तरं तन्मूलं लम्बो जायते । भूमेरर्थं लम्बगुणं सन्निकोणे स्पष्टं फलं
भवति ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

तदितरभुजयातिरथदा तुल्या क्षेत्रं तदक्षेत्रम् ॥ १६३ ॥

उदाहरणम्-चतुरस्रे त्रिषडद्व्यर्का भुजाख्यस्रं, त्रिपण्णवाः ।

उद्दिष्टा यत्र धृष्टेन तदक्षेत्रं विनिर्दिशेत् ॥ १६४ ॥

एते अनुपपन्ने क्षेत्रे । भुजप्रमाणा ऋजुशलाका भुजस्थानेषु
विन्यस्यानपपत्तिर्दर्शनीया ।

० वि०-रूपमरः । सर्वभुजानां मध्ये योऽधिकबाहुस्तस्मादित्यर्थः । तदितर-
भुजयुतिः । तस्मादधिकबाहोरितरौ व्यसस्थौ यौ भुजौ । चतुरस्रे तु तदितरे
त्रयो ये भुजास्तेषां युतिः स्वल्पा भवति । अथवाऽधिकबाहुना तुल्या
भवति । तद्वज्रभुजमपि क्षेत्रमक्षेत्रं क्षेत्रम् । क्षेत्रं न भवतीत्यर्थः । अत एव
घृष्टोद्दिष्टं धृष्टेन क्षेत्राधिकेकानभिज्ञेनोद्धतेनोद्दिष्टम् । अत्र घृष्टस्य क्षेत्रलक्ष-
णानभिज्ञतेनाक्षेत्रेऽपि क्षेत्रप्रयोगः । वन्ध्यापुत्रेऽपि पुत्रलक्षणमभ्रमयोगवत् ।
अत्रोपपत्तिः-भुजप्रमाणा ऋजुशलाका भुजस्थाने भुवि विन्यस्याः । तत्राधि-
कबाहुतस्तदितरभुजयोगेऽप्ये समे वा सति, अधिकबाहोरमं तदितरबा-
ह्वमं न स्पृशत्येव । अतो बाह्वन्तरवर्तिप्रदेशासंभवादक्षेत्रमिति स्पष्ट-
तरम् ॥ १६३ ॥

अथोदाहरणमनुष्टुभाऽऽह-चतुरस्रे द्विषडर्का इति । अत्राधिकभुजा-
दूनाया इतरबाहुयुतेः प्रथमोदाहरणम् । तुल्यायास्तु द्वितीयाति ॥ १६४ ॥

अथ क्षेत्रफलादिक निरूपयिष्यन् त्रिभुजे- लम्बाबाधाफलान्यार्थ-

ली० वि०-भुजं क्षेत्रमपदिष्टम् । यत्र क्षेत्र एकबाहुत एकबाहुप्रमाणात्तदितर-
भुजयुतिरन्यभुजत्रयस्य त्रिकोणे भुजद्वयस्य वा योगः स्वल्पस्तुल्यो वा स्यात्तद-
क्षेत्रं क्षेत्रमास एव ॥ १६३ ॥

उदाहरणम्-चतुरस्र इति । यत्र चतुरस्रे द्विषड्विद्वादशभिन्ना भुजा घृष्टेनो-
द्दिष्टाः २ । ६ । ३ । १२ । यत्र व्यस्रे त्रिपण्णव । ३ । ६ । ९ । भुजा
उद्दिष्टास्तदक्षेत्रं-वदेन । अत्र क्षेत्रमावः शलाका विन्यस्य दर्शनीय इत्यर्थः ।
न्यासः । उभयोः क्षेत्रयोरिते क्षेत्रे अनुपपन्ने । भुजप्रमाणा ऋजुशलाकाभुज-
स्थाने विन्यस्यानुपपत्तिः क्षेत्रयोर्दर्शनीया ॥ १६४ ॥

अथ त्रिकोणे क्षेत्रस्य फलानयनार्थं करणसूत्रमायाद्वयेनाऽऽह-त्रिभुज इति ।
त्रिभुजे क्षेत्रे भुजयोर्योगस्तदन्तरगुणो भुजयोरन्तरेण गुणितो भुजा हतः कार्यः ।

आवाधादिज्ञानाय करणमूत्रमार्याद्वयम्—

त्रिभुजे भुजयोर्योगस्वदन्तरगुणो भुवा हतो लब्ध्या ।
द्विःस्था भूखनयुता दलिताऽऽवाधे तयोः स्याताम् ॥१६५॥
स्वावाधाभुजकृत्योरन्तरमूलं प्रजायते लम्बः ।
लम्बगुणं भूम्यर्थं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति ॥१६६॥

बु० वि०—द्वयेनाऽऽह—त्रिभुजे भुजयोर्योग इति । स्वावाधाभुजकृत्योरिति ।
अत्र त्रिभुजे स्वाभिमतस्तिर्यग्भुजो भूमिरित्युच्यते । पूर्वेषां व्यावहारिकी संज्ञे-
यम् । शेषौ भुजौ भुजसंज्ञावेव । भुजलक्षणं प्रागेवोक्तम् । तयोर्भुजयोर्योगाद्भू-
मिपर्यन्तमध्येऽधोलम्बो लम्ब इत्युच्यते । अन्यर्थसंज्ञेयमिति प्रपञ्चितं प्राक् ।
लम्बनिपातादुभयतो ये भूखण्डे ते आवाधासंज्ञे अवधासंज्ञे अवधाधासंज्ञे
वा । व्यवहारार्थमियं संज्ञा । तथा पूर्वेषां प्रयोगदर्शनात् । अत्र त्रिभुजक्षेत्रे
यौ भुजौ तयोर्योगस्वदन्तरेण गुणितो भूम्या हतो या लब्धिस्तया लब्ध्या
द्विष्टा भूखनयुता दलिता तयोर्भुजयोः संधिन्धन्यौ आवाधे स्याताम् । तत्र
लब्धौ आवाधा लघुभुजाश्रिताऽऽवाधा महती महदाश्रितेति ज्ञेयम् । द्विष्टे-
त्यत्र अन्वाम्बगोभूमीति पत्वम् । स्वावाधेति । स्वस्य भुजस्य याऽऽवाधा
तस्या भुजस्य च ये कृती तयोरन्तरस्य मूलं लम्बः प्रजायते । लम्बेन
गुणितं भूम्यर्थं त्रिभुजे क्षेत्रे स्पष्टं फलं भवति । उत्तरत्र स्थूलफलानयना-
पेक्षया स्पष्टमित्यत्रोक्तम् । फलं नाम चतुष्कोणफाष्टकानां संख्येति वदयति ।
तद्गणितमप्युच्यते । अत्रोपपत्तिः—त्रिभुजक्षेत्रे लम्बादुभयतो ये जात्य-
व्यसे उत्पन्ने तयोर्द्वयोरपि लम्ब एव कोटिः । भुजः कर्णस्तदाश्रि-
ताऽऽवाधा भुजः । अतः स्वभुजवर्गालम्बवर्गं विशोध्य स्वावाधारगः शिष्यते ।
एवमन्यभुजवर्गादपि लम्बवर्गं विशोध्य तदाश्रितावाधारगः शिष्यते । तयो-
रन्तरमावाधावर्गान्तरं स्यात् । तच्च भुजवर्गान्तरसममेव । समशोध्यत्वादुभयत्र ।
तथा हि—रूपोरपि राश्याः केनचित्समनोनयोप्यदन्तरं स्यात्तत्केवलराशयन्तरतु-
ल्यमेव । अतो यद्भुजवर्गान्तरं तदेवाऽऽवाधारगान्तरमिति । तच्च योगान्तर-

ली० वि०—निकोणेऽधोभागे निर्यक्मूर्तं भुजन्दवाच्यम् । तस्य लब्ध्या फलेन भूद्विः-
स्थापिता सती ऊनयुता कार्या । ता दलिताश्रिताऽऽवाधे अलम्बोभयपार्श्व-
योर्भूमाने स्याताम् । स्वावाधाभुजकृत्योः । आवाधातन्पार्श्वभुजयोर्ये कृती कृनवर्गं
तयोर्वदन्तरं तन्मूलं लम्बो जायते । मूलरर्थं लम्बगुणं सन्त्रिकोणे स्पष्टं फलं
भवति ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

उदाहरणम्-क्षेत्रे मही मनुमिता त्रिभुजे भुजौ तु
यत्र त्रयोदशतिथिप्रमितौ च यस्य ।
तत्रावलम्बकमथो कथयावधाधे
क्षिप्रं तथा च ममकोष्ठमिति फलाख्याम् ॥ १६७ ॥
न्यासः । भूः १४ । भुजौ १३ । १५ । लब्धे आवाधे ५ । ९ ।
लम्बश्च १२ । क्षेत्रफलं च ८४ ।

बु० वि०-घातसमम् । अतो भुजयोर्योगस्तदन्तरगुण आवाधावर्गान्तरं स्यात् । भूमिः
किलावाधायोगः । तेन मक्कमावाधावर्गान्तरमावाधान्तरं स्यात् । ताभ्यां
योगान्तराभ्यां संक्रमणसूत्रेणाऽऽवाधे ज्ञायेते । अत उक्तं भुवा हत इत्यादि ।
स्वावाधेति । भुजकर्णरूपयो रावाधाभुजयोर्वर्गान्तरमूलं कोटिः । स एव
लम्ब इति स्पष्टम् । लम्बगुणमिति त्रिभुजमध्ये विर्यक्छित्वोर्ध्वखण्डस्य
लम्बादुभयतोऽर्धेऽधःखण्डस्य पार्श्वद्वये योजयित्वाऽऽद्यतं भवति । दर्शनं
अत्राऽऽप्यते लम्बार्धमेको भुजः । भूमिरन्यो भुजः । अतो लम्बार्धभूमि-
घातः समकोष्ठकाणां संख्या स्यात् । भूम्यर्धलम्बघातो वा तावानेव । अत
उक्तं लम्बगुणमित्यादि ॥ १६५ ॥ १६६ ॥

अत्रोद्देशकं वसन्ततिलकयाऽऽह-क्षेत्रे मही मनुमितेति । यत्र त्रिभुजे क्षेत्रे
मही मनुमिता यस्य च भुजौ त्रयोदशपञ्चदशमितौ तत्र क्षेत्रेऽवलम्बकमिति
क्षिप्रं कथय । तथा समकोष्ठं मिति च कियन्तः समकोष्ठा भवन्तीति ।
ननु सर्वे समाः समचतुष्कोणा एव हस्तसंन्ययोद्दिष्टक्षेत्रे हस्तप्रमाणा दण्डा-
दिसंख्ययोद्दिष्टक्षेत्रे दण्डादिप्रमाणा इति शेषम् । सा समकोष्ठमितिः फलाख्या
भवति । फलमिति व्यावहारिकीयं संज्ञा । तद्गणितमप्युच्यते । तथा मयो-
गदर्शनात् ॥ १६७ ॥

ली० वि०-उदाहरणम्-क्षेत्र इति । क्षेत्रे यत्र त्रिभुजे मही भूधतुर्दश १४ यत्र
भुजौ त्रयोदशपञ्चदश १३ । १५ मितौ तत्र क्षेत्रेऽवलम्बकमवधे अवाधे
फलाख्यां समकोष्ठमिति क्षेत्रफलं च कथयेत्यर्थः । न्यासः । तथा भुजयोः
१३ । १५ योगः २८ तद् १३ । १५ न्तरेण २ गुणितः ५६ भुवा १४
हतः फलं ४ अनेन द्विःस्थापिता भूः १४ । १४ ऊनयुता १० । १८ दलित्वा
५ । ९ इमे अवाधे । स्वावाधाभुजौ ५ । १३ तत्तुली २५ । १६९ तदन्तरं
१४४ तन्मूलं १२ अयं लम्बः । अन्यत्राऽऽवाधाभुजौ १५ । ९ तत्तुली
२२५ । ८१ तदन्तरं १४४ तन्मूलं १२ लम्बः स एव । भूमेः १४ अर्धं ७
लम्बेन १२ गुणितं ८४ इदं क्षेत्रफलम् ॥ १६७ ॥

क्रणाबाधोदाहरणम्—दशसप्तदशप्रमौ भुजौ त्रिभुजे यत्र नवप्रमा मही ।
 अवधे वद लम्बकं तथा गणितं गाणितिकाऽऽशु तत्र मे॥१६८॥
 न्यासः । भुजौ १० । १७ । भूमिः ९ । अत्र त्रिभुजे भुजयो-
 र्योग इत्यादिना लब्धं २१ । अनेन भूरूना न स्यात् । अस्मा-
 देव भूरपनीता शेषार्धमृणगताऽऽबाधा दिग्वैपरित्येनेत्यर्थः ।
 तथा जाते आबाधे ६ । १५ अत्र उभयत्रापि जातो लम्बः ८ ।
 फलं ३६ ।

बु० वि०—अथ भूमेरत्यधिकभुजे सति बहिर्गतकोणत्वाद्भूमेर्बाहिलंम्बनिपाते
 विशेषं दर्शयितुमुदाहरणान्तरं वैताल्येनाऽऽह—दशसप्तदशप्रमौ भुजाविति ।
 यत्र त्रिभुजे क्षेत्रे दशसप्तदशप्रमौ भुजौ स्तः । प्रमाणं प्रमा । आतश्चोपसर्ग
 इत्यङ्प्रत्ययो भावे । दश सप्तदश च प्रमा ययोस्तौ तथा । मही भूमिर्नव-
 प्रमा नवसंख्याका । तत्र क्षेत्रे । मे इति मसम् । अवधे वद । तथा लम्बकं
 वद । गणितं फलं समकोष्ठमिति यावत् । तां चाऽऽशु वद भो गाणितिक ।
 गणिते पाटीगणिते कुशलो गाणितिकः । अत्र विशेषं दर्शयति—अनेन
 भूरूना न स्यादित्यादिना । लम्बादुभयतः स्थिते खण्डे आबाधे इत्युच्येते ।
 तत्र लब्धौ लघुभुजाभिता महती महदाभितेति प्रागेवोक्तम् । यदा तु
 भूमेः सकाशादधिकभुजवशेन बहिर्गतकोणत्वाल्लम्बो भूमेर्बाहिलंनपतति तदा
 त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्यादिना आगतलम्बेनोना भूर्न स्यात् । यतो द्वे अपि

ली० वि०—उदाहरणान्तरमाह—दशेति । यत्र त्रिभुजे भुजौ १० । १७ मही ९
 तत्र लम्बकमवधे गणितं क्षेत्रफलं च हे गाणितिक गणितकुशल शीघ्रं मे वद ।
 न्यासः । तथा भुजयोः १० । १७ योगः २७ तदन्तरेण ७ गुणितः १८९
 भुजा ९ इतो लब्धं २१ अनेन भूः ९ ऊना न भवति । तस्माद् ९ रेव
 फलात् २१ अपनीता शेषं १२ तदर्थं ६ मृणगताबाधा दिग्वैपरी-
 त्येनेत्यर्थः । लब्ध्या २१ भूः ९ युता ३० दलिता १५ द्वितीया
 बाधा । भुजौ ६ । १० तल्लती ३६ । १०० तदन्तरं ६४ तन्मूलं ८ लम्बः ।
 स्वाबाधाभुजौ १७ । १५ तल्लती २८९ । २२५ तदन्तरं ६४ तन्मूलं ८
 लम्बः स एव । भूमे ९ रर्थं ९ लम्ब ८ गुणितं ७२ छेदेन २ भक्तं ३६ जातं

२

२

क्षेत्रफलम् ॥ १६८ ॥

चतुर्भुजत्रिभुजयोरस्पष्टफलानयने करणमूत्रं वृत्तम्—
सर्वदोयुतिदलं चतु स्थितं बाहुभिर्विरहितं च तद्वधात् ।
मूलमस्फुटफलं चतुर्भुजे स्पष्टमेवमुदितं त्रिबाहुके ॥१६९॥

बु० वि०—भुजमूले लम्बानिपातदिकदिग्भवस्थिते । अतो लम्बादेव भूमिमपास्य
शेषार्धं विपरीतदिक्स्थिताऽऽद्यावा स्यात् । कणगतत्वान् । अतोऽत्र द्वयो-
रप्याबाधयोरैकदिशि स्थितत्वाल्लघ्यानाधा बृहदानाधायामन्तर्भूयते ।
अतो लघ्याबाधा कणगतोत्पद्यते । यहिलम्बानिपातेऽपि क्षेत्रममिरेव लम्बा-
धंगुणा क्षेत्रफलं भवतीति सर्वमनवद्यम् ॥ १६८ ॥

एव द्विविध त्रिभुज सविशेष निरूप्य मभेदे चतुर्भुजं विवक्षुस्तावत्सर्व-
चतुर्भुजेषु माधारण्येन स्थूल फलानयन तदतिदेशेन त्रिभुजेऽपि स्पष्टफल-
ज्ञानं च रथोद्धेतनाऽऽह—सर्वदोयुतिदलमिति । यस्मिन्कस्मिंश्चिच्चतुर्भुजक्षेत्रे
सर्वभुजानां युतेर्दलं चतुर्षु स्थानेषु स्थित मच्चतुर्भिर्बाहुभिर्विहीनं कार्यम् ।
तेषां चतुर्णां हतमूलमस्फुटफलं स्यात् । एवमुक्तप्रकारेण त्रिबाहुके क्षेत्रे
स्पष्टफलमुदितम् । तद्यथा—त्रिभुजे त्रयाणां भुजानां युतेर्दलं चतुर्धा
स्थाप्यम् । तत्र त्रिषु स्थित त्रिभुजेष्वहीनं कार्यम् । एक तु यथास्थित-
मेव । तेषां चतुर्णां घातान्मूलं स्पष्टफलं स्यादिति । अत्रोपपत्तिदर्शनार्थं
वक्ष्यमाणविषयचतुर्भुजस्य दर्शनम् । अन्य फलमाधनार्थं तमचतुरस्रं
क्रियते । तद्यथा—भुजयोर्योर्मध्ये मूलाद्भूमिर्मावताऽधिका तद्वलेन मुखं स्वमा-
गेण निर्यग्वर्धयेत् । एव पार्श्वभुजयोर्योर्मध्ये लघुभुजान्महान्यावनाऽधिकस्तद-
लेन कनिष्ठं भुज स्वमार्गेणोर्ध्वं वर्धयेत् । एवं कृते वर्धितमुखस्योर्ध्वं वर्धितबाहोश्च
मध्येऽन्तर भुजः । भुजबुद्धिः कोटिः । वर्धितवदनं कर्णः । एवमुपरि व्यञ्जमुप्यद्यते ।
अत्र मूलाद्भूमिः पञ्चविंशताऽधिका तद्वलेन निर्यग्वर्धितवदनं कर्णः ८५ ।

२

ली० वि०—अथ चतुर्भुजफलज्ञानार्थं करणमूत्रं वृत्तेनाऽऽह—सर्वेति । सर्वदोयु-
तिदलं सर्वेषां भुजानां युतियोगस्तस्य दलमर्थं चतुःस्थितं सद्बाहुभिर्भुजैर्विरहितं
कार्यम् । तद्वधान्तस्य चतुःस्थितगद्गहीनसर्वदोयुतिदलस्य वधानुपरस्परगुणाना-
द्यन्मूलं चतुर्भुजे क्षेत्रमस्फुटं फलं भवति । त्रिभुजे तु स्पष्टमेवमुदितम् ॥१६९॥

बु० वि०—पार्श्वभुजयोर्मध्येऽल्पभुजान्महान् भुजस्योदशभिरधिकस्तद्वलं कनिष्ठभु-
जाग्रादूर्ध्वकोटिः १३ । अनयोर्वर्गान्तरमूलं भुजः ४२ वर्गान्तरं तु योगान्तर-

२

घातसममतः कोटिकर्णयोरनयोः १३ । ८५ योगान्तरे राशी ४९ । ३६

२ २

एतावेव सर्वभुजानामेषां २५ । ३९ । ६० । ५२ । योगदलेऽस्मिन् ८८
पार्श्वभुजाभ्यामाभ्यां ३९ । ५२ हीने जायेते । यतो भूमिमुखयोर्योगार्धं
किल कर्णः । लघुभुजाद्बृहद्भुजो यावताऽधिकस्तदर्धं कोटिः । तयोर्वर्मा-
न्तरार्धं योगान्तरे कार्यं । एवं सति भुजयोर्योगार्धेन युतं भूमिमुखयोगार्धं
लघुभुजोनं कर्णकोटयोर्योगः स्यात् । बृहद्भुजोनमन्तरं स्यात् । ३६
अतः सर्वदोर्युतिदलं द्विधा लघुबृहद्भुजोनं कर्णकोटयोर्योगान्तरे जायेते
इति । एतयोर्वधमूलमुपरितन्यसे भुजः । तद्दर्शनमीदृशं च क्षेत्र-
मवःपार्श्वं स्थित्वा दर्शनम् । अत्र यदेवाधरूपं तदेवोपरितन्यसे ।
अतोऽधस्तादपास्य, उपरितन्यसे दद्यात् । तद्वत्पार्श्वमप्यस्य व्यस्त-
मन्यपार्श्वं दत्त्वा समचतुरस्रं जायते दर्शनमतः पार्श्वमप्यस्य वा कोटिः
सैवात्र कोटिः साध्यते । तत्र पूर्वं वर्धितो भुजः कर्णः ९१ ।

२

तिर्यग्यातवर्धितमुखं तदेव भुजः ३५ । अनयोर्वर्गान्तरार्धं योगान्तरे राशी

२

६३ । २८ । एतावेव सर्वभुजानामेषां २५ । ३९ । ६० । ५२ युति-
दलेऽस्मिन् ८८ मुखभूमिभ्यामाभ्यां २५ । ६० पृथग्वीने प्राग्बजायेते
६३ । २८ । तद्यथा—भुजयोर्योगार्धं किल कर्णः । मुखान्द्रूमिर्वावताऽधिका
तदर्धं भुजः । तयोर्वर्गान्तरार्धं योगान्तरे कार्यं । एवं सति भूमिमुखयोगार्धेन
युतं भुजयोर्योगार्धं मुखोनं भुजकर्णयोर्योगः स्यात् । भूमिहीनमन्तरं स्यात् ।
अतः सर्वदोर्युतिदलं द्विधा मुखभूमिहीनं कर्णभुजयोर्योगान्तरे जायेते इति ।
अनयोर्वातमूल पार्श्वमप्यस्य कोटिः ४२ इयमेव समचतुरस्रे कोटिः । ८८-
तन्यसे भुज एव भुजः ४२ । भुजकोटयोर्योगो गणितं ८८ । ३६

उदाहरणम्-भूमिश्चतुर्दशमिता मुखमङ्कसंख्यं

बाहू त्रयोदशदिवाकरसंमितौ च ।

लम्बोऽपि यत्र रविसंख्यक एव तत्र

क्षेत्रे फलं कथय तत्कथितं यदाद्यैः ॥ १७० ॥

बु० वि०-क्रियोपसंहारः । भुजः किलानयोर्घातमूला ३९ । ५२ दुत्पन्नकोटिस्तु, अनयो ६३ । २८ घातमूलादुत्पद्यते । अतश्चतुर्णामप्येषां ६३ । २८ । ३९ । ५२ घातमूलं भुजकोटियघो भवेत् । तत्कल्पितसमचतुरस्रे फलं तदेव विषमचतुर्भुजस्य फलं स्यात् । अत उक्तं सर्वदेयुतिदलमित्यादि । यत्र क्षेत्रे तु पार्श्वन्यसयोरुर्ध्वाधस्यसयोर्वा तुल्यत्वं न स्यात्तत्रेदं फलं स्थूलं स्यादिति प्रसिद्धम् । अत एवाकमस्फुटफलं चतुर्भुज इति । त्रिभुजे तु मुखाभावात्पार्श्वन्यसयोरुर्ध्वाधस्यसयोश्च सदा तुल्यत्वमेव स्यात् । अत उक्तं स्पष्टमेवमुदितं त्रिबाहुके इति ॥ १६९ ॥

अत्रोदाहरणं सिंहोद्धतयाऽऽह-भूमिश्चतुर्दशमितेति । चतुर्भुजे क्षेत्रे चतुर्णां भुजानां मध्येऽधिको भुजो भूमिरित्युच्यते । तत्प्रतिभुजो मुखमित्युच्यते । इतरौ पार्श्वभुजौ भुजसंज्ञाविवेति पूर्वेषां संज्ञा । यत्र चतुर्भुजे क्षेत्रे भूमिश्चतुर्दशमिता मुखं नवसंख्यं बाहू त्रयोदशद्वादशसंमितौ मुखभुजसंपातादिनिःसृतौ

ली० वि०-उदाहरणम्-भूमिरिति । यत्र क्षेत्रे भूमिरधस्तनसूत्रं चतुर्दशमितं मुखं सर्वसूत्रं नवमितं बाहू दक्षिणोत्तरे वृत्ते त्रयोदशद्वादशमितौ १३ । १२ । लम्बो द्वादशमितः १२ तत्र क्षेत्रे यदाद्यैः फलमुक्तं तत्कथय । न्यासः-यथा सर्वभुजाः १४ । १३ । १२ । ९ तद्युतिः ४८ तदलं २४ चतुःस्थितं २४ । २४ । २४ । २४ बाहुभिः १४ । १३ । १२ । ९ हीनं १० । ११ । १२ । १५ तद्युतिः १९८०० क्षेत्रफलमितोदं करणीगतं १९८०० अस्याऽऽज्ञमूलं किञ्चिन्न्यूनमेकचत्वारिंशदधिकशतं १४१ इदमत्र वास्तवं क्षेत्रफलमस्पष्टम् । किंतु-लम्बेन निधं कुमुखैक्यखण्डमिति वक्ष्यमाणप्रकारेण वास्तवं फलं यथा-कुमुखैक्य २३ तत्खण्ड २२३ लम्बेन हतं २७६ छेदेन २ मकमिदं १३८ वास्तवं फलम् । अत्र त्रिभुजस्य पूर्वोदाह-

न्यासः । भूमिः १४ । मुखं ९ । बाहू १३ । १२ । लम्बः १२ ।
उक्तवत्करणेन जातं क्षेत्रफलं करणी १९८०० । अस्याः पदं
किञ्चिद्भूयनमेकचत्वारिंशच्छतं १४१ । इदमत्र क्षेत्रे न वास्तवं
फलं किंतु लम्बेन निम्नं कुमुखैक्यखण्डमिति वक्ष्यमाणकरणेन
वास्तवं फलं १३८ ।

अत्र त्रिभुजस्य पूर्वोदाहृतस्य । न्यासः । भूमिः १४ । भुजौ
१३ । १५ । अनेनापि प्रकारेण त्रिबाहुके तदेव वास्तवं, फलं
८४ । अत्र चतुर्भुजस्यास्पष्टमुदितम् ।

अथ स्थूलत्वनिरूपणार्थं सूत्रं सार्धवृत्तम्—

चतुर्भुजस्यानियतौ हि कर्णौ कथं ततोऽस्मिन्ननियतं फलं स्यात् ।

बु० वि०—लम्बोऽपि द्वादशसंख्य एव । अपिः समुच्चये । एवकारो निश्चये । भुज-
तुल्यस्यैव लम्बस्य कथनात् । तत्र क्षेत्रे यत्फलमाधैः कथितं तत्कथय ।
अनेनाऽऽद्योक्तमेवेदं फलसाधनमिति सूचितम् । उक्तक्षेत्रेऽस्य दर्शनम् ॥ १७० ॥

अथ चतुर्भुजक्षेत्रेऽनयाऽऽद्योक्तयाऽऽनीतक्षेत्रफलस्य स्थूलत्वं निरूप-
यितुमुपेन्द्रवंशोपजात्यर्धाभ्यां सूत्रमाह—चतुर्भुजस्यानियताविति । तेष्वेति । हि
यस्मात्कारणाच्चतुर्भुजस्य कर्णावनियतौ ततोऽस्मिन्चतुर्भुजक्षेत्रे नियतं क्षेत्र-
फलं कथं स्यात् । ननु चतुर्भुजे क्षेत्रे कर्णाश्रितभुजवातैक्यमित्या-
दिना नियतकर्णौ ब्रह्मगुप्ताद्यैरानीतौ तत्कथमित्युच्यते—चतुर्भुजस्यानियतौ

ली० वि०—तस्य न्यासः ११ तद्वर्गवर्जिता इष्टभुतिवर्गहीना कार्या । तदीयं मूलं
द्वितीयकर्णप्रमाणम् । अतुल्येति । एवमानतियोरतुल्यकत्रिभुजे यथासंख्यं दोषः
१४।१३।१५ युतिः ४२ तद्वलं २१ चतुःस्थितामित्युक्त्वा त्रिभुजेऽपि चतुर्धा
स्थाप्यम् । तत्र बाहूनां त्रित्वात्रिष्वेव स्थानेषु संस्थाप्यं २१ बाहुहीनं ७ । ८ ।
६ । २१ । तद्धतिः ७०५६ तन्मूलं ८४ इदं त्रिभुजे स्पष्टं क्षेत्रफलं पूर्वो-
क्तमेव ॥ १७० ॥

अथ चतुर्भुजस्यानियमानिरूपणार्थं करणसूत्रं सार्धवृत्तेनाऽऽह—चतुर्भुजेति ।
चतुर्भुजस्य क्षेत्रस्य कर्णौ नियतौ न ततोऽस्मिन्चतुर्भुजे नियतं फलं कथं स्यात् ।
आद्यैस्तच्छ्रवणौ चतुर्भुजकर्णौ यत्प्रसाधितौ तावेवेतरत्र न भवतः । तेष्वेव बाहुषु
संकोचविकासाम्यां सक्तं कर्णं संकोचयतः । अपरौ कर्णौ भवतः । ततः क्षेत्र-

१६० बुद्धिविलासिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां समेता— [क्षेत्रव्य०—

प्रसाधितौ तच्छ्रवणौ यदाद्यैः स्वकल्पितौ तावितरत्र न स्तः ॥

तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णावनेकधा क्षेत्रफलं ततश्च ॥ १७१ ॥

चतुर्भुजे एकान्तरकोणावाक्रम्यान्तःप्रवेश्यमानौ भुजौ
तत्संसक्तं स्वकर्णं संकोचयतः । इतरौ तु बहिःप्रसरन्तौ
स्वकर्णं वर्धयतः । अत उक्तं तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णाविति ।

लम्बयोः कर्णयोर्वैकमानिर्दिश्यापरं कथम् ।

पृच्छत्यनियतत्वेऽपि नियतं चापि तत्फलम् ।

स पृच्छकः पिशाचो वा वक्ता वा नितरां ततः ।

यो न वेत्ति चतुर्बाहुक्षेत्रस्यानियतां स्थितिम् ।

समचतुर्भुजायतयोः फलानयने करणसूत्रं सार्धश्लोकद्वयम्—
इष्टा श्रुतिस्तुल्यचतुर्भुजस्य कल्प्याऽथ तद्वर्गविवाजिता या ।

चतुर्गुणा बाहुकृतिस्तदीयं मूलं द्वितीयश्रवणप्रमाणम् ॥ १७२ ॥

बु० वि०—हि कर्णाविति । एतदर्थमाह—प्रसाधिताविति । यत्तस्य चतुर्भुजस्य
श्रवणौ आद्यैर्नियतौ प्रसाधितौ स्वकल्पिताश्चतुर्भुजादितरत्र चतुर्भुजे
न स्तः । कर्णगुणेष्वथवा यत्तच्चतुरसस्य द्वितयबाहुपूर्वेष्वित्यादिश्रीधरा-
ण्युक्त्या कल्पितचतुर्भुज एव तौ साधितौ नियतकर्णौ भवतो नान्यत्रेत्यर्थः ।
तत्रैवेदं नियतफलं भवति नान्यत्रेति । एवं सति फलितमाह—तेष्वेवेति ।
तेष्वेव भुजेषु । अन्यौ कर्णौ बहुधा भवतः । ततश्च क्षेत्रफलं बहुधा भवेत् ।
कर्णयोरनेकत्वेन क्षेत्रस्याप्यन्यथात्वं फलस्यान्यथात्वमिति स्पष्टम् । एतदेव

ली० वि०—फलं कर्णभेदादनेकधा भवति । तदेव दर्शनीयम् । चतुर्भुजे हि एकान्तर-
कोणावाक्रम्यान्तःप्रवेश्यमानौ तत्संसक्तं कर्णं संकोचयतः । इतरौ चापि बहिरपसर-
न्तौ स्वकं कर्णं विवर्धयतः । अत एवोक्तं तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णाविति । स्पष्टम् ।
लम्बयोरिति । लम्बयोः कर्णयोर्वा, एकमानिर्दिश्यापरान्कथं पृच्छति । अनियतत्वेऽपि
नियतं फलं यः पश्यति स पृच्छकः पिशाचो वक्ताऽपि नितरां पिशाचः ।
यश्चतुर्भुजस्यानियतां स्थितिं न वेत्ति ॥ १७१ ॥

अतुल्यकर्णचतुर्भुजस्य तथा तुल्यकर्णचतुर्भुजायतचतुर्भुजयोः फलज्ञानार्थं
करणसूत्रं सार्धवृत्तद्वयम्—इष्टेति । तुल्यचतुर्भुजस्येष्टा श्रुतिः । एककर्णः
कल्प्यः । अथातो बाहुकृतिर्भुजवर्गः । चतुर्गुणा तत्कर्णयोरभिहितद्विभ्यां

बु० वि०—स्पष्टयति—चतुर्भुजे हीत्यादिना । भुजप्रमाणाभिर्जुशलाकाभिश्चतुर्भुजं क्षेत्रं भुवि विन्यस्य तस्यैवान्तरकोणावाक्रम्य यथा यथा तौ संकोच्यमानौ तथा तथा तत्संसक्तकर्णः क्षीयते । इतरकोणयोर्यथा यथा बहिः प्रसरतस्तथा तथा तत्संसक्तकर्णो वर्धते इति चतुर्भुजकर्णानियतत्वं स्पष्टम् । अत एव चतुर्भुजमनियम्य नियततत्फलं पृच्छतो युक्तिबाह्यप्रश्नमेतत् ब्रुवतोऽपि सोपहासं कथयितुमनुष्ठुब्धयं प्रक्षिपति—लम्बयोः कर्णयोरिति । स पृच्छक इति । यः प्रष्टा लम्बयोः कर्णयोर्वा मध्य एकं लम्बं कर्णं वाऽनिर्दिश्याकथयित्वाऽनियतत्वेऽपि सति अपरान् लम्बकर्णादीन् नियतान् कथं पृच्छति तत्फलं चापि नियतं कथं पृच्छति ईदृग्विधमयुक्तं तेन न प्रष्टव्यमिति तात्पर्यार्थः । अत एव स पृच्छकः पिशाचो वाऽविचारवानेव । वाकारो (शब्दो) निश्चये । वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये । इत्यामिधानात् । पिशाच एवेत्यर्थः । ततस्तस्मात्प्रष्टुः सकाशादेवंविधप्रश्नस्य स वक्ता वा नितरामतिशयेन पिशाचः । वाकारः (शब्दः) समुच्चये । प्रष्टुः सकाशाद्वक्ताऽपि नितरां पिशाच एवेत्यर्थः । स कः । यो वक्ता चतुर्बाहुक्षेत्रेषु, इमामनन्तरोक्तं स्थितिं न वेत्ति । कश्चिज्ज्ञात्वा कश्चिदज्ञात्वा वा पृच्छति । तथाऽपि सम्म-
 • ग्धटनां विचार्य वक्त्रा कथं नीयमित्यर्थः ॥ १७१ ॥

एवं नियमं विधाय तावत्समचतुर्भुजे क्षेत्रं एककर्णाद्द्वितीयकर्णज्ञानं तत्फलज्ञानं च तथा तुल्यचतुर्भुजे समचतुर्भुजे समचतुरस्रे तथाऽऽयते दीर्घ-
 चतुरस्रे तथा समानलम्बे चतुर्भुजे च फलज्ञानमिन्द्रवज्रोत्तरार्धोपजातिद्वया-
 भ्यामाह—इष्टा श्रुतिरिति । अतुल्यकर्णाभिहितिरिति । चतुर्भुजेऽन्यत्रेति । तुल्या-
 श्वत्वारो भुजा यस्थेति तुल्यचतुर्भुजम् । तस्यैकैका श्रुतिः कल्प्या । तस्या
 वर्गेण विवर्जिता बाहोः कृतिर्या चतुर्गुणा तदीय मूलं द्वितीयश्रवणप्रमाणं
 स्यात् । अतुल्यकर्णेति । तुल्यचतुर्भुजे क्षेत्रे यथोक्त्या ज्ञातयोरतुल्यकर्णयोर-
 मिहतिर्दिग्भक्ता फलं स्फुटं स्यात् । भागुक्तात्सूत्रफलापेक्षयाऽत्र स्फुटमिति
 प्रयोगः । समश्रुताविति । एते श्रुतौ यस्मिन्तास्मिन्समश्रुतौ । तुल्यचतुर्भुजे सम-
 चतुरस्र इत्यर्थः । समश्रुतावित्यस्य नपुंसकत्वेऽपि, उक्तपुंस्कत्वात्पुंवत्साद्धिः ।
 तथाऽऽयते समश्रुतौ समचतुरस्र आयतं दीर्घचतुरस्रं तस्मिन् । तस्य सम-
 चतुर्भुजस्याऽऽयतस्य वा भुजकोटिघातः फलं स्यात् । अन्यवान्यस्मिन्स-
 मानलम्बे चतुर्भुजे भुजमुत्तसंपाताभ्यां विभिन्नैः स्रुतौ लम्बौ यत्र क्षेत्रे समौ

१६२ बुद्धिविलासिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां समेता- [क्षेत्रव्य०-

अतुल्यकर्णाभिहतिर्दिभक्ता फलं स्फुटं तुल्यचतुर्भुजे स्यात् ।
समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च तथाऽऽयते तद्भुजकोटिघातः ॥
चतुर्भुजेऽन्यत्र समानलम्बे लम्बेन निम्नं कुमुखैक्यखण्डम् ॥ १७३ ॥

• बु० वि०-तत्समानलम्बं तस्मिन्क्षेत्रे भूमिमुखैक्यस्य दत्तं लम्बेन गुणितं फलं स्यात् ।
फलं नाम समकोटमिति रिति प्रागुक्तमेव । तदेव गणितमिति । अत्रोपपत्तिः-
तुल्यचतुर्भुजमेकान्तरकोणयोराक्रम्य संकोच्यमानं मृदङ्गाकारं दीर्घं भवति ।
तद्दर्शनम् । अस्यैव पार्श्वं एतादृशमेवान्यत्क्षेत्रं संयोज्य दर्शनम् । अत्र क्षेत्रद्वयं
संसृष्टं त्रिभुजमुत्पद्यते । तत्र कल्पितो लघुकर्णो भुजः । अन्यत्क्षेत्रे बृहत्कर्णः
कोटिः । द्विगुणो भुजः कर्णः । अस्य वर्गाद्भुजवर्गं विशोध्य मूलमन्यत्क्षेत्रे
बृहत्कर्णः स एव प्रथमक्षेत्रेऽपि बृहत्कर्णः स्यादिति । एवमिष्टाद्बृहत्कर्णाल्लघु-
कर्णो भवेत् । अत्र द्विगुणभुजस्य वर्गश्चतुर्गुणया बाहुकृत्या सम एव । वर्गेण वर्गं
गुणयेद्भुजं चेत्युक्तत्वात् । अत उक्तं तद्गर्गविवर्जितेत्पादि । अतुल्यकर्णेति ।
विषमकर्णं तुल्यचतुर्भुजक्षेत्रं कर्णरेखावच्छेदेन चतुर्धा कृत्वा तत्तुल्यान्ये-
षान्यशकलानि परिवर्त्य बहिश्चतुःपार्श्वेषु दत्त्वा समचतुरस्रमापतं भवति ।
तद्दर्शनम् । अत्रातुल्यकर्णाविषं भुजकोटी । अतस्तपोरभिहतिर्दिभक्ता फलं
स्पष्टं स्यादिति । समकर्णयोस्तुल्यचतुर्भुजायतयोरुपपत्ती स्पष्टे । चतुर्भु-
जेऽन्यत्रेति । समानलम्बक्षेत्रं लम्बद्वयात्पार्श्वस्थितायाधार्धयोश्छित्त्वा पार्श्व-
स्थिते शकले उभयतो बहिर्दत्त्वा समचतुरस्रं भवति । तद्दर्शनम् । अथवा
दर्शनम् । अत्र लम्बः कोटिः । भूमिमुखयोगार्धं भुजः । अतस्तद्वधः फल-
मित्युपपन्नम् ॥ १७२ ॥ १७३ ॥

ली० वि०-भक्ता सती तुल्यं चतुर्भुजेऽतुल्यकर्णे स्फुटं फलं भवति । एवं तुल्यकर्णयो-
राह-समेति । समकर्णतुल्यचतुर्भुजे तथाऽऽयते दीर्घं समकर्णं चतुर्भुजे तद्भुजकोटि-
घात एव फलम् । प्रकारान्तरमाह-चतुर्भुज इति । अन्यत्र समानलम्बे चतुर्भुजे
लम्बेन निम्नं कुमुखैक्यखण्डं भूवदनैक्यदत्तं फलं भवति ॥ १७२ ॥ १७३ ॥

+ अत उक्तमिलारभ्य चतुर्धा कृत्वा, इत्यन्तो ग्रन्थो क एषुस्तकानांस्ति ।

अत्रोद्देशकः—क्षेत्रस्य पञ्चकृतितुल्यचतुर्भुजस्य
कर्णौ ततश्च गणितं गणक प्रचक्ष्व ।

तुल्यश्रुतेश्च स्तलु तस्य तथाऽऽयतस्य

यद्विस्तृती रसमिताऽष्टमितं च दैर्घ्यम् ॥ १७४ ॥

प्रथमोदाहरणे न्यासः । भुजाः २५ । २५ । २५ । २५ ।

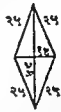

अत्र त्रिंशद्दशमितामेकां
श्रुतिं प्रकल्प्य यथोक्तकर-
णेन जाताऽन्या श्रुतिः ४० ।
फलं च ६०० ।

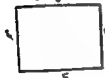
बु० वि०—अथ तावत्समचतुर्भुजायतयोरुदाहरणं सिंहोद्धतयाऽऽह—क्षेत्रस्य पञ्च-
कृतितुल्यचतुर्भुजस्येति । पञ्चानां कृतिः पञ्चविंशतिस्तया तुल्याश्चत्वारो
भुजा यस्य तस्य क्षेत्रस्य कर्णौ प्रचक्ष्व मो गणक । अत्र कर्णाविति सा-
म्येनोक्तत्वात्समौ कर्णौ विषमावपि कर्णौ प्रचक्ष्वेति योजनीयम् । ततस्तस्य

ली० वि०—उदाहरणम्—क्षेत्रस्येति । पञ्चविंशतिमितस्य क्षेत्रस्य चतुर्भुजस्य
कर्णौ गणितं फलं हे गणक वद । तुल्यकर्णस्यापि चतुर्भुजस्य फल वद ।
तथाऽऽयतस्य चतुर्भुजस्य दीर्घचतुर्गुणस्य फल वद । कीदृशमापतं तदाह
यद्विस्तारः पद् दैर्घ्यमष्टौ कराः । न्यासः । अत्र तत्कृत्योर्योगपदमित्यादिना
जाता करणगता श्रुतिरुभयत्र तुल्येव १२५० । भुजकोटिघातः फलं ६०५ ।
अत्रेति । तुल्यकर्णपक्षेऽतुल्यकर्णपक्ष आह । अथ त्रिंशदमितामेकां श्रुतिं प्रक-
ल्प्य जाताऽन्या ४० । क्षेत्रदर्शनम् । अथेति । एकस्य त्रिंशदमितस्य कर्णस्य
कल्पनेऽन्यश्चत्वारिंशन्मितो भवति । स यथा—इष्टौ श्रुतिः ३० तद्वर्गः
९०० बाहु २५ कृतिः ६२५ चतुर्गुणा २५०० श्रुतिवर्गेण ९००
विधार्जिता १६०० तन्मूलं ४० द्वितीयश्रवणप्रमाणम् । अथवा चतु-
र्दशमितामेकां श्रुतिं प्रकल्प्य जाताऽन्यः कर्णः ४८ । गणितं ६०० ।

अथवा । न्यासः । चतुर्दश१४मितामे-
कां श्रुतिं प्रकल्प्योक्तवत्करणेन जाताऽ-
न्या श्रुतिः ४८ । फलं च ३३६ ।

द्वितीयोदाहरणे न्यासः । तत्कृत्यो-
योगपदं कर्ण इति जाता करणीगता
श्रुतिरुभयत्र तुल्यैव १२५० । गणितं
च ६२५ ।

अथाऽऽयतस्य । न्यासः । विस्तृतिः
६ । दैर्घ्यम् ८ । अस्य गणितम्
४८ ।

धु० वि०—तुल्यचतुर्भुजस्य समश्रुतेर्विषमश्रुतेश्च गणितं प्रचक्ष्व । तुल्यश्रुतेरित्यस्य
नपुंसकत्वेऽपि उक्तपुंस्कत्वात्सिद्धिः । तस्य कस्य । यस्य विस्तृती रत्त६मिता
दैर्घ्यं त्वष्टमितमायतं समाद्विद्विभुजं तस्य समश्रुतेरेवं फलं स्यात् । विषम-
कर्णस्येष्टोऽत्र कर्णः । प्रथमं प्रकल्प्येति वक्ष्यमाणोक्त्या द्वितीयकर्णज्ञानं
फलज्ञानं च भवेदिति ॥ १७४ ॥

ली० वि०—अतुल्यकर्णौ ३० । ४० अनयोराभिहतिः १२०० द्विमत्का । इदं
तत्र फलम् ६०० । यत्र चत्वारो भुजाः पञ्चविंशतिः २५ एकः कर्णः ३० अन्यः
४० । प्रकारान्तरेण विषमकर्णं दर्शयति—अथवेति । एकस्य चतुर्दशत्वेऽन्यः
कर्णोऽष्टचत्वारिंशत्स्यात् । यथा—इष्टा श्रुतिः १४ तद्वर्गः १९६ अनेन चतुर्गुणा
बाहुलतिः २५०० हीना २३०४ तन्मूलं ४८ द्वितीयश्रवणप्रमाणम् । अत्र
गणितं ३३६ । अतुल्यकर्णयो १४ । ४८ राभिहतिः ६७२ द्विमत्का ३३६
इदं तत्र क्षेत्रफलम् । यत्र भुजाः २५ एकः कर्णः १४ अन्यः ४८ । आयते
अष्टकरायते पङ्क्तिस्तारे न्यासो यथा—अत्र तत्कृत्योयोगपदमित्युभयतः कर्णस्तुल्य
एव १० । भुजकोटयोः ८ । ६ घातो गणितं ४८ ॥ १७४ ॥

उदाहरणम्—क्षेत्रस्य यस्य वदनं मदनारितुल्यं

विश्वंभरा द्विगुणितेन मुखेन तुल्या ।

बाहू त्रयोदशनखप्रमितौ च लम्बः

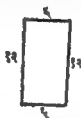
सूर्यान्मितश्च गणितं वद तत्र किं स्यात् ॥ १७५ ॥

न्यासः । वदनम् ११ । विश्वंभरा २२ । बाहू १३ ।

२० । लम्बः १२ । अत्र सर्व-
दोर्युतिदलमित्यादिना स्थूल-
फलं २५० । वास्तवं तु लम्बेन
निर्गन्तं कुमुखैक्यखण्डमिति
जार्तं फलं १९८ । क्षेत्रस्य

खण्डत्रयं कृत्वा फलानि पृथगानीय ऐक्यं कृत्वाऽस्य
फलोपपत्तिर्दर्शनीया । खण्डत्रयदर्शनम् ।

बु० वि०—अथ समचतुरस्रापतयोरुदाहरणमुक्तेवदानीं समलम्बोदाहरणं वसन्त-
तिलकेनाऽऽह—क्षेत्रस्य यस्य वदनं मदनारितुल्यमिति । यस्य क्षेत्रस्य मुखं
मदनारिभिरेकादशभिस्तुल्यम् । विश्वंभरा द्विगुणितेन मुखेन तुल्या बाहू त्रयो-
दशनखप्रमितौ लम्बश्च सूर्यैर्मितः, तस्य क्षेत्रस्य गणितं किं स्यात् । अत्र
भुजमुखसंपातादधस्त्वेको लम्बः । भूमिभुजसंपातादूर्ध्वमन्यो लम्बः । एवं
संपातद्वयादेतौ लम्बौ समौ । अतः समलम्बं तद्दर्शनम् । अत्र सर्वदोर्यु-
तिदलमित्यस्योपपत्तिकथन उत्पादिते ये ऊर्ध्वाधस्यस्ते पार्श्व्यस्ते च ते
प्रत्यक्षं समेनोत्पद्येते । अतः प्राग्वत्समचतुरस्ते कियमाणे समचतुरसं न स्यात् ।
अतोऽत्र सर्वदोर्युतिदलमित्यादिनाऽऽनतिं फलं स्थूलमुत्पद्यते तादिदं २५० ।

ली० वि०—उदाहरणान्तरमाह—क्षेत्रस्येति । यस्य क्षेत्रस्यैकादशमितं ११ मुखं
विश्वंभरा भूमिर्मुखाद्विगुणिता २२ बाहू १३ । २० मितौ लम्बः १२ तत्र फलं
किं स्याद्वाद । न्यासः—अत्र सर्वदोर्युतिदलमित्यादिकरणेन स्थूलफलं २५० ।

न्यासः । प्रथमस्य भुजकोटिकर्णाः ५ । १२ । १३ ।
द्वितीयस्याऽऽयतस्य विस्तृतिः ६ । द्वैर्घ्यं १२ । तृतीयस्य
भुजकोटिकर्णाः १६ । १२ । २० । अत्र त्रिभुजयोः
क्षेत्रयोर्भुजकोटिघातार्थं फलम् । आयते चतुरस्रे क्षेत्रे
तद्भुजकोटिघातः फलम् । यथा प्रथमक्षेत्रे फलम् ३० ।
द्वितीये ७२ । तृतीये ९६ । एषामैक्यं सर्वक्षेत्रे फलं
१९८ ।

बु० वि०-वास्तवं तु सोपपत्तिकं कुमुखैक्यखण्डमिदं ३३ लम्बेनानेन १२
२

निग्नमिति जातं १९८ । तद्यथा-पार्श्वबाधार्थयोः क्षेत्रं छित्त्वा पार्श्वस्थे खण्डे
बाहिः पूरणार्थमुभयतो दत्त्वा समचतुरस्रं जातम् । तस्य दर्शनम् । अत्राऽऽयते
भूमुखयोगार्थं भुजो लम्बः कोटिः । अतस्तद्वधो वास्तवं फलं स्यात् ।
तथाऽपि मन्दविभासार्थमाह-क्षेत्रस्य खण्डत्रयमित्यादिना । तत्र पार्श्वस्थे
च्यसे मध्यस्थमायतम् । एषां प्राग्वत्फलानि ३० । ९६ । ७२ । एषां
योगस्तदेव फलम् १९८ ॥ १७५ ॥

ली० वि०-अवेति । सर्वदोषः ११ । १३ । २० । २२ तद्युतिः ६६ तद्वलं ३३
चतुःस्थितं बाहुहिर्न २२ । २० । १३ । ११ तद्युतिः ६२९२० तन्मूलं २५० ।
इदमस्फुटं फलम् । वास्तवं तु लम्बेन निघ्नं कुमुखैक्यखण्डमिति जातं १९८ ।
११ । २२ ऐक्यं ३३ एतद्वलं ३३ लम्बेन १२ हतं ३९६ छेदेन २ भक्तं १९८
२ २

इदं स्फुटफलम् । अत्र पार्श्वबाधार्थयोः क्षेत्रं छित्त्वा पार्श्वस्थे खण्डे बाहिः
पूरणार्थं उभयतो दत्त्वा समचतुरस्रम् । यथा । अत्राऽऽयते भूमुखयोगार्थं
भुजो लम्बः कोटिः । अतस्तद्वधो वास्तवं फलम् । अथापि मन्दमतिविभासा-
र्थमाह । क्षेत्रस्य खण्डत्रयं कृत्वा तत्फलानि पृथगानीषैक्यं कृत्वा फल-
स्योपपत्तिर्दर्शनीया । अत्र त्रिभुजयोः क्षेत्रयोर्भुजकोटिघातार्थं फलमायते
चतुरस्रे क्षेत्रे तद्भुजकोटिघातः फलम् । क्षेत्रस्य खण्डत्रयमिति । तत्र पार्श्वस्थे
च्यसे मध्यस्थमायतं चतुरस्रम् । यथा प्रथमक्षेत्रे फलं ३० । द्वितीये ७२
तृतीये ९६ एषामैक्यं तदेव फलं वास्तवं १९८ ॥ १७५ ॥

अथान्यदुदाहरणम्—पञ्चाशदेकसहिता वदनं यदीयं

भूः पञ्चसप्ततिमिता प्रमितोऽष्टपष्ट्या ।

सव्यो भुजो द्विगुणविंशतिसंमितोऽन्य-

स्तस्मिन्फलं श्रवणलम्बमिती प्रचक्ष्व ॥ १७६ ॥

न्यासः । वदनम् ५१ । भूमिः
७५ । भुजौ ६८ । ४० ।

अत्र फलावलम्बश्रुतीनां सूत्रं वृत्तार्धम्—

ज्ञातेऽवलम्बे श्रवणः श्रुतौ तु लम्बः फलं स्वाप्नियतं तु तत्र ॥ १७७ ॥

कर्णस्यानियतत्वाल्लम्बोऽप्यनियत इत्यर्थः ।

बु० वि०—अथ लम्बात्कर्णज्ञानार्थं कर्णालम्बज्ञानार्थं च, एककर्णाद्द्वितीयकर्णादिज्ञानार्थं सूत्राणामनेकत्वाच्च तावदुदाहरणमेव वसन्ततिलकेनाऽऽह—पञ्चाशदेकसहिता च वदनं यदीयमिति । स्पष्टार्थम् ॥ १७६ ॥

अथ लम्बे ज्ञातेऽन्यलम्बकर्णादिकं नियतं स्यात् । कर्णेऽपि ज्ञातेऽन्यकर्णलम्बादिकं नियतं स्यादिति प्रागुक्तप्रक्षेपश्लोकद्वयेनार्थसिद्धमपि पुनः सूत्रत्वेनोपजात्यर्धेनाऽऽह—ज्ञातेऽवलम्बे श्रवणः श्रुतौ तु लम्ब इति । यत्र क्षेत्र एकस्मिन् लम्बे ज्ञाते कर्णो नियतः स्यात् । अथवा श्रुतौ तु ज्ञातायां सत्यां लम्बोऽपि नियतः स्यात् । उभयत्रापि तत्र क्षेत्रे फलं च नियतं स्यात् । यथा कर्णस्यानियतत्वमुक्तं तद्वशेन लम्बस्याप्यनियतत्वमित्याह—कर्णस्यानियतत्वादिति ॥ १७७ ॥

ली० वि०—अथ लम्बात्कर्णज्ञानाय कर्णालम्बज्ञानाय चैककर्णाद्द्वितीयकर्णज्ञानाय च सूत्राणामनेकत्वाच्चावदुदाहरणान्तरमाह—पञ्चाशदिति । एकाधिका पञ्चाशत् ५१ यदीयं मुखम् । पञ्चसप्ततिमिता ७५ यत्र भूमिः । अष्टपष्टिप्रमितो यत्र सव्यो भुजः ६८ द्विगुणविंशतिसंमितश्चत्वारिंशन्मितोऽन्यो भुजः ४० तस्मिन्क्षेत्रे फलं वदं श्रवणलम्बयोर्मानं वद ॥ १७६ ॥

अत्रैव क्षेत्रफलावलम्बश्रुतिज्ञानार्थं करणसूत्रं वृत्तार्धेनाऽऽह—ज्ञात इति । लम्बे ज्ञाते कर्णो ज्ञायते । श्रुतौ ज्ञातायां तु लम्बो ज्ञायते । तत्रैव नियतं फलं स्यात् । कर्णस्यानियतत्वाल्लम्बोऽप्यनियत इत्यर्थः ॥ १७७ ॥

१६८ बुद्धिविलासिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां समेता—[क्षेत्रव्य०—

लम्बज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तार्थम्—

चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजेऽवलम्बः प्राग्वद्भुजौ कर्णभुजौ मही भूः ॥ १७८ ॥

अत्र लम्बज्ञानार्थं सव्यभुजाग्रादक्षिणभुजमूलगामी
इष्टकर्णः सप्तसप्ततिमितः ७७ कल्पितस्तेन चतुर्भुजान्तस्त्रि-
भुजं कल्पितं तत्रासौ कर्ण एको भुजः ७७ । द्वितीयस्तु
सव्यभुजः ६८ । भूः सैव ७५ । अत्र प्राग्वल्लब्धो लम्बः

३०८

५।

सु० वि०—अथ तावत्कर्णे ज्ञाते लम्बज्ञानमुपजात्युत्तरार्धेनाऽऽह—चतुर्भुजान्तस्त्रि-
भुजेऽवलम्ब इति । चतुर्भुजान्तर्वर्तिनि त्रिभुजे प्राग्वत् । त्रिभुजे भुजयो-
र्योग इत्यादिना लम्बः स्यात् । तत्र कर्ण एको भुजः । तदाभितोऽन्यो
भुजः । भूमिरेव भूमिः कल्पा । एतदाचार्य एव स्पष्टयति—तत्रासावित्या-
दिना । वासनाऽत्र त्रिभुजोक्त्या स्पष्टा ॥ १७८ ॥

ली० वि०—अथ लम्बज्ञानार्थं करणसूत्रं वृत्तार्धेनाऽऽह—चतुर्भुजेति । चतुर्भुजान्त-
स्त्रिभुजं चतुर्भुजमध्ये वर्तमाने त्रिभुजेऽवलम्बः प्राग्वदानेयः । त्रिभुजे भुजयो-
र्योगस्तदन्तरगुणो भुवा हतो लब्धेत्याद्युक्तप्रकारेणाऽऽनेयः । तत्र कर्णभुजौ
ज्ञेयौ । मही भूः । भूरेव भूर्ज्ञेयेत्यर्थः । एकः कर्णः कल्पनीयः । अत्रावलम्ब-
ज्ञानार्थं सव्यभुजाग्रादक्षिणभुजमूलगामी सप्तसप्ततिरिष्टकर्णः कल्पितः ७७ ।
तेन चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजं कल्पितम् । तत्रासौ कर्ण एको भुजः ७७ सव्यभुजौ
द्वितीयः ६८ भूः सैव ७५ । अत्रेति । सप्तसप्ततिमित एकः कर्णः कल्पितः
७७ एके कल्पिते कर्णे फलादिज्ञानं विशदी क्रियते—यश्चाशदेकसहितेति ।
अत्रावलम्बे ज्ञाते कर्णज्ञानम् । कर्णे च ज्ञाते लम्बज्ञानम् । ततो नियतं फलम् ।
तत्र चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजेऽवलम्बः प्राग्वत् त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्यादिनाऽऽनेयः ।
तत्र प्रकारः कर्णभुजौ ७७ । ६८ भुजौ ज्ञेयौ । भूरेव ७५ भूः कल्पितः कर्णः
७७ दर्शनं त्रिभुजे भुजयोः ६८ । ७७ योगः १४५ तदन्तरेण ९
गुणितः १३०५ भुवा ७५ हतः स विशेषाभावात्पञ्चदशभिरुभयोरपर्वतः
८७ । अनया लब्धा दिव्या भूः ७५ । ७५ ऊनपुत्रा समच्छेदेन

लम्बे ज्ञाते कर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम्—

यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्गविश्लेषमूलं कथिताऽवबाधा ।

तदूनभूवर्गसमन्वितस्य यल्लम्बवर्गस्य पदं स कर्णः ॥ १७९ ॥

अत्र सव्यभुजाग्रालम्बः किल कल्पितः $\frac{३०८}{५}$ । अतो

जाताबाधा $\frac{१४४}{५}$ तदूनभूवर्गसम-
न्वितस्येत्यादिना जातः कर्णः ७७ ।

ध्रु० वि०—अथ लम्बे ज्ञाते कर्णज्ञानमुपजात्याऽऽह—यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्गवि-
श्लेषमूलमिति । लम्बश्च तदाश्रितबाहुश्च लम्बतदाश्रितबाहु तयोर्वर्गविश्लेषः ।
तस्य यन्मूलं स्यात् । सा तल्लम्बाश्रितभुजस्याऽऽवबाधा स्यात् । तयोना
भूर्द्धितीयाऽऽवाधा स्यात् । तस्या यो वर्गस्तेन समन्वितस्य लम्बवर्गस्य यत्पदं
स कर्णः स्यात् । अयं कर्णस्तल्लम्बाश्रित एव भवेदित्यर्थसिद्धम् । वासनाऽ-
त्रातिस्फुटा ॥ १७९ ॥

ली० वि०— $\frac{३७५}{५}$ | $\frac{८७}{५}$ ऊना $\frac{२८८}{५}$ युता $\frac{४६२}{५}$ उभे दलिते $\frac{१४४}{५}$ | $\frac{२३१}{५}$
आवाधाभुजौ $\frac{१४४}{५}$ | $\frac{६८}{१}$ तल्लती $\frac{२०७३६}{२५}$ भुजस्य $\frac{६८}{१}$ कृतिः $\frac{४६२४}{२५}$
अनयोरन्तरार्थं समच्छेदौ कृतौ $\frac{११५६००}{२५}$ | $\frac{२०७३६}{२५}$ तयोरन्तरं $\frac{९४८६४}{२५}$
तन्मूलं लम्बः $\frac{३०८}{५}$ ॥ १७८ ॥

अथ लम्बे ज्ञाते कर्णज्ञानार्थं करणसूत्रं वृत्तेनाऽऽह—यल्लम्बलम्बाश्रितेति । यो
लम्बो लम्बाश्रितबाहुश्च तयोर्वर्गान्तरं तस्य मूलं साऽऽवबाधोका । तयाऽऽवबाधयोना
या भूमिस्तस्या वर्गस्तेन समन्वितो यो लम्बवर्गस्तस्य पदं स कर्ण उक्तः । यथा

१७० बुद्धिविलासिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां समेता- [क्षेत्रव्य०]

द्वितीयकर्णज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तद्वयम्—

इष्टोऽत्र कर्णः प्रथमं प्रकल्प्यस्त्र्यसे तु कर्णोभयतः स्थिते ये ।

कर्णं तयोः क्षमाभितरौ च बाहू प्रकल्प्य लम्बाववधे च साध्ये ॥

आबाधयोरेकककुप्स्थयोर्द्यत्स्यादन्तरं तत्कृतिसंयुतस्य ।

लम्बैक्यवर्गस्य पदं द्वितीयः कर्णो भवेत्सर्वचतुर्भुजेषु ॥१८१॥

बु० वि०—अथैकस्मात्कर्णाद्द्वितीयकर्णज्ञानमुपजातीन्द्रवज्राभ्यामाह—इष्टोऽत्र कर्णः प्रथममिति । आबाधयोरिति । अत्र चतुर्भुजे प्रथममिष्टः कर्णः प्रकल्प्यः । उद्देशकेन कथितो वा । तत्कर्णरेखावाच्छिन्नस्य क्षेत्रस्य तत्कर्णादुभयतो ये त्र्यसे स्थिते तयोर्द्वयोरपि त्र्यस्योः कर्णं क्षमां भूमिं प्रकल्प्य, इतरौ बाहू प्रकल्प्य लम्बौ, आबाधाश्च साध्याः । तत्रैकत्रिभुजे भूमितदाभितमुजौ भुजौ । अन्यत्र त्रिभुजे मुत्ततदाभितमुजौ भुजौ । द्वयोरपि कर्ण एव भूमिः । एवं प्रकल्प्य त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्यादिना द्वयोरपि त्र्यस्यो-लम्बाववाधाश्च साध्याः । तत्रैकादिशि स्थितयोराबाधयोर्द्यत्स्यादन्तरं तस्य कृत्या संयुतस्य लम्बैक्यवर्गस्य यत्पदं स द्वितीयः कर्णो भवेत् । कुत्र । सर्वेषु सम-
+ चतुरस्रमुजादिषु चतुर्भुजक्षेत्रेषु । अत्रोपपत्तिः—कर्णरेखावाच्छिन्ने क्षेत्रे कर्ण-

ली० वि०—लम्बः ३०८ तदाभितबाहुः ६८ अनयोर्वर्गौ १४८६४ | ४६२४

समच्छेदौ छतौ १४८६४ | ११५६०० अनयोर्विक्षेपः २०७३६ तन्मूले २५ | २५ २५

१४४ आयांया । तदूना मूः ७५ समच्छेदौ १४४ | ३७५ ऊना २३१ ५ ५ ५

तद्वर्गः ५३३६१ तेन लम्बवर्गः १४८६४ समन्वितः १४८२२५ छेदेन २५ २५ २५

२५ भक्तौ लम्बं ५९२९ तन्मूलमयं कर्णः ७७ ॥ १७९ ॥

अथ द्वितीयकर्णज्ञानार्थं करणसूत्रं वृत्तद्वयम्—इष्टोऽत्रेति । आबाधयोरिति । तत्र चतुर्भुजे सव्यभुजाग्रादक्षिणभुजमूलगामिनः किञ्च कर्णस्य मानं कल्पितं ७७ । तत्कर्णरेखावाच्छिन्नस्य क्षेत्रस्य मध्ये कर्णरेखोभयतस्त्र्यसे क्षेत्र उत्पन्ने तयोः

+ य. पुस्तके 'चतुरस्रमुजादिषु' एवमर्थं नास्ति ।

ली० वि०—कर्णं भूमिं प्रकल्प्य तदितरौ भुजौ च प्रकल्प्य प्राग्वल्लम्बाबाधाः साधि-
ताः । उदाहरणम्—इष्टोऽत्रेति । इष्टकर्णः ७७ तदुभयतस्त्यस्रयोः कर्णौ भूमिः ।
इतरौ भुजौ । ततो लम्बाबाधासाधनम् । यथा त्रिभुजे भुजयोः ७५ । ६८
योगः १४३ तदन्तरेण ७ गुणितः १००१ भुवा ७७ हतो लब्धं १३ । अनेन
भूः ७७ ऊनयुता ६४ । ९० दलिता ३२ । ४५ एते महान्यस्रस्याऽऽबाधे ।
आबाधामुजौ ३२ । ६८ तत्कृती १०२४ । ४६२४ तदन्तरं ३६००
तन्मूलं ६० लम्बः । एवमन्यत्रापि । स्वाबाधामुजौ ४५ । ७५ तत्कृती
२०२५ । ५६२५ अन्तरं ३६०० तन्मूलं लम्बः ६० । स एव । अथ
द्वितीयत्रिकोणस्य भुजयोः ४० । ५१ योगः ९१ अन्तरेण ११ हतः
१००१ भुवा ७७ हतः १३ अनेन भूः ७७ ऊनयुता ६४ । ९० दलिता
लब्धे आबाधे ३२ । ४५ । अथ स्वाबाधामुजौ ३२ । ४० तत्कृती १०२४ ।
१६०० तदन्तरं ५७६ तन्मूलं लम्बः २४ । एवमन्यत्र स्वाबाधामुजौ ४५ ।

आवाधा च साधिता । तद्दर्शनं लम्बः ६० । द्वितीयलम्बः
२४ । आवाधयोः ४५ । ३२ । एकककुप्स्ययोरन्तरस्य
१३ । कृतेः १६९ लम्बैक्य ८४ कृतेश्च ७०५६ । योगः
७२२५ । तस्य पदं द्वितीयकर्णप्रमाणम् ८५ ।

अत्रेष्टकर्णकल्पने विशेषोक्तिसूत्रं सार्धवृत्तम्—

कर्णाश्रितस्वल्पभुजैक्यमुर्वी प्रकल्प्य तच्छेषभुजौ च बाहू ।
साध्योऽवलम्बोऽथ तथाऽन्यकर्णः स्वोर्व्याः कथंचिच्छ्रवणो न दीर्घः ।
तदन्यलम्बान्न लघुस्तथेदं ज्ञात्वेष्टकर्णः सुधिया प्रकल्प्यः ॥१८२॥

बु० वि०—तान्तरं न स्यात् । समचतुरस्रेऽपि भुजानां समत्वेन लघुमहत्त्वाभावात्-
लम्बनिपातान्तरं न स्यात् । तत्र लम्बनिपातान्तराभावाल्लम्बैक्यमेव द्वितीयः
कर्णः । एतद्विलक्षणेऽपि सर्वचतुर्भुजेऽपि लम्बनिपातान्तरमुत्पद्यत एवेति स्पष्टम्
॥१८०॥१८१॥

अत्रेष्टकर्णकल्पनेऽपि नियमं सार्धोपजातिकयाऽऽह—कर्णाश्रितस्वल्पभुजै-
क्यमिति । तदन्यलम्बान्न लघुरिति । भुजयोरैक्यं भुजैक्यं कर्णस्याऽऽश्रितं स्वल्पं
च तद्भुजैक्यं च कर्णाश्रितस्वल्पभुजैक्यम् । कर्णादुभयतः पार्श्वस्थौ यौ यौ
भुजौ तयोस्तयोरैक्यपार्श्वस्थितयोर्भुजयोः पृथगैक्ये कृत्वा तयोर्मध्ये स्वल्पं
यद्भुजैक्यं तदुर्वी भूमिं प्रकल्प्य तच्छेषमितावितरपार्श्वस्थितौ भुजौ भुजा-
धेव प्रकल्प्य त्रिभुजवलम्बः साध्यः । तथा तेनैव प्रकारेण इतरकर्णेऽपि
ताकर्णाश्रितत्वेन भूमिभुजौ च प्रकल्प्य लम्बः साध्यः । एवं कृते फलित-
माह—स्वोर्व्या इति । स्वकीयकल्पितभूमेर्दीर्घः श्रवणः कथंचिन्न स्यात् ।

ली० वि०—५१ तद्वती २०२५ । २६०१ अन्तरं ५७६ तन्मूलं लम्बः । स
एव २४ । आवाधयोरैकककुप्स्ययोरिति । एकदिशास्थयोरवाधयोः ४५ । ३२
तदन्तरं १३ लम्बसंपातान्तरभूमिरित्यर्थः । अन्तरस्य १३ कृतिः १६९ । एवं
लम्बयोः ६० । २४ ऐक्य ८४ वर्गः ७०५६ योगोऽयं ७२२५ । अस्य
पदं द्वितीयकर्णप्रमाणं ८५ । फलमाह—असेति । अस्ययोः फलैक्यं फलम् ।
लम्बगुणं भूम्यर्धमिति भूमिः ७७ लम्बः ६० तदर्धेन ३० गुणिता २३१०
अन्यत्र भूमिः ७७ लम्बः २४ तदर्धेन १२ गुणिता ९२४ फलैक्यं क्षेत्रफलं
३२३४ क्षेत्रदर्शनम् ॥ १८० ॥ १८१ ॥

अत्रेष्टकर्णकल्पने विशेषोऽस्ति । तत्सूत्रं सार्धवृत्तेनाऽऽह—कर्णाश्रितस्वल्पेति ।
चतुर्भुजं क्षेत्रान्तरकोणयोरान्य संकोच्यमान त्रिभुजत्वमेति । तत्रैककोणाहस-

चतुर्भुजे ऐकान्तरकोणावाक्रम्य संकोच्यमानं त्रिभु-
जत्वं याति । तत्रैककोणे लघुलघुभुजयोरैक्यं भूमिमितरौ
भुजौ च प्रकल्प्य तल्लम्बादूनः संकोच्यमानः कर्णः कथं-
चिदपि न स्यात्तदितरो भूमेरधिको न स्यादेवमुभयथाऽ-
प्येतदनुक्तमपि बुद्धिमता ज्ञायते ।

विषमचतुर्भुजफलानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्धम्—

अयं तु कर्णोभयतः स्थिते ये तयोः फलैक्यं फलमत्र नूनम् ॥

अनन्तरोक्तक्षेत्रान्तस्त्रयस्रयोः फले ९२४ । २३१०

अनयोरैक्यं ३२३४ तस्य फलम् ।

पु० वि०—तथा तदन्यकर्णे यो लम्बस्तस्मात्तदुर्ध्वं स्यात् । एवमन्यकर्णस्त्वोर्ध्वा
दीर्घोऽन्यलम्बात्तदुर्ध्वं स्यात् । इदं कर्णस्य दीर्घत्वं लघुत्वं ज्ञात्वेष्टकर्णः
सुधिया प्रकल्प्यः । सुधियेति हेतुगर्भम् । ततः प्रष्टा कथितमपि कर्णमेवं परीक्ष्य
फलादिकं धीमता कथनीयमिति । अत्रोपपत्तिराचार्येणोपपादिता—चतुर्भुज-
मित्यादिना । चतुर्भुजमेकान्तरकोणयोरक्रम्य संकोच्यमानं त्रिभुजत्वं याति ।
तत्र कर्णपार्श्वद्वयोत्पन्नयोर्भुजैक्ययोर्मध्ये स्वल्पभुजैक्यं भूमिः । तदितरपार्श्वस्थौ
भुजौ भुजावेव । तत्र यो लम्बस्तल्लम्बादूनः संकोच्यमानोऽन्यकर्णः कदा-
चिन्न स्यात् । स्वकीयभूमेरधिको न स्यात् । एवमन्यकर्णोऽपि । एकस्याधि-
क्येऽन्यस्य न्यूनत्वमित्यादि स्पष्टम् । अत एवोक्तमाचार्येणैवदनुक्तमपि बुद्धि-
मता ज्ञायत इति । भुजप्रमाणाभिर्जुशलाकाभिः क्षेत्रं भुवि विन्यस्यैकान्तर-
कोणयोरक्रम्य मन्दानां प्रतीतिरुत्पाद्या ॥ १८२ ॥

अथानन्तरोक्तक्षेत्रे फलसाधनमुपजात्युत्तरार्धेनाऽऽह—अयं तु कर्णो-
भयत इति । अत्रत्येषु सर्वचतुर्भुजेषु । नूनं निश्चये । आद्योक्तस्थूलफलसा-
धनापेक्षया स्पष्टत्वद्योतनार्थमत्र नूनमिति प्रयोगः । शेषं स्पष्टम् । वासनाऽ-
प्यत्र स्पष्टा ॥ १८३ ॥

ली० वि०—भुजयोरैक्यं भूमिं प्रकल्प्य । इतरौ भुजौ । तल्लम्बादूनः संकोच्यमानः
कर्णः कथंचिन्न स्यात् । तदितरो भूमेरधिको न स्यात् । एतदनुक्तमपि बुद्धिमता
ज्ञायते । न्यासः ॥ १८२ ॥

अथ करणसूत्रं वृत्तार्धेनाऽऽह—अयं तु कर्णोभयत इति । अनन्तरोक्तक्ष-
ेत्रान्तस्त्रयस्रयोः फले ९२४ । २३१० अनयोरैक्यं तस्य फलं ३२३४ ।
अस्योदाहरणं पूर्वं लिखितमेव ॥ १८३ ॥

समानलम्बस्यावाधादिज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम्—

समानलम्बस्य चतुर्भुजस्य मुखेनभूमिं पारिकल्प्य भूमिम् ।

भुजौ भुजौ व्यस्रवदेव साध्ये तस्यावधे लम्बमितिस्ततश्च ॥१८४॥

बु० वि०—समानलम्बक्षेत्रादितरचतुर्भुजं लम्बयोः कर्णयोर्वा मध्य एकस्य निर्द-
शेन नियम्यते । समानलम्बं तु समानलम्बत्वेनैव नियम्यते । अतः समच-
तुर्भुजादिषु लम्बयोः कर्णयोर्वैकस्य कथनेन नियतकर्णादीन् प्रसाध्येदानीं
समलम्बक्षेत्रस्य समलम्बत्वेनैव नियतत्वात्तत्र नियतकर्णादीनुपजातिकाद्वये-
नाऽऽह—समानलम्बस्य चतुर्भुजस्येति । आवाधयोनेति । समानलम्बस्य
चतुर्भुजक्षेत्रस्य मुखेनभूमिं भूमिं प्रकल्प्य भुजौ भुजावेव प्रकल्प्य व्यस्रवदेव
त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्यादिना तस्य समानलम्बस्याऽऽवाधे साध्ये । ततो
लम्बमितिश्च साध्या । कल्पितच्यसे यः साधितो लम्बो ये च साधिते
आवाधे ते एव समानलम्बे चतुर्भुजे भवतः । तत्रात्माऽऽवाधा अल्पभुजा-
श्रिता । अन्याऽन्यलम्बनिपातादन्यभुजाभितेति आवाधयोना या चतुरस्रस्य
भूमिर्न तु कल्पितच्यस्य । तस्या लम्बस्य च यौ वर्गौ तपोरैक्यस्य मूलं
तल्लम्बाश्रितः कर्णः स्यात् । एवमावाधाद्वयेन कर्णद्वयं स्यात् । फलं तु
कर्णोभयतरूपसद्वयफलयोगेन स्यादिति प्रागुक्त्यैव भवेत् । विशेषाभावात् ।
समानलम्बे नियममाह—समानलम्बे लघुदोःकुयोगादिति । समानलम्बे क्षेत्रे
लघुभुजभूमियोगान्मुखान्यदोःसंयुतिरत्या स्यात् । ईदृग्विधं यत्र क्षेत्रे भवे-
च्छेदेव समानलम्बं स्यात् । नत्वन्यदित्यर्थः । अत्रोदाहृतक्षेत्रे लघुदोः-
कुयोगः ९९ मुखान्यभुजयोर्योगः ७७ अयमल्पः । अत इदं समानलम्बं युज्यते ।
पञ्चाशदेकेति यत्प्रागुक्तं क्षेत्रं तत्र लघुदोःकुयोगः ११५ । मुखान्यदोःसंयु-
तिः ११९ । इयमत्या न स्यादत इदं कथंचित्समानलम्बं न भवेदिति । अत्रो-
पपत्तिः—समानलम्बे क्षेत्रे ममुखयोर्मध्ये सर्वत्र लम्बतुल्यान्तरत्वाल्लम्बद्वया-
ः न्तर्वर्ति क्षेत्रखण्डं त्यक्त्वा लम्बद्वयस्य बहिः पार्श्वस्थितं जात्यद्वयं शिष्यते ।
तज्जात्यद्वयं संयोज्य त्रिभुजं स्यात् । तत्र त्रिभुजे चतुर्भुजस्य भुजावेव
भुजौ मुखेना भूमिर्भूमिः । अतोऽत्र त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्यादिना यः साधितो

ली० वि०—अथ करणसूत्रं वृत्तद्वयम्—समानलम्बस्येति । आवाधयोना इति च
॥ १८४ ॥ १८५ ॥

आवाधयोना चतुरस्रभूमिस्तल्लम्बवर्गेक्यपदं श्रुतिः स्यात् ।
 समानलम्बे लघुदोःकुयोगान्मुखान्यदोःसंयुतिरल्पिका स्यात् ॥
 उदाहरणम्—द्विपश्चाशन्मितव्येकचत्वारिंशन्मितौ भुजौ ।
 मुखं तु पञ्चविंशत्या तुल्यं षष्ठ्या मही किल ॥ १८६ ॥

धु० वि०—लम्बः स एव तत्र समानलम्बचतुरस्रे लम्बः स्यात् । ये च साधिते
 आवाधे ते एव लम्बतदाश्रितवाद्धोर्मध्ये भवतः । अतस्तयोरन्यतरयाऽऽवा-
 धया ऊना या समलम्बचतुरस्रस्य भूमिः सा तस्मिन्चतुरस्रे तल्लम्बस्य द्वितीयाऽऽ-
 वाधा स्यात् । सैव भुजौ लम्बः कोटिः । अतस्तयोर्वर्गेक्यमूलं तल्लम्बा-
 श्रितः कर्णः स्यात् । एवमन्यावाधयाऽन्यलम्बाश्रितः कर्णः स्यादि-
 त्युपपन्नं समानलम्ब इति । विषमलम्बक्षेत्रे मुखश्रितकोणयोर्मध्ये
 बृहद्भुजाश्रितकोण एवाधिकः स्यात् । तत्कोणस्यान्तःसंकोचनेनेतरको-
 णस्य बहिःप्रसरणात्तयोः कोणयोः समत्वेन तत्समलम्बत्वं याति । अतो
 बृहद्भुजमुखयोर्योगे लघुभुजभूमियोगादल्पे सत्येव कोणयोः समत्वं स्यात् ।
 अधिके तु तदधिकत्वेनाधिककोणः संकोच्यमानोऽप्यन्यकोणसमत्वं न मामो-
 त्येव । अत उक्तं—समानलम्बे लघुदोःकुयोगादित्यादि । अत्रोदाहृतक्षे-
 त्रद्वयमिदं भुजममाणाभिर्क्रिजुशलाकैर्भिर्भुवि विन्यस्य मन्दावबोधार्थं समान-
 लम्बस्य संभवासंभवौ क्रमेण दर्शनीयौ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥

अत्रोदाहरणं सार्धानुष्टुब्धेनाऽऽह—द्विपश्चाशन्मितव्येकेति । अतुल्य-
 लम्बकं क्षेत्रमिति । कर्णौ तत्रापराविति । द्विपश्चाशन्मितश्च व्येकचत्वारिंश-
 न्मितश्च तौ यत्र क्षेत्रे भुजौ स्तः । पञ्चविंशत्या तुल्यं तु मुखं षष्ठ्या तुल्या
 मही । इदं किल विषमलम्बं क्षेत्रं पूर्वैरुदाहृतम् । यतः षट्पश्चाशत् विषष्टिश्च
 कर्णयोर्यिती नियते । एतावन्नियतकर्णयोः सतोर्विषमलम्बत्वम् । तत्र क्षेत्रेऽपरौ

ली० वि०—उदाहरणम्—क्षेत्रदर्शनम् । द्विपश्चाशदिति । त्रिभुजे भुजयोः ५२ । २५
 योगः ७७ तदन्तरेण २७ हतः २०७९ भुवा ६३ हतो लम्बं ३३ । अनेन मूः ६३
 ऊनयुता ३० । ९६ दक्षिता १५ । ४८ आवाधे इमे । स्वावाधामुजौ ४८ । ५२
 तत्कृती २३०४ । २७०४ तदन्तरं ४०० तन्मूलं लम्बः । अन्यत्र स्वावाधामुजौ
 १५ । २५ तत्कृती २२५ । ६२५ तदन्तरं ४०० तन्मूलं लम्बः २० स एव ।
 अथान्यत्र । अन्यत्र भुजौ ६० । ३९ तयोर्योगः ९९ तदन्तरेण २१ गुणितः २०७९

अनुल्यलम्बकं क्षेत्रमिदं पूर्वरुदाहृतम् ।

षट्पञ्चाशत्त्रिपाष्टिश्च नियते कर्णयोर्मिती ।

कर्णौ तत्रापरो ब्रूहि समलम्बं च तच्छ्रुती ॥ १८७ ॥

न्यासः ।

अत्र बृहत्कर्णं त्रिपाष्टि-
मितं प्रकल्प्य ज्ञा(जा)तः

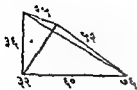
प्राग्बदन्यः कर्णः ५६ ।

अथ षट्पञ्चाशत्स्थाने
द्वाविंशन्मितं कर्णं ३२

बु० वि०—कर्णौ ब्रूहि । एकस्मिन्कर्णे न्यूनं कल्पिते सत्यन्योऽधिकः स्यात् ।
इति कर्णयोरन्यथात्वम् । तदेव क्षेत्रं यदा समलम्बम् । समौ लम्बौ यस्य
तत्समलम्बम् । तदा तच्छ्रुती ब्रूहि । यद्वा समभ्यासौ लम्बश्च समलम्बः ।
तं ब्रूहि । तस्य भुजौ च ब्रूहि । अत्र षट्पञ्चाशन्मितमेकां भुजिं प्रकल्प्य
प्राग्बत्ताभ्यमानेऽन्ये कर्णे लम्बनिपातान्तरामावाहम्बयोरनयोः ४८ । १५
ऐक्यमेव द्वितीयः कर्णः ६३ । यद्वा षट्पञ्चाशत्स्थाने द्वाविंशन्मितं कर्णं

ली० वि०—भुजा ६३ हतो लम्बं ३३ अनेन भू ६३ ऊनयुता ३० । ९६ दलित्वा १५ ।
४८ जाते आवाधे । स्वाबाधामुजौ ४८ । ६० तल्लती २३०४ । ३६०० तदन्तरं
१२९६ तन्मूलं लम्बः ३६ अन्यत्राऽऽबाधामुजौ १५ । ३९ तल्लती २२५ ।
१५२१ तदन्तरं १२९६ तन्मूलं लम्बः ३६ । अथ द्वितीयकर्णानयनम् । अन्य-
त्राऽऽबाधयोरैकककुप्स्थयोरन्तरं नास्त्येव । तस्मात्तल्लतिसंयुतत्वं गतमेव ।
केवलं लम्बैक्यवर्गमूलमेव द्वितीयः कर्णः । यथा लम्बयोः २० । ३६ ऐक्यं ५६
वर्गः ३१३६ तन्मूलं द्वितीयः कर्णः ५६ । अत्र बृहत्कर्णं त्रिपाष्टि ६३ मितं
प्रकल्प्यान्यः कर्णः साधितः । अथवा षट्पञ्चाशत्स्थाने ५६ द्वाविंशन्मितः
३२ कर्णः कल्पितः । तत्र भुजौ ३९ । २५ तद्योगः ६४ । तदन्तरेण १४
हतः ८९६ भुजा ३२ हतो लम्बं २८ तेन भूः ३२ ऊनयुता ४ । ६०
दलित्वा २ । ३० जाते आवाधे । स्वाबाधामुजौ ३० । ३९ तल्लती ९०० ।
१५२१ तदन्तरं ६२१ तन्मूलमावात्कर्णीगत एवायं लम्बः । अन्यत्राऽऽबा-
धामुजौ २ । २५ तल्लती ४ । ६२५ तदन्तरं ६२१ तदेव । अन्यन्यस्ते
६० । ५२ योगः ११२ तदन्तरेण ८ गुणः ८९६ भुजा ३२ हतो लम्बं
२८ तेन भूः ३२ ऊनयुता ४ । ६० दलित्वा २ । ३० आवाधे । आवाधा-

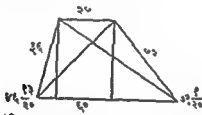

प्रकल्प्य प्राग्बत्साध्यमाने कर्णे न्यामः । जातं
करणीसण्डद्वयं ६२१।२७०० । अनयोर्मूलयो-

२४	५१	७६
२३	२४	रैक्यं द्वितीयः कर्णः २०
२५	२५	२५

अथ तदेव क्षेत्रं चेत् समलम्बम्

बु० वि०—प्रकल्प्य प्राग्बदिष्टोऽत्र कर्णः प्रथमं प्रकल्प्य, इत्यादिना साध्यमानेऽ-
न्यकर्णे जाते उभयव्यस्योरप्यावाधे २ । ३० । लम्बावपि करणीगतौ
२७०० । ६२१ । अत्राऽऽवाधयोरेकदिकस्थयोः समत्वेनान्तराभावालम्बै-

ली० वि०—भुजौ ३० । ६० तत्कृती ९०० । ३६०० तदन्तरं २७०० मूला-
भावात्करणीगत एवायं कर्णः । अन्यत्राऽऽवाधाभुजौ २।५२ तत्कृती ४ ।
२७०४ अन्तरं २७०० तदेव । सण्डद्वयं ६२१ । २७०० । अस्य ६२१
आसन्नमूलार्थं वर्गेण महतेष्टेनेत्यादिना मूलैक्यं द्वितीयः कर्ण इत्यर्थः । यथा
छेदांशौ ६२१ अनयोर्वधोऽयमेव । महतेष्टेन पञ्चविंशति २५ वर्गेण ६२५

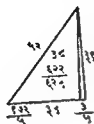
१

हतः ३८८१२५ । अस्य पदं ६२३ । गुण ६२५ पद २५ क्षुण्णो हतः ।
२४

छेदः १ एकः । गुणितं तदेव २५ । तेन भक्तं लब्धं २३ इदं निकटमूलम् ।
२५

अथ द्वितीयं २७०० इदं पञ्चविंशति २५ वर्गेणोष्टेन ६२५ हतं
१६८७५०० एतत्पदं १२९९ गुणपद २५ क्षुण्णच्छिदा २५ भक्तं लब्धं
५१ ७५

२४ निकटमूलम् । अनयोर्मूलयोरैक्यं ४७५५ च्छेदेन २५ अंशे ४७ हते लब्धं
२५ २५

भुजानभूमिं परिकल्प्य भूमिमिति ज्ञानार्थं
 व्यञ्जं कल्पितम् । न्यासः । अत्रावाधे
 जातं ३ १७० । लम्बश्च करणीगतो
 ५ ५ ३८
 जातः ३८०१६ आसन्नमूलकरणेन जातः ६२२
 २५ ६२५

अयं तत्र चतुर्भुजे समलम्बः लब्धावाधोनितभूमेः समल-

बु० वि०-स्यमेव कर्णः किञ्चिन्मूलमसममिति ततः ७७ । तस्य दर्शनम् । अथ
 तदेव क्षेत्रं चेत्समलम्बं तदा तस्य दर्शनम् । अत्र मुरससमं क्षेत्रखण्डं त्यक्त्वा
 क्षेत्रखण्डेऽनयोः संयोजनेन व्यञ्जं जातम् । अत्र मुखानभूमिं भूमिमिमां ३५

स्ती० वि०-रूप १ । तद्वेषु निवेशितं त्रैपांशाः द्वारिगतिः २२ । एवं सिद्धो द्वितीयः

७६

कर्णः २० क्षेत्रदर्शनम् । अथ तदेव क्षेत्रं यदा समलम्बं चिकीर्षितं तदा समानल-

२५

म्बस्य चतुर्भुजस्य मुखानभूमिं परिकल्प्य भूमिमिति व्यञ्जं लम्बज्ञानार्थं कल्पि-
 तम् । अस्यार्थः-भूमिं ६० मुरसं २५ ऊना ३५ परिकल्प्य भुजौ ३९।५२
 कृत्वा व्यञ्जयत्तस्याऽऽवाधे लम्बश्च साध्यः । यथा भुजौ ३९।५२ तयोर्व्योमः
 ९१ तदन्तरेण १३ गुणितः ११८३ भुजा ३५ हरणे निःशेषाभावाच्चे-
 दांशयोः समभिरपवर्तः कृतः १६९ तेन भूः ३५ ऊनयुता कार्या । तदर्थं

५

समच्छेदां १६९ । १७५ । ऊना भूः ६ युता ३४४ दक्षिता जाते आवाधे

५

५

५

५

३ । १७२ स्वावाधामुजौ ३ । ३९ तत्कृती ९ । १५२१ तयोरन्तरार्थं
 ५ । ५ ५ । ३९ २५ । १५२१

समच्छेदौ ३८०२५ । ९ तयोरन्तरं ३८०१६ । अस्य मूलाभावात्करणी-
 २५ । २५ २५

गत एवायं लम्बः । अन्यत्राऽऽवाधामुजौ १७२ । ५२ तत्कृती २९५८४ ।
 ५ । २५

२७०४ अन्तरार्थं समच्छेदां ६७६०० । २९५८४ तदन्तरं ३८०१६
 २५ । २५ २५

म्यस्य च वर्गयोगः ५०४९ अयं कर्णवर्गः । एवं बृहदा-
बाधातो द्वितीयकर्णवर्गः २१७६ । अनयोगामन्त्रमूलकर-

७१ ४६

णेन जातौ कर्णौ १ १३ एवं चतुस्त्रे तेष्वेव बाहुष्यगौ

२० २०

कर्णौ बहुधा भवतः ॥

बु० वि०—भुजावेव भुजाविगौ ३९।५२ प्रकल्प्य सावितमायावालम्बादिकमाचा-
येणैव विवृतम् । तत्र करणीगतलम्बस्थाऽऽमन्त्रमूलग्रहणार्थं कल्पित इष्टवर्गः
६२५ लघुबृहत्कर्णयोश्चैव ४००।६२५ । जेवं स्पष्टम् ॥ १८६ ॥ १८७ ॥

ली० वि०—नदेव । एतस्याऽऽमन्त्रधूनार्थं वर्गेण पृथगेनेत्यादिना कार्यम् । तद्यथा—
छेदाशयोग्नयोर्वधः ९५०४००५ अविंशतिरर्गेण ६०५ हतः ५९४०००००० ।
एतस्य पदं २४३७० गुणं ६०५ पदं ०५ क्षुण्णच्छिदा ६०५ भक्तं लङ्गं
३८

निकटमूलम् ६२२ । अयमेव लम्बः । क्षेत्रदर्शनम् । आवाधयोनेति । आयाधयाऽ-
६२५

नया ३ चतुरस्रभूमिः ६० ऊना कार्या । तदर्थं मन्त्रेणैव ३।३०० ऊना
५ ५ ५

जाता २९७ । तल्लम्बवर्गेक्यपशमिति । मा च लम्बश्च तल्लम्बा तयोर्वर्गेक्यैक्यं
५

तस्य पदं श्रुतिः । सा शब्देनाबाधोना चतुरस्रभूमिः २९७ तद्वर्गः ८८२०९
५ ०५

लम्बवर्गः सिद्ध एव ३८०१६ अनयोर्वैक्यं १०६२२५ छेदेन ०५ भक्ते
२५ ०५

लब्धं ५०४९ । अयं लम्बाबाधोनचतुरस्रभूमेलम्बस्य च वर्गयोगः ५०४९ अयं
कर्णवर्गः । एवं बृहदाबाधोनचतुरस्रभूमेलम्बस्य च वर्गयोगो द्वितीयः कर्णवर्गः
२१७६ । यथा बृहदाबाधया १७० चतुरस्रभूमिः ६० ऊना कार्या । तदर्थं
५

मन्त्रेणैव १७२ । ३०० ऊना भूमिः १२८ तद्वर्गः १६३८४ मन्त्रेणैव
५ ५ ५

एवमनियतत्वेऽपि नियतावेव कर्णावानीतौ ब्रह्मगुमायै-
स्तदानयनं यथा-

कर्णाश्रितभुजघातैक्यमुभयथाऽन्योन्यभाजितं गुणयेत् ।

योगेन भुजप्रतिभुजवधयोः कर्णौ पदे विषमं ॥ १८८ ॥

न्यामः । कर्णाश्रितभुजघातेत्येकवारमनयोः २५ ।

३९ घातः ९७५ । तथा ५२ । ६० अनयोर्घातः

३१२० । घातयोर्द्वयोरैक्यं ४०९५ । तथा द्वितीयवारं

२५ । ५२ । अनयोर्घाते जातं १३०० । तथा द्वितीय-

वारं ३९ । ६० । अनयोर्घाते जातं २३४० । घातयोर्द्व-

षु०वि०-एवं चतुर्भुजे तेष्वेव बाहुषु कर्णयोरनेकत्वसंभवेऽपि ब्रह्मगुमादिकथितं
नियतकर्णयोरानयनस्याऽऽर्यो दूषयितुं दर्शयति-कर्णाश्रितभुजघातैक्य-
मिति । उभयधोभयपार्श्वे कर्णाश्रितौ यौ यौ भुजौ तयोस्तयोर्भुजयोः पृथक्
पृथग्यौ घातौ तयोरैक्यं कार्यम् । एतदुक्तं भवति । एककर्णस्यैकस्मि-
न्यार्धं यौ स्थितौ भुजौ तयोर्घातः, अन्यपार्श्वे च यौ स्थितौ भुजौ
तयोरपि यौ घातः, तयोर्घातयोरैक्यं कार्यम् । एवमन्यकर्णस्याप्युभयपार्श्व-

ली०वि०-३८०१६ तदैक्यं ५४४०० छेदेन २५ हतं २१७६ । अयं

२५ २५

द्वितीयः कर्णवर्गः ॥ अनयोरासन्नमूढानयनम् । तत्र कर्णवर्गः ५०४९

अयं महतेष्टेन विंशति २० वर्गेण ४०० हतः २०१९६०० तत्पदं

७१

१४२१ गुणपदक्षुण्णच्छिदा २० भक्तं लब्ध एकः कर्णः १ । अथ

२०

द्वितीयः कर्णवर्गः २१७६ । अयं महतेष्टेन पञ्चविंशति २५ वर्गेण ६२५

हतः १३६०००० तत्पदं ११६६ गुणपदक्षुण्णच्छिदा २५ भक्तं लब्धौ

४६

द्वितीयः कर्णः १६ अत्र व्यवस्थामाह-समानेति । समानलम्बे चतुरस्रे लघुदोः-

२५

कुर्यागात् लघुभुजभूमिपोगात् । लघुभुजः ३९ कु ६० योगः ९९ एतस्मान्मुखा-

न्यदोः संयुतिः । अन्यदोः ५२ मुत्वं २५ तत्संयुतिः ७७ इयमल्पिका भवति । एवं

चतुरस्रे तेष्वेव बाहुष्वन्यावन्यौ च कर्णौ भवतः ॥ १८६ ॥ १८७ ॥

एवमनियतत्वेऽपि नियतवत्कर्णावानीतौ ब्रह्मगुमायैस्तदानयनं महताऽऽप्यासेन ।

योरैक्यं ३६४० । भुजप्रतिभुजयोः ५२ । ३९
 घातः २०२८ । पश्चात् २५ । ६० अनयोर्वधः १५०० ।
 तयोरैक्यं ३५२८ । अनेनैक्येन ३६४० गुणितं जातं पूर्वै-
 क्यं १२८४१९२० । प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्येन ४०९५
 भक्तं लब्धं ३१३६ । अस्य मूलं ५६ एककर्णः । तथा
 द्वितीयकर्णार्थं प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्यं ४०९५ भुजप्र-
 तिभुजवधयोग ३५२८ गुणितं जातं १४४४७१६० ।
 अन्यकर्णाश्रितघातैक्येन ३६४० भक्तं लब्धं ३९६९ ।
 अस्य मूलं ६३ द्वितीयः कर्णः ।

बु० वि०—स्थितभुजघातयोरैक्यं कार्यम् । एवं सिद्धमैक्यद्वयमन्योन्यभाजितं
 कार्यम् । प्रथमेन द्वितीयं द्वितीयेन पथमं भक्तमित्यर्थः । एवंविधं द्वयमपि गुणयेत् ।
 केन । भुजप्रतिभुजयोर्वधयोर्योगेन । भुजस्य प्रत्यभिमुखमन्यो भुजः प्रतिभुजः ।
 भुजश्च प्रतिभुजश्च भुजप्रतिभुजौ । तौ भूमिमुखे पार्श्वभुजौ च भवतः ।
 तयोः पृथग्यौ वधौ तयोर्योगेन गुणयेदित्यर्थः । तयोर्मूले विषमे चतुर्भुजे
 कर्णौ स्तः । अनन्तरोदाहतक्षेत्र एकपार्श्वे कर्णाश्रितभुजाविमौ ३९ । २५ ।
 अन्यपार्श्वे चेमौ ५२ । ६० । अनयोः पृथग्घातौ ९७५ । ३१२० अनयोरैक्यं
 ४०९५ । एवमन्यकर्णाश्रितभुजाविमौ २५ । ५२ अन्यपार्श्वे चेमौ ६० । ३९
 अनयोः पृथग्घातौ १३०० । २३४० अनयोरैक्यं ३६४० एवमै-
 क्यद्वयमन्योन्यभाजितं जातम् ३६४० । ४०९५ । भुजप्रतिभुजाविमौ
 ४०९५ ३६४०

२५ । ६० इमौ च ३९ । ५२ अनयोः पृथग्घातौ १५०० ।
 २०२८ । अनयोर्योगः ३५२८ । अनेन तद्द्वयं गुणयित्वा जातं
 ३५२८ । ३६४० ॥ ३५२८ । ४०९५ ॥ गुणकहरौ गुण्यहरौ
 ४०९५ ३६४०

च यथासंभवमपवर्त्य तन्मूले जातौ कर्णौ ६३ । ५६ । एवं पञ्चाशदेकेति
 पूर्वोदाहतक्षेत्रे कर्णाश्रितभुजघातैक्ये इमे ६४६८ । ७१४० । भुजप्रति-
 भुजवधयोर्योगोऽयं ६५४५ । उक्तवज्जातौ कर्णौ ८५ । ७७ । अत्रो-
 पपत्तिर्वक्ष्यते ॥ १८८ ॥

ली० वि०—पथा—कर्णाश्रितौ यौ भुजौ तयोर्घातः परस्परगुणनं तयोरैक्यमुपमथाऽ-
 न्योन्यभाजितं कृत्वा भुजप्रतिभुजघातयोर्योगेन गुणयेत् ॥ तयोः पदे विषमे

अस्मिन्विषये क्षेत्रकर्णसाधनम् । अस्य कर्णानयनस्य
प्रक्रियागौरवं लघुप्रक्रियादर्शनद्वारेणाऽऽह—

अभीष्टजात्यद्वयबाहुकोटयः परस्परं कर्णहता भुजा इति ।
चतुर्भुजं यद्विषमं प्रकल्पितं श्रुती तु तत्र त्रिभुजद्वयान्ततः ॥१८९॥

बु० वि०—चतुर्भुजेऽनियतकर्णत्वेऽपि नियतकर्णयोरानयनस्यास्य प्रक्रियागौरवे नति
लघुप्रकारान्तरस्य दर्शनमेव दूषणं वंशस्थेन्द्रवज्राभ्यामाह—अभीष्टजात्यद्व-
यबाहुकोटय इति । बाहोर्वधः कोटिवधेनेति । इदयोराहतिर्दिष्टीत्यादिनाऽभीष्टं
यजात्यद्वयं तस्य बाहू च कोटी च बाहुकोटयः परस्परकर्णहताः सत्यो
भुजाः स्युः । एकस्य कर्णेनान्यस्य बाहुकोटी गुण्ये । तस्य कर्णेनान्यस्य ।
एवं चत्वारो भुजाः स्युरित्यर्थः । एभिश्चतुर्भिर्भुजैर्याद्विषमं चतुर्भुजं प्रक-

ली० वि०—चतुरस्रे कर्णो भवतः । तद्यथा—कर्णाभितौ भुजौ २५।५२ तयोरन्यो-
न्यघातः १३०० तथा कर्णाभितौ भुजौ ३९।६० तयोर्घातः २३४० वातयो-
रैक्यं ३६४० तथाऽन्यौ कर्णाभितौ भुजौ ३९ । २५ तयोर्घातः ९७५ ।
तथा कर्णाभितौ भुजौ ५२ । ६० तयोर्घातः ३१२० पुनर्घातयोरैक्यं ४०९५ ।
एवमुभयथा भुजघातैक्यं विधायान्योन्यभाजितं कुर्यात् । तद्यथा—
३६४० | ४०९५ तयोर्भुजप्रतिभुजघातयोर्योगेन गुणयेत् । तथा हि—भुजप्रति-
४०९५ | ३६४०

भुजौ पूर्वपश्चिमभुजौ २५ । ६० तयोर्वधः १५०० तथा भुजप्रतिभुजौ दक्षि-
णोत्तरौ ५२ । ३९ तयोर्वधः २०२८ वधयोर्योगः ३५२८ । अनेन
३६४० अयं ३५२८ गुणितः १०८४१९२० छेदेन ४०९५ हतो लब्धं
३१३६ अस्य पदं ५६ एकः कर्णः । पुनर्योगेनानेन ३५२८ अयं ४०९५
हतो जातः १४४४७१६० छेदेनानेन ३६४० भक्तो लब्धं ३९६९ अस्य
पदं ६३ द्वितीयः कर्णः ॥ १८८ ॥

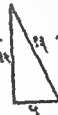
अस्य कर्णानयनस्य प्रक्रियागौरवं दूषणं लघुप्रक्रियादर्शनद्वारेणाह—अभी-
ष्टेति । अभीष्टं यज्जान्यद्वयं शुद्धं त्रिकोणद्वयं तस्य बाहुकोटयो बाहुकोटी वाऽन्योन्यं
कर्णहताः सन्तो भुजा विषमचतुरस्रे स्युः । पञ्चभिः ५ पञ्चगुणिताः २५ । पञ्च-
भिर्द्वादशगुणिताः ६० । एवं त्रयोदश १३ भिर्गुणिताः ३९ त्रयोदशभिः १३
चत्वारो गुणिताः ५० एते विषमभुजाः । तत्र महती भूमिः ६० लघु-मुखं
२५ इतरे भुजौ ३९ । ५२ । तत्र विषम उक्ताऽन्यान्यत्रिकोणद्वयाच्छ्रुती स्तः ।

बाह्योर्वधः कोटिवधेन युक्स्यादेका श्रुतिः कोटिभुजावधैक्यम् ।
अन्या लघौ सत्यापि साधनेऽस्मिन्पूर्वैः कृतं यद्गुरु तन्न विघ्नः ॥

बु० वि०—लपितं तत्र चतुर्भुजे ततस्त्रिभुजद्वयाच्छ्रुती स्तः । कथं श्रुती स्त इत्याह—
बाह्योरित्यादिना । तस्य त्रिभुजद्वयस्य बाह्योर्वधः कोटिवधेन युगेका श्रुतिः
स्यात् । कोटिभुजानामावाधयोर्घातयोरैक्यमन्या श्रुतिः स्यात् । परस्परमिति
मण्डूकप्लुतन्यायेनात्राप्यनुवर्तनीयम् । ततश्चायमर्थः, एकस्य कोट्या, अन्य-
स्य भुजं संगुण्य तत्कोट्याऽन्यस्य भुजं संगुण्य तदेक्यमन्यकर्णः स्यात् ।
इति उद्देशकोटिष्वचतुर्भुजस्य भुजा यथा स्युस्तथैव जात्यद्वयं बुधिया ताव-
त्कल्पनीयमित्यर्थसिद्धम् । एवं लघुसाधनेन लघुकर्मणि साधने सत्यपि
पूर्वैर्ब्रह्मगुप्तादिभिर्वहु पृथुप्रक्रिय यत्कर्णसाधनं कृतं तत्र हेतुं वयं न विघ्नः ।
ययोपपत्त्या पृथुसाधनं कृतं तथैव युक्त्यैतस्मिन्लघुसाधने सत्यपि लघुसाध-
नमदृष्ट्वा बृहत्साधनमेव दृष्टं तत्र कारणं, वयं न जानीम इत्युपहासः । ननु
लघुसाधनं तावज्जात्यद्वयकल्पनेन सूक्ष्मबुद्धीनामेवोपयुज्यते बृहत्साधनं तु
सर्वेषामुच्चावचानामिति चेन्न । यतः साधितानि यत्कर्णौ जात्यद्वयात्कल्पि-
तचतुरस्र एव भवतो नान्यत्रेत्येतत्प्रागुक्तमेव—प्रसाधितौ तच्छ्रवणावित्या-
दिना । अथाऽनन्तरोदाहृतचतुरसे कर्णसाधनार्थमिष्टे कल्पिते १ । २

आभ्यां प्राग्वदुत्पन्नं जात्यम् । अन्यदिष्टद्वयं २।३ आभ्यां जातं
जात्यम् । अस्य कर्णेनानेन १३
भुजकोटी ५२ । ३९ तत्कर्ण-
णिते इतरस्य भुजकोटी ६० ।

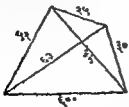

गुणित इतरस्य
नानेन ५ गु-
णितं २५ । एवं
तत्र महती
तदेव तस्य

जाता भुजाः ५२ । ३९ । ६० । २५ ॥

भूर्लघु मुखमितरौ भुजाविति जातं चतुरस्रम् ।

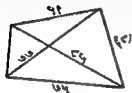
जात्यद्वयबाह्योर्वधोऽयं १५ कोटिवधेनानेन ४८ युक्तो जात एकः कर्णः ६३ ।

परस्पर कोटिभुजघातौ २० । ३६ अन-
योरेक्यमन्यः कर्णः ५६ । यत्र महती
भूर्लघु मुखमितरौ भुजाविति न्यस्तं क्षेत्रं
चेत्तदैवैतौ कर्णौ स्तः । यदा तु पार्श्वभु-
जमुखयोर्व्यत्ययं कृत्वा एतदेव न्यस्तं

क्षेत्रं तदा जात्यद्वयकर्णयोरनयोः ५ । १३ ववो द्वितीयः कर्णः ६५ स्यादि-

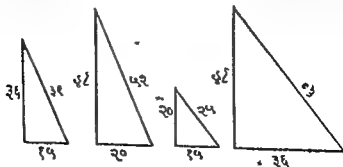
बु० वि०-स्याह-यदा तु पार्श्वभुजमुखयोरित्यादि । तस्य दर्शनं एवंपूर्वोदाहृते पञ्चाशदेकेत्यादिना चतुरसे कर्णसाधनार्थं कल्पितं जात्यद्वयं यथोक्तकरणेन

जातौ कर्णौ ७७ । ८४ उदाहृतक्षेत्रे पार्श्वभुजमुखयोर्व्यत्ययो दृश्यते । अतो जात्यद्वयकर्णयोरनयोः ५ । १७ वधो द्वितीयः कर्णः स्यात् । एवमत्र जातौ कर्णौ ७७ । ८५ । अत्रोपपत्तिः-विषमचतुर्भुजे किल कर्ण-द्वयावच्छेदेन त्र्यसचतुष्टयं वर्तते । अतरूपसचतुष्टययोगेन विषमचतुर्भुजमुत्प-द्यते । तदर्थं त्र्यसचतुष्टयं कल्प्यते । तत्रोक्तवत्कल्पितमिष्टं जात्यद्वयम् ।

अकरणीगतजात्यस्य भुजकोटिकर्णैः केनचिदिष्टेन संगुणितैरकरणीगतं जात्य-मन्यद्भवत्येव । अतः प्रथमजात्यस्य भुजकोटितुल्येनेष्टेन चान्यजात्यस्य कर्णादीन् द्विधा संगुण्य जात्यद्वयमन्यज्जायते । एवमन्यजात्यस्य भुजको-टितुल्येनेष्टेन प्रथमं संगुण्य जात्यद्वयम् । एवं क्रमेण जातं जात्यचतुष्टयम् ।

एतानि परिवर्त्य कर्णादीन्भुजस्थाने निवेश्य यथायोगं संयोज्य जातं विष-

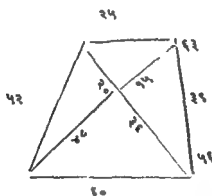

जात्यक्षेत्रद्वयम् । न्यामः

एतयोरितरेतरकर्णहता भुजाः
कोटयः इतरेतरकर्णहताः
कोटयो भुजा इति कृते जातं
२५ । ६० । ५२ । ३९ ।

बु० वि०—पञ्चभुजमेतत्

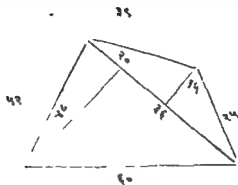

अत्राभीष्टजात्यद्वयस्य भुजकोटयः परस्परं कर्णहतास्त एव भुजा
जायन्ते । अत उक्तम्—अभीष्टजात्यद्वयेत्यादि । बाह्योर्वध एककर्णस्यैकं
खण्डम् । कोटिवधो द्वितीयम् । अतस्तद्योग एकः कर्णः । परस्परभुजको-
टिघातावन्यकर्णस्य खण्डद्वयम् । अतस्तद्योगो द्वितीयः कर्णः । अत उक्तं-
बाह्योर्वध इत्यादि । एवं कर्णखण्डद्वयं प्रागेककर्णाद्वितीयकर्णसाधने साधि-
तलम्बद्वयतुल्य भवति । लम्बनिपातान्तराभावात् । यदा लघुमुखं महती
भूतिरौ भुजौ यथा स्वस्तथा जात्यचतुष्टयं संयोज्य कृतं क्षेत्रं चेत्तदा
प्रथमकर्णस्य खण्डयोः परस्परभिमुखत्वाच्चयोगः कर्णः स्यात् । यदा
त्वन्मथा संयोज्य कृतं क्षेत्रं तदा पार्श्वभुजमुखयोर्व्यत्यासः स्यात् । तत्-

ली० वि०—भूती एवाह—बाह्योर्वध इति । बाह्योः १२ । ४ वधः ४८ कोटयोः ३ ।
५ वधेन १५ युक्तः ६३ एकः कर्णः । कोटिभुजयोः ३ । १२ वधः ३६ पुनः
कोटिभुजयोः ४ । ५ वधः २० वधयोः ३६ । २० ऐक्यं ५६ अन्यः कर्णः ।

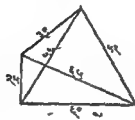
तेषां महती भृलंघुमुखमितरौ बाहू इति प्रकल्प्य क्षेत्रदर्श-
नम् । इमौ कर्णौ महताऽऽयासेनाऽऽनीतौ ८३ । ५६ ।

बु० वि०-दर्शनम्

अत्राऽऽनीतप्रथमकर्णखण्डद्वयस्यास्य ४८ । १५ परस्परभिमुखत्वं न स्यात् ।
किंतु अन्यकर्णखण्डद्वयस्यास्य ३६ । २० यदन्तरं तदेव १६ मध्यान्तरं
स्यात् । एतदेव इष्टोऽत्र कर्णः प्रथमं प्रकल्प्येत्यादिना साधितमे-
कदिक्स्थाबाधयोरन्तरं स्यात् । एतदेव लम्बनिपातान्तरं स्यात् । सैव
कोटिः । एतत्समपञ्चं दर्शितं प्राक् । लम्बद्वयतुल्यस्यास्याऽऽनीतस्य कर्णख-
ण्डद्वयस्य ४८ । १५ योगो ६३ भुजः । भुजकोट्योर्वर्गयोरनयोः ३९६९ ।
२५६ ऐक्यस्य मूलमिदं ६५ प्रथमः कर्णः स्यात् । अयं जात्यद्वयकर्णयो-
रनयोः १३ । ५ वधतुल्य एवोत्पद्यते । अत उक्तं-यदा तु पार्श्वभुजमुखयोर्व्य-
त्यासं कृत्वा न्यस्तं क्षेत्रं तदा जात्यद्वयकर्णयोर्वधान्प्रथमः कर्णः स्यात्, इति ।
इयमेवोपपत्तिः प्रकारान्तरेण सुगमा वक्ष्यते । अथैतत्सूत्रोपपत्तिमङ्गीकृत्य
ब्रह्मगुप्तसूत्रोपपत्तिः सुधिया कल्प्या । तद्यथा-अत्र किल प्रागुक्तजात्यद्व-
यस्य बाह्योर्वधः प्रथमकर्णस्यैकं खण्डं कोटिवधो द्वितीयमित्युक्तं तत्कर्णा-
भित्तविकर्षार्थस्यौ भुजौ २५ । ३९ । इमावन्धोऽन्यकर्णगुणिताभ्यां जात्य-
द्वयभुजाभ्यां जायेते । अतोऽनयोर्घातो जात्यद्वयबाह्योर्वधेन कर्णघातगुणितेन
समः स्यात् । तथाऽन्यपार्श्वस्यौ भुजौ ६० । ५२ इमावन्धोऽन्यकर्णगुणिते
जात्यद्वयकोटी जायेते । अतोऽनयोर्घातो जात्यद्वयस्य कोटिवधेन कर्णघातगु-
णितेन समः स्यात् । अतस्तत्कर्णाभित्तभुजघातैक्यं जात्यद्वयकर्णघातगुणितः

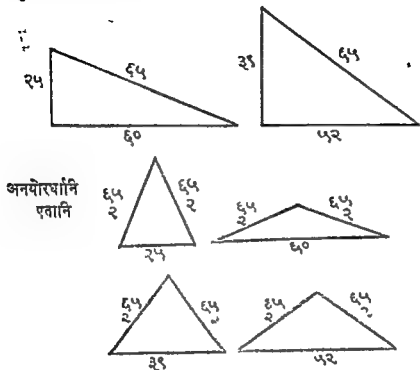
अस्यैव जात्यद्वयस्योत्तरोत्तरभुजकोट्योर्धातो जातौ ३६ ।
 २० । अनयोरैक्यमेकः कर्णः ५६ । बाह्योः ३ । ५ ।
 कोट्योश्च ४ । १२ घातौ १५ । ४८ । अनयोरैक्यमन्यः
 कर्णः ६३ । एवं श्रुती स्याताम् । एवं सुखेन ज्ञायते ।
 अथ यदि पार्श्वभुजमुखयोर्व्यत्ययं कृत्वा न्यस्तं क्षेत्रम् ।
 न्यासः ।

तदा जात्यद्वयकर्णयोर्वधः ६५ । द्वितीयकर्णः ।

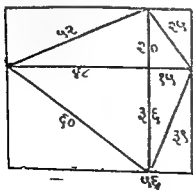
बु० वि०—कर्णः स्यात् । अथ द्वितीयकर्णस्य किलान्योन्यगुणितौ जात्यद्वयकोटि-
 भुजौ खण्डद्वयं तत्कर्णाश्रितावेकपार्श्वस्थौ भुजौ ६० । ३९ । एतावन्योन्यक-
 र्णगुणिताभ्यां जात्यद्वयकोटिभुजाभ्यामुत्पद्येते । अतोऽनयोर्धातो जात्यद्वयस्य
 कर्णघातगुणितोऽन्योन्यभुजकोटिवधः स्यात् ॥ तथाऽन्यपार्श्वस्थौ भुजौ २५ ।
 ५२ इमावप्यन्योन्यकर्णगुणिताभ्यां जात्यद्वयकोटिभुजाभ्यामुत्पद्येते । अनयो-
 र्धातो जात्यद्वयस्य कर्णघातगुणितेनान्योन्यकोटिभुजवधेन तुल्यः स्यात् । अत-
 स्तत्कर्णाश्रितभुजघातैक्यं जात्यद्वयकर्णघातगुणितं तत्कर्णः स्यात् । अतस्ते
 कर्णाश्रितभुजघातैक्ये चेदन्योन्यभाजिते तदा जात्यद्वयकर्णघातस्य तुल्यगुणह-
 रत्वान्नाशे कृतेऽन्योन्यभक्तौ कर्णावेव शिष्येते । अथ भुजप्रतिभुजवधयोर्योगः
 कर्णघात एव भवति । कर्णघातः किल कर्णेन गुणितः कर्णः । तेना-
 न्योन्यभाजितौ कर्णौ चेद्गुणितौ तदा तुल्यगुणकहरयोः कर्णयोर्नाशे कृते
 कर्णवर्गावेव शिष्येते । अतस्तयोर्मूले कर्णौ भवत इत्युपपन्नम् । अथ भुज-
 प्रतिभुजवधयोर्योगः कर्णघातेन समः कथं स्यात् । तदुच्यते । पूर्वोक्तजात्य-
 द्वयमन्योन्यकर्णसमेनेष्टेन गुणितं जातमन्यज्जात्यद्वयं—

बु० वि०-

अनयो रथानि
एतानि

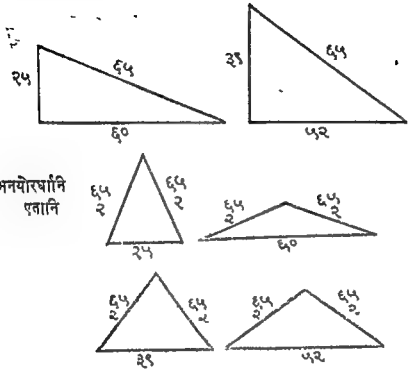
यथायोगं संयोज्य जातं जात्यद्वयम् । अस्य भुजकोटिसमानबाहुकं तदेव
विषमचतुरस्रम् । एतज्जात्यद्वयफलयोगोऽत्र गणितं १७६४ । तत्र भूमुखघाता-
र्धमेकजात्यस्य फलम् । पार्श्वबाहु ५२ । ३९ वधोऽन्यस्य फलम् । अतो भुजप्रति-
भुजवधयोगार्धं चतुरस्रफलम् । अथ पूर्वोक्तजात्यचतुष्टयमेतत्तुल्यमेवान्य-
जात्यचतुष्टयं चैवमष्टौ जात्यानि यथायोगं संयोज्य जातं चतुरस्रं
कर्णसमानबाहुकमायतचतुरस्रमेतत् । तद्दर्शनम् । अत्र कर्णवधो गणितं

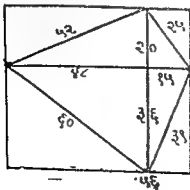
३५२८ । यदेवास्यार्धं तदेव
विषमचतुरस्रफलं स्यात्
१७६४ । एतदेव तत्र भुजप्रति-
भुजवधयोगार्धम् । अतो-
विषमचतुरस्रभुजप्रतिभुजवधयो-
गार्धः कर्णघात एवेत्युपप-
न्नम् । अथ यदि पार्श्व-
भुजमुखयोर्व्यत्ययं रुतेत्युक्तस्य

बु०वि०-

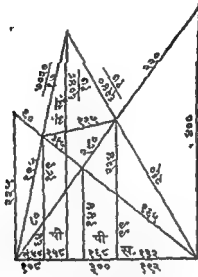

यथायोगं संयोज्य जातं जात्यद्वयम् । अस्त्य भुजकोटिसमानबाहुकं तदेव विषमचतुरस्रम् । एतज्जात्यद्वयफलयोगोऽत्र गणितं १७६४ । तत्र भूमुखघातार्धमेकजात्यस्य फलम् । पार्श्वबाहु ५२ । ३९ वधोऽन्यस्य फलम् । अतो भुजप्रति-भुजवधयोगार्धं चतुरस्रफलम् । अथ पूर्वोक्तजात्यचतुष्टयमेतत्तुल्यमेवान्य-जात्यचतुष्टयं चैवमष्टौ जात्यानि यथायोगं संयोज्य जातं चतुरस्रं कर्णसमानबाहुकमायतचतुरस्रमेतत् । तद्दर्शनम् । अत्र कर्णवधो गणितं

३५२८ । यदेवास्यार्धं तदेव विषमचतुरस्रफलं स्यात् १७६४ । एतदेव तत्र भुजप्रति-भुजवधयोगोर्गार्धम् । अतो-विषमचतुरस्रमुजप्रतिभुजवधयो-र्योगार्धः कर्णघात एवेत्युपप-न्नम् । अथ यदि पार्श्व-भुजमुखयोर्व्यात्ययं कृतेत्युक्तस्य

अथ सूचीक्षेत्रोदाहरणम्—

क्षेत्रे यत्र शतत्रयं ३०० क्षितिमितिस्तत्त्वेन्दु १२५ तुल्यं मुखं बाहू खोत्कृतिभिः २६० शराति १९५ धृतिभिस्तुल्यौ च तत्र श्रुती ।

बु० वि०—प्रकारान्तरेणोपपत्तिः कथ्यते । अनन्तरमेव साधितं जात्यद्वय-
कोटिभुजसमानबाहुकं विषमचतुर्भुजं यत्तदेव यदि पार्श्वभुजमुखयोर्व्यत्ययं
कृत्वा न्यस्तं तदा जात्यखण्डयोः समुखत्वेन समकर्णयोरजात्ययोः कर्णवध
एव प्रथमकर्णः स्यात् । स एव पूर्वजात्यद्वयस्य कर्णघातादुत्पद्यते । अत
उक्तं यदि पार्श्वभुजमुखयोर्व्यत्ययं कृत्वेत्यादि ॥ १८९ ॥ १९० ॥

एवमिष्टा श्रुतिस्तुल्यचतुर्भुजस्येत्यारभ्य ग्रन्थसदभेण चतुर्दशविधचतु-
र्भुजक्षेत्रेषु सम्यक्फलदिकं निरूप्य, अधुना श्रोतृबुद्धिविवृद्धयर्थं कर्णल-
म्बयोगादधस्तात्खण्डादिप्रश्नान्निरूपयन्नन्यद्विषमचतुर्भुजं शार्दूलविक्रीडित-
द्वेयेनाऽऽह—क्षेत्रे यत्र शतत्रयमिति । तत्खण्डे कथयेति । क्षेत्रे यत्रेत्यारभ्य जिन-

ली० वि०— एवं सुखेन ज्ञायते । क्षेत्रदर्शनम् । अथ यदि पार्श्वभुजयोर्व्यत्ययं कृत्वा
न्यस्तं क्षेत्रं तदा जात्यद्वयकर्णयोर्वधः ६५ द्वितीयकर्ण इति ॥ १८९ ॥ १९० ॥

अथ सूचीक्षेत्रोदाहरणमाह—क्षेत्र इति । यत्र क्षेत्रे भूमिः ३०० । मुखं
१२५ बाहू द्वौ २६० । १९५ कर्णौ द्वौ २८० । ३१५ लम्बौ १८९ ।
२२४ तत्र कर्णलम्बयोगोर्गोदाधरे खण्डे कथय । कर्णयोगाच्च लम्बावधे च बाधः

एका स्वाष्टयमैः २८० समा तिथि ३१५ गुणैरन्याऽथ तल्लम्बकौ
तुल्यौ गोधृतिभि १८९ स्तया जिन२२४यमैर्योगाच्छ्रबोलम्बयोः॥

तत्खण्डे कथयाधरे श्रवणयोर्योगाच्च लम्बावधे

तत्सूची निजमार्गवृद्धभुजयोर्योगाद्यथा स्यात्ततः ।

साबाधं वद लम्बकं च भुजयोः सूच्याः प्रमाणे च के

सर्व गाणितिक प्रचक्ष्व नितरां क्षेत्रेऽत्र दक्षोऽसि चेत् ॥१९२॥

अथ संध्याद्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तद्वयम्-

लम्बतदाश्रितबाह्वोर्मध्यं संध्याद्यमस्य लम्बस्य ।

संध्यूना भूः पीठं साध्यं यस्याधरं खण्डम् ॥१९३॥

बु० वि०-यमैरित्यन्तं क्षेत्रकथनं स्पष्टम् । द्विपश्चाशन्मितेति प्रागुक्तं क्षेत्रं पञ्चगुण-
मेतत्पाठितं लम्बादीनामभिन्नत्वार्थं विशेषमभ्यानाह-योगाच्छ्रबोलम्बयोरि-
त्यादिना । श्रवः श्रवणम् । श्रवणलम्बयोर्योगाधरेऽधःस्थिते तत्खण्डे तयोः
श्रवणलम्बयोः खण्डे कथय । श्रवणयोर्योगाधोलम्बावधाश्च कथय । लम्ब-
धावधे च लम्बावधाः । निजमार्गेण वृद्धयोर्भुजयोर्योगेन या तत्सूची स्यात् ।
तयोर्भुजयोः सूची सूच्याकारं क्षेत्रं स्यात् । ततस्तस्याः सूच्याः सकाशा-
ल्लम्बं स्वाबाधासहितं च कथय । सूच्या भुजयोः प्रमाणे च के स्तस्ते च
कथय । गणिते कुशलो गाणितिकः । यत अहो । गाणितिक, एतत्सर्वं
प्रचक्ष्व चेष्टमत्र क्षेत्रे नितरां दक्षः कुशलोऽसि ॥ १९१ ॥ १९२ ॥

अथ तावत्प्रथमप्रश्नयोत्तरमार्गाद्वयेनाऽऽह-लम्बतदाश्रितबाह्वोरिति । त-
त्संधिर्दिष्ट इति । लम्बश्च लम्बाश्रितबाहुश्च लम्बतदाश्रितबाहुः । तयोर्मध्यं
यत्तदाश्रितायाधेति यावत् । तदस्य लम्बस्य संबिसंज्ञं स्यात् । तेन

ली० वि०-स्वमार्गेण वृद्धौ यौ भुजौ तयोर्योगेन या सूची स्यात्तां वद । ततः
सूच्याः साबाधमवाधायुतं लम्बकं वद । सूच्या भुजयोः प्रमाणे च वद । हे
गाणितिक । गणितकुशल यदि अत्र सूचीक्षेत्रे दक्षोऽसि तर्हिदिं मत्पुष्टं सर्वं वद
॥ १९१ ॥ १९२ ॥

तत्र करणसूत्रं वृत्तद्वयेनाऽऽह-लम्बेति । लम्बलम्बाश्रितभुजयोर्मध्यं संबिसंज्ञं
यथा लम्बः १८९ । तदाश्रितबाहुः १९५ । तौ कोटिश्रुती तल्लती ३५७२१ ।

संधिर्द्विष्टः परलम्बश्रवणहतः परस्य पीठेन ।

भक्तो लम्बश्रुत्योर्योगात्स्यातामधःखण्डे ॥१९४॥

लम्बः १८९ । तदाश्रितभुजः १९५ । अनयोर्मध्ये
यल्लम्बलम्बाश्रितबाहुवर्गेत्यादिनाऽऽगताऽऽबाधा संधिसंज्ञा
४८ । तदूनितभूरिति द्वितीयाऽऽबाधा सा पीठसंज्ञा २५२ ।
एवं द्वितीयलम्बः २२४ । तदाश्रितभुजः २६० पूर्ववत्संधिः
१३२ । पीठं १६८ ।

बु० वि०—संधिनोना भूर्द्वितीयाऽऽबाधेत्यर्थः । साऽस्य लम्बस्य पीठं पीठसंज्ञं भवेत् ।
व्यवहारार्थमिमे संज्ञे । एवमन्यलम्बस्यापि संधिपीठे स्तः । यस्य लम्ब-
स्याधरं खण्डं साध्यते तस्य संधिर्द्विष्टः । द्वयोः स्थानयोस्तिष्ठतीति
द्विष्टः । अम्बाम्बेति पत्वम् । क्रमेणान्यलम्बश्रवणाभ्यामाहतोऽन्यस्य पीठेन
भक्तो लम्बश्रुत्योर्योगात्तयोरधःखण्डे क्रमेण स्याताम् । अवोपपत्तिः-
तत्रानुपातार्थं न्यसं यस्य लम्बस्याधरं खण्डं साध्यते तदन्यलम्बस्य पीठं
भुजः । तल्लम्बश्रवणौ कोटिकर्णौ । एतदन्यवर्ति, अन्यत्रिभुजं तत्र स्वसं-
धिर्भुजः । लम्बकर्णाधःखण्डे कोटिकर्णौ । एतत्रिभुजं पूर्वानुरूपमेव ।
अतः पूर्वैरानुपातः । यदि परपीठतुल्ये भुजे तल्लम्बश्रवणौ कोटिकर्णौ तदा

ली० वि०—३८०२५ तदन्तरं २३०४ तत्पदं बाहुः ४८ स एव संधिसंज्ञः ।
अस्य लम्बस्याऽऽबाधाऽपि सैव संधिः ४८ । तदूनाभूः ३०० पीठसंज्ञा २५२
सैव द्वितीयाऽऽबाधा । एवं द्वितीयो लम्बः २२४ तदाश्रितबाहुः २६० ।
तत्कृती ५०१७६ । ६७६०० तदन्तरं १७४२४ तन्मूलं १३२ सा संधिसंज्ञा
भूः ३०० संध्यु १३२ ना पीठं १६८ तत्संधिरिति । स चासौ संधिश्च स
द्विष्टः । यद्वा तयोर्लम्बयोः संधिर्द्विष्टः ४८ । ४८ परलम्बेनानेन २२४ हतः
१०७५२ परश्रवणेन च २८० हतः १३४४० परलम्बहतोऽसौ १०७५२
परपीठेन १६८ भक्तः ६४ लब्धं लम्बाधःखण्डम् । कर्णहतः १३४४० परपीठेन
१६८ भक्तः ८० लब्धं कर्णाधःखण्डम् । एवमन्यलम्बस्य २२४ संधिः
१३२ परलम्बेन हतः २४९४८ परपीठेन २५२ भक्तः १९९ लब्धं

अथाऽऽयलम्बस्य १८९ अधःखण्डं साध्यम् । अस्य
संधिः ४८। द्विस्थः ४८। परलम्बेन-२२४। श्रवणेन च २८०।
पृथग्गुणितः १०७५२। १३४४०। परस्य पीठेन १६८
भक्तो लब्धं लम्बाधःखण्डं ६४। श्रवणाधःखण्डं च
८०। एवं द्वितीयलम्बस्य २२४। संधिः १३२। परल-
म्बेन १८९। कर्णेन च ३१५। पृथग्गुणितः परस्य
पीठेन २५० भक्तो लब्धं लम्बाधःखण्डं ९९। श्रव-
णाधःखण्डं च १६५।

अथ कर्णयोर्योगादधोलम्बज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तम्—
लम्बौ भूधनौ निजनिजपीठविभक्ता च वंशौ स्तः।
ताभ्यां प्राग्बच्छ्रुत्योर्योगाल्लम्बः कुखण्डे च ॥१९५॥

बु०वि०—संधितुल्ये भुजे कौ। एवं पृथगनुपातद्वयेन लब्धे लम्बकर्णयोगादधः-
खण्डे ॥ १९३ ॥ १९४ ॥

अथ कर्णयोर्योगादधोलम्बाद्याधानज्ञानार्थं सूत्रमार्गयाऽऽह—लम्बौ भूधा-
विति । पृथग्भूमिगुणितौ लम्बौ निजनिजपीठविभक्तौ वंशौ स्तः । ताभ्यां
वंशाभ्यां सकाशात्प्राग्बदन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगादित्यादिना भुत्योर्योगाल्लम्बः
स्यात् । तल्लम्बादुभयतो भूमिखण्डे च स्तः । तत्र लघुवंशाभिता लब्ध्या-
वाधा महदाश्रिता महतीति प्रागुक्तमेव । अत्रोपपत्तिः—भूमिभुजयोगा-
भ्यामूर्ध्वं लम्बानुसारं नीति सूत्रे स्वमार्गवृद्धयोः कर्णसूत्रयोरेव स्पृशतस्तद-
धो ये सूत्रखण्डे तौ वंशौ । यतस्तयोरन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगः स एव

ली०वि०—लम्बाधःखण्डम् । संधिः १३२ परश्रवणेन ३१५ हतः ४१५८०
परपीठेन २५२ भक्तः १६५ लब्धं कर्णाधःखण्डम् ॥ १९३ ॥ १९४ ॥

अथ कर्णयोगादधोलम्बज्ञानार्थं करणसूत्रं वृत्तेनाऽऽह—लम्बाविति ।
लम्बौ १८९ । २२४ भुवाऽनया ३०० त्रमाद्गुणितौ ५६७०० ।
६७२०० निजनिजपीठाभ्यां २५२ । १६८ त्रमाद्गुणितौ २२५ । ४००
इमौ लम्बौ वंशौ । ताभ्यां वंशाभ्यां प्राग्बत् । अन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगादिति

लम्बौ १८९ । २२४ । भू ३०० औ जातौ ५६७०० ।
 ६७२०० । स्वस्वपीठाम्बा २५२ । १६८ भक्तौ । एवमत्र
 लम्बौ वंशौ २२५ । ४०० । आम्बामन्योन्यमूलाग्रसू-
 त्रयोगादित्यादिकरणेन लम्बः कर्णयोगादधोलम्बः १४४ ।
 भूखण्डे च १०८ । १९२ ।

अथ सूच्याबाधालम्बभुजज्ञानार्थं सूत्रं वृत्तत्रयम् ।

लम्बहतो निजसंधिः परलम्बगुणः समाह्वयो ज्ञेयः ।

समपरसंधोरैक्यं हारस्तेनोद्धृतौ तौ च ॥ १९६ ॥

बु० वि०—कर्णयोः संपातः । तथा हि । तौ वंशौ कोटी निजमार्गवृद्धौ कर्णौ
 कर्णौ भूमिरेव भुजौ । एतत्त्रयसद्वयं परस्परं स्पृष्टम् । तदन्तर्वर्ति तथैवान्य-
 त्रयसद्वयम् । तत्र लम्बौ कोटी स्वस्वकर्णौ कर्णौ स्वस्वपीठे भुजौ ।
 अतोऽन्येनानुपातः । यदि पीठतुल्ये भुजे लम्बः कोटिस्तदा भूमितुल्ये भुजे
 का, इति । लम्बाभ्यां पृथगनुपातद्वयेन लम्बौ वंशौ ताम्बामन्योन्यमूला-
 ग्रसूत्रयोगादित्यादिना प्राग्वलम्बः कुतखण्डे च भवत इति ॥ १९५ ॥

अथ सूचीलम्बाबाधभुजज्ञानरूपं तृतीयप्रश्नस्तोत्तरमार्गात्रयेणाऽऽह—
 लम्बहतो निजसंधिरिति । समपरसंधी भूभाविनि । सूचीलम्बभुजाविति ।
 लम्बसोर्मध्य इष्टलम्बेन हतः स्वसंधिः परलम्बेनेष्टलम्बादन्यलम्बेनाऽऽ-
 दौ गुणितः सन् समसंज्ञो ज्ञेयः । परस्य लम्बस्य संधिः परसंधिः । सम-
 भ्य परसंधिश्च समपरसंधिः । तयोरैक्यं हारसंज्ञं स्यात् । अन्वर्थसंज्ञा चेयम् ।

ली० वि०—सूत्रोक्तमार्गेण श्रुत्योः कर्णयोर्योऽंशालम्बो भूखण्डे च साध्ये । तथा
 हि—त्रेण्वोः २२५ । ४०० वधः ९०००० वंशयोगेन ६२५ भक्तौ लम्बः कर्णयो-
 गादधोलम्बः १४४ कुतखण्डे यथा वंशौ २२५ । ४०० अभीष्टभूजौ, अभीष्ट-
 भुजाजनया ३०० हतौ ६७५०० । १२०००० स्वयोगेन ६२५ क्रमा-
 न्नकौ लम्बे च क्रमाद्भूखण्डे १०८ । १९२ ॥ १९५ ॥

अथ सूचीलम्बाबाधभुजज्ञानार्थं करणसूत्रं वृत्तत्रयेणाऽऽह—लम्बहत इति ।
 निजसंधिः ४८ परलम्बेन २२४ गुणितः १०७५२ स्वलम्बेन १८९ भक्तौ
 ५१२ ।

निःशेषाभावादेकविंशत्याऽन्वर्तितः ९ समाख्योऽयम् । अथ द्वितीयपार्श्वे

१९४ बुद्धिविलासिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां मसेतां—[क्षत्रव्य०—

समपरसंधी भूज्ञौ सूच्यावाधे पृथक् स्याताम् ।

हारहतः परलम्बः सूचीलम्बो भवेद्भूजः ॥ १९७ ॥

सूचीलम्बभुजौ निजनिजलम्बोद्धतौ भुजौ सूच्याः ।

एवं क्षेत्रक्षोदः प्राज्ञैश्चैराशिकात्क्रियते ॥ १९८ ॥

पु० वि०—नौ समपरसंधी पृथक्पृथग्भूमिगुणितौ तेन हरेणोद्धतौ सूचीलम्बस्या-
ऽऽवाधे स्याताम् । तत्राल्पभुजाभिताज्ज्वा महदाभिता महतीति प्रागुक्तमेव ।
सर्वत्र परलम्बो भूमिगुणितो हारहतः सन् सूच्याः सकाशालम्बो भवेत् ।
एवमितरेष्टलम्बेन वा सूचीलम्बावाधाः स्युः । सूचीलम्बेन गुणितौ
भुजौ स्वेन स्वेन लम्बेनोद्धतौ सूच्या भुजौ स्तः । क्षेत्र एवं क्षोदः । अतः
शोधनं त्रैराशिकात्प्राज्ञैः क्रियते । एवमन्यदपि त्रैराशिकेन प्राज्ञैरुत्सामिति
भावः । अत्रोपपातिः—स्वमार्गवृद्धभुजयोर्योगेन सूचिक्षेत्रं त्रिभुजं स्यात् । तत्र
सूचिभुजौ भुजौ । भूमिरेव भूमिः । सूचीलम्बो लम्बः । तत्ताधनार्थं तद-
नुसारमेव तदन्तर्वादि अन्यत्रिभुजं कल्पितम् । तत्र चतुर्भुजस्यैव पार्श्व-
भुज एको भुजः । तदग्रान्यसूचिभुजानुसारी द्वितीयो भुजः कल्पितः । लम्ब
एव लम्बः । तत्संधिरेवैकाऽऽवाधा समसंज्ञा । आवाधादर्शनम् । अथवाऽन्यद-
र्शनम् । अत्र समसंज्ञावाधासाधनार्थमुपायः । स्वलम्बात्परलम्बो यथा
न्यूनाधिको वा स्यात्तथा तत्संधिसंज्ञावाधायाः समसंज्ञाऽऽवाधाऽपि
न्यूनाधिका स्यात् । यतः स्वलम्बाभितभुजस्य न्यूनाधिक्येन तदनुसारी
कल्पितभुजोऽपि न्यूनाधिकः स्यात् । तन्न्यूनाधिक्येन तदाभिताऽऽवाधाऽपि

ली० वि०—मिजसंधिः १३२ परलम्बेन १८९ गुणितः २४९४८ स्वलम्बेन २२४

८९१

भक्ते निःशेषाभावादष्टाविंशत्या हारभाज्यावपकर्त्य जातः समाल्पः ८ पर-

८९१

संधिः ४८ । तयोरेक्यार्थं समच्छेदौ ८ ३८४ १२७५

हारान्योऽप्यम् । समपरसंधी ८ ४८ भुजा ३०० गुणितौ ८

१४४०० हारेण १२७५ २६७३ उभयोः

अत्र किलायं लम्बः २२४ । अस्य संधिः १३२ । अयं
परलम्बेन १८९ गुणितो २२४ अनेन भक्तो जातः
समाह्वयः ८९१ । अस्य परसंधेश्च ४८ । योगो हारः

१२७५ । अनेन भूम्नः ३०० समः २६७३०० परसं-

धिश्च १४४०० । भक्तो जाते सूच्याबाधे ३५६४ ।

१५३६ । एवं द्वितीयसमाह्वयः ५१२ । द्वितीयो हारः

१७०० । अनेन भूम्नः स्वीयः समः १५३६०० । परसं-

धिश्च ३९६०० । भक्तो जात सूच्याबाधे १५३६ । ३५६४

बु० वि०—तथा । अतः परलम्बेनानुपातः । यदि स्वलम्बे स्वाबाधा लभ्यते तदा
परलम्बे का । फलं कल्पितव्यस्येऽन्याऽऽवार्धा सा समसंज्ञा । तस्याः परसंधिसं-
ज्ञान्वाबाधायाश्च योगः कल्पितव्यस्ये भूमिः स्यात् । सा हारसंज्ञा । एतदनुसा-
रित्वेन सूचीक्षेत्रलम्बस्याऽऽवार्धासाधनार्थमनुपातः । यद्यस्यां भूमौ एते आबाधे
तदा भूमितुल्यायामेव सूचीक्षेत्रभूमौ के । फलद्वयं सूचीलम्बस्याऽऽवार्धे । अथ
सूचीलम्बार्थमनुपातः । यद्यस्यामेव भूमौ लम्ब एव लम्बस्तदा भूमितु-
ल्यायामेतत्सूचीक्षेत्रभूमौ कः । फलं सूचीलम्बः । अथ सूचीभुजार्थमनु-
पातः । यदि स्वलम्बकोटौ स्वभुजः कर्णस्तदा सूचीलम्बकोटौ कः । फलं

ली० वि०—

३५६४ ।
पञ्चसप्तत्या ७५ अपवर्तः । लम्बा सूच्याबाधा १७ । अथ द्वितीया सू-
च्याबाधा ५१२ । द्वितीयः समः ९ परसंधिः १३२ अनयोरैक्यार्थं समच्छेदौ
११८८ । ५१२ १७०० ५१२
९ ९ अनयोरैक्यं ९ हाराख्योऽयम् । समः ९ भूम्नः ३००

१९६ बुद्धिविलासिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां-समेता- [क्षेत्रव्य०

परलम्बः २२४ । भूमि ३०० गुणो हारेण १७००

भक्तो जातः सूचीलम्बः ६०४८ । सूचीलम्बेन भुजौ
१७

१९५ । २६० गुणितौ स्वस्वलम्बाभ्यां १८९ । २२४

यथाक्रमं भक्तौ जातौ स्वमार्गवृद्धौ सूचीभुजौ ६२४०
१७

७०२० । एवमत्र सर्वत्र भागहारराशिप्रमाणम् । गुण्य-
१७

गुणकौ तु यथायोग्यं फलेच्छे प्रकल्प्य सुधिया त्रैरा-
शिकमूलम् ।

बु० वि०-सूचीभुजः । एवमन्यलम्बेनान्यो भुजः । एवमादित्रैराशिककल्पनेनैतद-
न्यदपि सुधियोक्तम् । तद्यथोक्तं मया—

स्वलम्बाभ्यां हतौ संघी तदैक्येन हता स्थितिः ।

सूचीलम्बो भवेद्यद्वाज्जोऽवधाद्यनुपाततः ॥ इति ।

ली० वि०-१५३६०० १७००

१२ हारेण ९ भक्ते गुणहारयोस्तुल्यत्वान्नाशः ।

शून्याभ्यां शून्येऽपवर्तिते जाता सूच्यावाधा १५३६ १७ परसंधिः १३२ भूः,
१७००

हतः ३९६०० हारेण ९ भक्तो छेदं त्वं च परिवर्त्येति नवगुणितः संधिः
३५६४०० ३५६४

१७०० शून्याभ्यां शून्येऽपवर्तिते जाता सूच्यावाधा सैवं १७ सूची-
लम्बमाह-हारहत इति । परलम्बः १८९ भूः ३०० हतः ५६७०० हारेण
१२७५ ४५३६००

८ भक्तः, छेदं त्वं चेत्यष्टगुणः १२७५ पञ्चसप्तत्योभयोरपवर्ते लम्बः

अथ वृत्तक्षेत्रे करणसूत्रं वृत्तम् ।

व्यासे भनन्दाग्नि ३९२७ हते, विष्णुके ।

खवाणसूर्यैः १२५० परिधिः स सूक्ष्मः ।

बु० वि०—एवमुक्तैः सर्वत्र त्रैराशिककल्पेनार्थमाह—एवमत्रेत्यादि भागहारराशि-
प्रमाणं कल्पयेत् । अतस्तदादौ स्थापयेत् । गुण्यगुणकौ तु यथायोगं
फलेच्छे प्रकल्पयेत् । तत्र प्रमाणजातीयं गुण्यं गुणं वेच्छां प्रकल्प्यान्ते
स्थापयेत् । इतरत्फलं प्रकल्प्य मध्ये स्थापयेत् । एवं सर्वत्रोपपत्तौ त्रैरा-
शिकमूलमित्यर्थः ॥ १९६ ॥ १९७ ॥ १९८ ॥

एवं चतुर्दशविधचतुर्भुजक्षेत्रे सप्तपञ्चं फलादिकमुक्त्वेदानीं वृत्तक्षेत्रमाह—
तत्र व्यासात्परिधिं परिधेश्च व्यासमुपेन्द्रवज्रयाऽऽह—व्यासे भनन्दाग्निहत
इति । व्यस्यतेऽसौ व्यासः । असु क्षेत्रे विपूर्वः । भावे घञ् । विस्तार
इत्यर्थः । स्तु विस्तृतौ विपूर्वः । भावे घञ् । विस्तार एव विस्तृतिः ।
भावे क्तिः । अतो वृत्तस्य मध्ये विस्तारस्य व्यासविस्तृतिविष्कम्भाः पर्यायाः ।
स्कभि स्तम्भे । भावे घञ् । इदित्वाञ्मुम् । विपूर्वः पत्वम् । विष्कम्भन विष्कम्भः ।

ली० वि०— ६०४८

सूचिलम्बः १७ अन्यपार्श्वे परलम्बः २२४ भूः ३०० हतः ६७२००
१७०० ६०४८००

हारेण ९ भक्तः, छेदं लब्धं चेति नवगुणितः १७०० शून्याभ्यां शून्ये
६०४८

गते लब्धः स एव सूचिलम्बः १७ सूचीभुजावाह । सूचिलम्बघ्नेति । भुजौ १९५ ।
६०४८

२६० लम्बेन १७ गुणितौ ११७९३६० । १५७२४८० स्वस्वलम्बा-
भ्यामभ्यां यथाक्रमं १८९ । २२४ भक्तौ जातौ स्वस्वमार्गवृद्धावेव सूचीभुजौ
६२४० ७०२०

१७ १७) एव सर्वत्र भागहारप्रमाणम् । गुण्यगुणकौ तु यथायोगं
फलं प्रकल्प्य सुधिया त्रैराशिकमूहनीयम् । एवं सूचीक्षेत्रम् ॥ १९६ ॥ १९७ ।
॥ १९८ ॥

अथ वृत्तक्षेत्रे परिधिज्ञानार्थं करणसूत्रं वृत्तेनाऽऽह—व्यासः ७ भनन्दा-
ग्निभिः ३९२७ हतः २७४८९ खवाणसूर्यैः १२५० भक्तलब्धं परिधिमानं

द्वाविंशति २२ घने विहृतेऽथ शैलैः ७

स्थूलोऽथवा स्याद्व्यवहारयोग्यः ॥ १९९ ॥

बु० वि०—वृत्तपरिवेषस्य परिविवृतिनेमीत्यादीनि पर्यायनामानि । परिधानं परिधिः
भावे किः । वृत् वृत्तौ । वरणं वृत्तिः । भावे किः । आवरणमित्यर्थः ।
चक्र रथाङ्गम् । तस्याग्रे नेमिः स्त्री स्यात्परिधिः पमानित्यमरः । वृत्तस्य
विस्तारे मनन्दाग्नि ३९२७ हते खेबाणसूर्यैः १२५० विवृते सति
फलं सूक्ष्मं परिधिः स्यात् । अथवा वृत्तस्य व्यासे द्वाविंशति २२ गुणिते
शैलैर्विवृते सति फलम् । स्थूलो यत्र कुत्रापि संव्यवहारयोग्यः परिधिः
स्यात् । यथा यथा वृत्तव्यास उपचीयते क्षीयते वा तथा तथा तद्वशेन परि-
धिरप्युपचीयते क्षीयते च । अतो व्यासात्परिध्यर्थमनुपातः परिधेर्व्यासार्थं च
तद्यथा—जलवत्समीकृतायां भूमौ सादृष्ट्यादशशतव्यासं वृत्तं कृत्वा तत्परि-
धिर्निःशेषो मनन्दाग्निमितः स्यात् । अथानुपातः—यद्यस्मिन् १२५०
व्यासेऽयं परिधिः ३९२७ तदेष्टव्यासे क इति लब्धः परिधिः । अथ
व्यत्ययेन परिधेर्व्यासः । यदाऽस्मिन्परिधौ ३९२७ अयं व्यासः १२५०
तदेष्टपरिधौ कः इति लब्धो व्यासः । इत्थमिष्टव्यासपरिधिभ्यामपि
मिथोऽनुपातः स्यात् । द्वाविंशतीति । यद्यस्मिन्व्यासे १२५० अयं परिधिः
३९२७ तदेष्टसमव्यासे क इति लब्धः परिधिर्द्वाविंशतिः २२ किंचित्सा-
न्तरः । अतोऽनेनान्यत्रानुपाते स्थूलत्वं प्रसिद्धम् । अधान्यथोच्यते—
वृत्तमध्ये व्यासार्थं समपङ्क्तस्य भुजो भवेदिति वक्ष्यते । अस्मात्समद्वा-
दशास्य भुजः साध्यः । तद्यथा—व्यासार्थं कर्णः पङ्क्तभुजस्यार्थं भुजः ।
तद्वर्गान्तरमूलेनो व्यासार्थमिषुः स्यात् । पुनः स च कोटिः पङ्क्तभुजार्थं
भुजः । तद्वर्गैक्यमुलं द्वादशास्य भुजः स्यात् । इदं नम् । एवं द्वादशास्य
भुजाच्चतुर्विंशास्य भुजः स्यात् । एव द्विगुणद्विगुणभुजक्षेत्रकल्पनया
यावच्चापासन्नो बाहुः स्यात्तावत्साधयेत् । तेषां चापासन्नबाहूनां योगः
परिधिप्रमाणं स्यात् । तद्यथा—शतव्यासे वृत्ते पङ्क्तस्य भुजः ५० । अतो

ली० वि०—२१

सूक्ष्म १२३९ यदा व्यासः ७ द्वाविंशत्या २२ हतः १५४ सप्त ७ भ
१२५०

लब्धं परिधिमानं स्थूलं २२ ॥ १९९ ॥

उदाहरणम्—विष्कम्भमानं किल सप्त ७ यत्र

तत्र प्रमाणं परिधेः प्रचक्ष्व ।

द्वाविंशति २२ र्यत्परिधिप्रमाणं

तद्व्याससंख्यां च सखे विचिन्त्य ॥ २०० ॥

न्यासः । व्यासमानम् ७ । लब्धं

२१

परिधिमानम् १२३९ । स्थूलं वा

१२५० ।

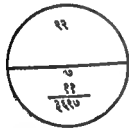
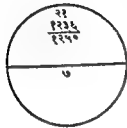
परिधिर्लब्धः २२ ।

अथवा परिधितो व्यासानयनाय
न्यासः । गुणहारविपर्ययेण व्यास-

७

मानं सूक्ष्मं ११ स्थूलं वा ७ ।

३९२७

घु०वि०—यथोक्त्या द्वादशासस्य भुजकरणी ६७३ । एव चतुरशीत्यधिकवि-
शत्यस्य ३८४ भुजश्चापासज. स्यात् । त साधयित्वा लब्धा करणी
९८६८३ । अथानुपातः । यदि शतव्यासवर्गे १०००० इय परिधि-
करणी ९८६८३ तदेष्टे सार्धद्वादशशते व्यासवर्गे १५६२५०० क इति
लब्धस्य नि.शेष मूल मनन्दाग्रयः ३९२७ । १९९ ॥

अत्रोदाहरणमिन्द्रवज्रवाऽऽह—विष्कम्भमान किल सप्तेति । स्पष्टा-
र्थम् ॥ २०० ॥

ग्री०वि०—

२१

उदाहरणम्—न्यासः । व्यासः ७ परिधिः १२३९ स्थूलः २२ व्यास
१२५०

२२ गुणहारविपर्ययेण परिधेः सकाशाद्व्यासमान यथा छेदमरूपेषु लवा इति
कृते जात

२७४८९

अय खचाणसूर्यः १२५० हतश्छेदेन

१२५०

१२५० भक्त एतावानिव २७४८९ मनन्दाग्रि ३९२७ भक्तो लब्ध ७
व्यासमानं स्थूल वा ७ । क्षेत्रदर्शनम् ॥ २०० ॥

वृत्तगोलयोः फलानयने करणसूत्रं वृत्तम्—

वृत्तक्षेत्रे परिधिगुणितव्यासपादः फलं य-

क्षुण्णं वेदैरुपरि परितः कन्दुकस्येव जालम् ।

धु० वि०—अथ वृत्तक्षेत्रे परिधिगुणितव्यासपाद इति । वृत्तक्षेत्रे वर्तुलक्षेत्रे परिधिना गुणितो व्यासस्य पादश्चतुर्थांशः फलं स्यात् । समकोष्ठमिति रिति यावत् । गोलस्य प्रसिद्धस्य जम्बीरादिसदृशस्य पृष्ठफलं घनफलं चाऽऽह—नक्षुण्णं वेदैरिति । गोलस्य परिधिमत्त्वात्परिधिव्यासमानाय परिधिगुणितव्यासपादः समफलं स्यात् । तस्य गोलान्तःस्थितत्वात्प्रयोजनाभावः । तत्फलं वेदैः ४ क्षुण्णं गुणितं गोलस्योपरि परितः समन्तात्पृष्ठजं फलं समकोष्ठमिति स्यात् । किमिव कन्दुकस्योपरि समन्ताज्जालमिव । यथा कन्दुकोपरि समन्ताज्जालस्य चतुष्कोणाः कोष्ठका दृश्यन्ते तद्वद्गोलोपरि समन्तात्समचतुष्कोणकोष्ठकानां सख्या स्यादित्यर्थः । आनायः पुंस्ति जालं स्यादित्यमरः । कन्दुको वृत्तखण्डतुलादीनां गोलाकारो रज्ज्वादिनिघट्टः कीडार्थं क्रियते । अत्र चतुस्तुल्ययोर्मुणकहरयोस्तुल्यत्वान्नाशे कृते गोलस्य परिधिव्यासघात एव पृष्ठफलं स्यादिति स्पष्टम् । एव यद्गोलस्य पृष्ठजं फलं तदपि व्यासेन गुणितं षडभिर्भक्तं गोलस्य गर्भे घनसंज्ञं फलं स्यात् । हस्ततुल्यविस्ताराणि हस्ततुल्यदैर्घ्याणि हस्ततुल्यविण्डानि यावन्ति चतुष्कोणानि खण्डानि तत्प्रमाणं घनफलमित्युच्यते । तथा चोक्तं माङ्गहस्तोन्मितैर्विस्तृतिदैर्घ्यपिण्डैर्यद्द्वादशाक्षं घनहस्तसंज्ञमिति । एवं मण्डलादिमितैरपि विस्तृतिदैर्घ्यपिण्डैर्यद्द्वादशाक्षे घनसंज्ञतमुपचर्यते । अत्रोपपत्तिः—वृत्तक्षेत्रस्य समं खण्डद्वयं कृत्वा तयोः खण्डयोर्यथेप्सितानि सूच्यमाणि शकलानि यथा स्युस्तथा खण्डे छित्वा प्रसारयेत् । दर्शनम् । एते परस्परमध्ये संक्रमण्याऽऽप्यतं जायते तस्य दर्शनम् । अत्र व्यासार्धमेको भुजः । परिध्यर्धमन्यः । तयोर्घातः फलम् । तद्वर्धमर्धेन गुणितं चतुर्थांशः स्यात् । अतः परिधिगुणितव्यासपादः समवृत्तक्षेत्रफलं स्यादित्युपपन्नम् । अथ गोलपृष्ठफलोपपत्तिः—गोलस्य परिध्यर्धेन तुल्यव्यासं वर्तुलं वस्त्रादि चित्वा तेन वर्तुलवस्त्रेण गोलेऽर्धक्षेदाच्छाद्यते तद्वस्त्रं नीवीसदृशं किञ्चिच्छिप्यते । अतो न्यूनं तद्वस्त्रफलमर्धगोलस्य पृष्ठफलं स्यात् । वस्त्रफलं तु गोलस्य परिधिगुणितव्यासपादस्य सार्धद्विगुणितस्याऽऽसन्नं

गोलस्यैवं तदपि च फलं पृष्ठजं व्यासनिघ्नं
षड्भिर्मक्तं भवति नियतं गोलगर्भे घनाख्यम् ॥ २०१ ॥

पु० वि०—भवेत् । अतो वस्तस्य किञ्चिदवशिष्टत्वादोलस्य परिधिगुणितव्यासपादो
दिगुणित एव गोलार्धं पृष्ठफलं कल्प्यते । अतश्चतुर्गुणितः परिधिगुणित-
व्यासपादो गोलपृष्ठफलं स्यात् । अत उक्तं—फलं तत्क्षणं वैदैरित्यादि ।
अथवा गोलस्य परिधिः कल्प्य इत्यादिना सिद्धान्ते गोलाध्याय आचार्ये-
णैव सम्प्रकप्रतिपादिता पृष्ठफलोपपत्तिर्द्रष्टव्या । अथ घनफलोपपत्तिः—
गोलस्य व्यासार्धतुल्यदैर्घ्याणि सूच्याकाराणि सूच्यग्राणि चतुष्कोणदै-
र्घ्याणि मूर्ध्नि हस्ततुल्याविस्तृतिदैर्घ्याणि कृतानि खण्डानि पृष्ठफलसं-
ख्यान्येव भवन्ति । एवंविधैकखण्डस्य मूर्ध्नि क्षेत्रफलं रूपमेव । खण्ड-
दैर्घ्यं व्यासार्धं स एव वेधः । तेन गुणितं क्षेत्रफलं तस्य त्र्यंशो घनफलं
स्यात् । क्षेत्रफलं वेधगुणं खाति घनहस्तसंख्या स्यात् । समंखातफलत्र्यंशः
सूचीखाते फलं भवतीति + वक्ष्यमाणत्वात् । अतो व्यासपट्टंश एवैकख-
ण्डस्य घनफलं स्यात् । तत्पृष्ठफलगुणितं सर्वगोलस्य घनफलं जायत
इति । अत उक्तं—तदपि च फलं पृष्ठजमित्यादि ॥ २०१ ॥

ली० वि०—अथ वृत्तक्षेत्रे फलज्ञानार्थं करणसूत्रं वृत्तेनाऽऽह—
वृत्तक्षेत्र इति । गोलपरिधिना २२ व्यासः ७ हतः १५४ तस्य
३८

पादः १५४ । छेदेन ४ भक्तो लब्धं वृत्तफलं १ । फलं १५४ चतुर्गुणं गुण-
४ २ ४-

हारयोस्तुल्यत्वान्नाशे जातं गोलपृष्ठफलं १५४ । पृष्ठफलं १५४ व्यास ७
१७९

निर्ग १०७८ षड्भिर्मक्तं जातं गोलस्यान्तर्घनफलं स्थूलं २ । यदा परिधि
३

२७४८९ व्यासपादः ७ गुणितः १९२४२३ ३१
१२५० ४ ५०००

२०२ बुद्धिविलामिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां समेता- [क्षेत्रव्य०]

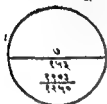
उदाहरणम्—यद्व्यासस्तुरगैर्मितः किल फलं क्षेत्रे समे तत्र किं

व्यासः सप्तमितश्च यस्य सुमते गोलस्य तस्यापि किम् ।

पृष्ठे कन्दुकजालमनिभफलं गोलस्य तस्यापि किं

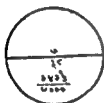
मध्ये ब्रूहि घनं फलं च विमलां चेद्वेत्ति लीलावतीम् ॥२०२॥

वृत्तक्षेत्रफलदर्शनाय न्यामः ।

व्यामः ७ । परिधिः १२५० । क्षेत्रफलम् २४२३ ।
१२५० ५०००

गोलपृष्ठफलदर्शनाय न्यामः ।

व्यामः ७ । गोलपृष्ठफलं ११७३ ।
१२५०

गोलान्तर्गतघनफलदर्शनाय न्यामः ।

व्यामः ७ । गोलस्यान्तर्गतं घनफलं १४८७ ।
२५००

बु०वि०—अथोदाहरणं शास्त्रैर्विकीर्तितेनाऽऽह—यद्व्यासस्तुरगैर्मितः इति । भोः
सुमते यस्य समक्षेत्रस्य व्यासस्तुरगैर्मितः स्यात् । व्यासकथनादादर्शाका-
रस्य वृत्तक्षेत्रस्येयमर्थमिदम् । तत्र समक्षेत्रे फलं किं स्यात्तद्ब्रूहि । यस्य
गोलस्यापि सममितो व्यासस्य गोलस्य पृष्ठे कन्दुकजालसमिभं फलं
किं स्यात्तच्च ब्रूहि । तस्यैव गोलस्य मध्ये गर्भे घनं च फलं च किं
स्यात्तच्च ब्रूहि । चेत्वेत्ति लीलावतीं विमलां यथार्थं वेत्ति ॥ २०२ ॥

श्री०वि०—३८

२४२३ । गोलापि फलमाह—नक्षुण्णमिति । नक्षुण्णक्षेत्रफलं चतुर्भिर्हतं
५०००

उदाहरणं जातं १९२४०३ चतुर्भिः भुजं ३६६६९२ छेदेन मफं सन्नं
५००० ५०००

१५३ रेखं ४६९० उभयोश्चतुर्भिर्हृतं । जातं गोलपृष्ठफलं ११७३ । इदं
५००० १२५०

अथ प्रकारान्तरेण तत्फलानयने करणसूत्रं सार्धवृत्तम्—
 व्यासस्य वर्गं भनवाग्निनिघ्ने सूक्ष्मं फलं पञ्चसहस्रमवते ।
 रुद्राहते शकहतेऽथवा स्यात्स्थूलं फलं तद्व्यवहारयोग्यम् ॥
 घनीकृतव्यासदलं निजैकविंशांशयुग्मालघनं फलं स्यात् ॥२०॥

बु० वि०—अथ प्रकारान्तरेण व्यासादेव सूक्ष्मं फलं स्थूलं च फलं स्थूलघनफलं
 वैन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रापूर्वा[र्धा] व्यासाह—व्यासस्य वर्गं इति । घनीकृ-
 तव्यासदलमिति । प्रथमश्लोकः स्पष्टार्थः । घनीकृतेति । घनीकृतस्य व्यासस्य
 दलं व्यासघनस्यार्धमित्यर्थः । स्वकीयेनैकविंशांशेन युक्तं गोलस्य घनं
 फलं स्यात् । अत्रोपपत्तिः—व्यासे भनन्दाग्निहते स्वयाणसूर्यैर्विभक्ते परिधिः
 स्यात् ३९२७ । व्यासः १२५० अनेन गुणितो व्यासश्चतुर्भक्तः फलं
 स्यात् ३९२७ । व्यासः १२५० । अत्र व्यासस्य व्यासे गुणे प्राप्ते

ली० वि०—कन्दुकस्य परितो जालमिव फलं स्यात् । गोलगर्भघनफलमाह—तदपीति ।
 तदपि गोलपृष्ठफलं व्यासाहतं षड्भिर्भक्तं सन्नोलगर्भं घनफलं स्यात् । तद्यथा—
 छेदप्ररूपेष्विविति जातं १९२४२३ व्यासेन ७ हतं १३४६९६१ षड्भिर्भक्तं
 १२५० १२५०
 तत्र हरघातो हरः १३४६९६१ छेदेन भक्त १७९ शिष्टं ४४६१ उभ-
 ७५०० ७५००

१७९ २१
 योन्त्रिभिरपवर्तः । जातं गोलस्यान्तर्घनफलं १४८७ । यद्वा परिधिनानं १२३९ ।
 २५०० १२५०

उपरिस्थोऽङ्कः २१ स्वयाणसूर्ये १२५० हतः २६२५० त्रयोऽङ्कं स्वयाणसूर्यैर्दु-
 ७

कश्च २७५०० ततो भनन्दाग्निभिः ३९०७ भक्तो लब्धं ११ ॥२०१॥२०२॥
 ३९२७

अथ प्रकारान्तरेण वृत्तक्षेत्रफलज्ञानार्थं करणसूत्रं सार्धवृत्तेनाऽह—
 व्यासस्येति । व्यासस्य ७ वर्गो ४९ भनन्दाग्नि ३९२७ हतः १९२४२३
 ३८

पञ्चसहस्रेण ५००० भक्तो लब्धं सूक्ष्मफलं २४२३ । स्थूलमाह—रुद्रेति ।
 ५०००

बु० वि०—व्यासवर्गो जातः। हरयोरनयोः १२५०। ४ घाते पञ्चसहस्राणि ५०००।
अत उक्तं १२५० व्यासस्य वर्ग इत्यादि। एवं व्यासे द्वाविंशतिमे शैद्धहते
४

स्थूलपरिधिः। असौ व्यासगुणिश्चतुर्भक्तः स्थूलफलं व्यासस्य व्यासगुणे
प्राप्ते व्यासवर्गः। अस्य हरयोरनयोः ७।४ घाते हरः २८ गुणहराविमौ
२२। २८ द्वाभ्यामपवर्त्य रुद्राहते शक्रहते इति निष्पन्नम्। घनीकृतेति
व्यासो द्वाविंशतिघ्नः सप्तहृतः परिधिः। अनेन गुणितो व्यासश्चतुर्भक्तः फलम्।
एतद्वेदैः क्षुण्णं पृष्ठफलं तद्व्यासगुणितं पट्टिभर्भक्तं घनफलं स्यादिति। अत्र
चतुस्तुल्ययोगुणहरयोर्नाशो व्यासस्य द्विवारं व्यासो गुणोऽतो व्यासघनः।
हरयोरनयोः ७।६ घातो हरः ४२ गुणव्याय २२ द्वाभ्यामपवर्त्य जातौ
२१। ११। अत्र संचारः—यद्यस्मिन्हरे २१ अयं गुणः ११। तदेष्टे
द्वितुल्ये हरे कः फलं गुणः २२। अयं निजैकविंशशयुक्तं रूपम्।
२१

अत उक्तं—घनीकृतव्यासेत्यादि ॥ २०३ ॥

ली० वि०—व्यासस्य ७वर्गः ४९ रुद्रा ११ हतः ५३९ शक्र १४ हतः ३८ शिष्टं ७
१४

उभयोः सप्तापवर्तः। एवं लब्धं स्थूलफलं १। गोलघनफलमाह—घनीकृतेति।
२८

सूक्ष्मं पूर्ववत्। स्थूलं यथा—व्यासः ७ घनीकृतः ३४३ तदलं ३४३ निजैक-
२

विंशतिशः ३४३ तेन योगार्थं समच्छेदौ। मिथो हराभ्यामित्यनेन द्वाभ्यां हरयो-
४२

रपवर्तः १।२१ आभ्यां परस्परं हरांशौ गुणितौ ३४३। ७२०३ अनयोर्योगः
४२ ४२

७५४६ हरेण ४२ भक्तौ लब्धं १७९ शिष्टं २८ तयोश्चतुर्दशापवर्तः। लब्धं
४२ ४२

१७९
घनफलं स्थूलं २। क्षेत्रदर्शनम् ॥ २०३ ॥
३

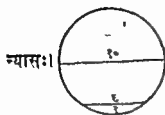
शरजीवानयनाय करणसूत्रं सार्धवृत्तम्—
 ज्याव्यासयोगान्तरघातमूलं व्यासस्तदूनो दलितः शरः स्यात् ।
 व्यासाच्छरोनाच्छरसंगुणाच्च मूलं द्विनिघ्नं भवतीह जीवा ।
 जीवार्धवर्गे शरभक्तयुक्ते व्यासप्रमाणं प्रवदन्ति वृत्ते ॥ २०४ ॥

बु० वि०—अथ वृत्तक्षेत्रैकदेशत्वेन ज्याव्यासाभ्यां शरं शरव्यासाभ्यां जीवां
 च ज्याशराभ्यां व्यासं चोपेन्द्रवज्रोत्तरार्धेन्द्रवज्राम्यामाह—ज्या व्यासयो-
 गान्तरघातमूलमिति । जीवार्धवर्ग इति । परिध्यैकदेशश्चायं तदग्रयोर्यावत्सूत्रं
 ज्या । तयोर्मध्ये शर इव शरः । अतोऽन्वयसंज्ञा इमाः । ज्याव्यासयोर्यो-
 गान्तरे तयोर्घातस्य यन्मूलं तेनोनो व्यासो दलितः शरः स्यात् । अथ शरो-
 नाद्व्यासाच्छरसंगुणाच्च यन्मूलं तद्विनिघ्नं इह वृत्ते जीवा भवन्ति । अथ
 जीवार्धस्य वर्गे शरेण भक्ते शरेण युक्ते च सति व्यासप्रमाणं वृत्ते प्रवद-
 न्याचार्याः । आद्योक्तमेवेदमिति भावः । अत्रोपपत्तिः—वृत्तपरिधानिष्टचापे
 जीवामङ्कयित्वा तत्सर्धिन्यन्यपार्श्वेऽपि तत्तुल्यामेवान्यां जीवामङ्कयित्वा
 तयोर्जीवयोरितरेतरमूलाग्रयोर्मध्ये तिर्यग्व्यासः । स एव कर्णः । ज्याग्रयो-
 र्मूलयोर्वा मध्य ऊर्ध्वाधरा कोटिर्जीवैव भुजः । दर्शनम् । ज्याव्यासयोर्योगा-
 न्तरघातो वर्गान्तरं तन्मूलं कोटिः । तयोनो व्यास उभयतः शरो
 शिष्येते । अतस्तद्वलं शरः स्यादिति । अथ व्यासाच्छरोनादिति ।
 ज्यार्धं भुजः । व्यासार्धं कर्णः । शराधोव्यासार्धस्य स्वर्णं कोटिः ।
 कोटिकर्णयोर्वर्गान्तरं योगान्तरघातसमम् । तत्र शरोनं व्यासार्धं कोटिः ।
 व्यासार्धं कर्णः । तयोर्योगः शरहीनव्यासेन समः । अन्तरं शर एव ।
 तयोर्घातः कोटिकर्णवर्गान्तरं स्यात् । तन्मूलं भुजः । तदेव ज्यार्धम् । तद्व-
 द्विगुणं जीवा स्यादित्युपपन्नम् । एतद्वैपरीत्येनैव जीवार्धवर्ग इत्यस्योप-
 पत्तिः । तद्यथा—जीवार्धं भुजः । तस्य वर्गः कोटिकर्णयोर्वर्गान्तरम् ।

ली० वि०—वृत्ते शरज्याव्यासप्रमाणं सार्धवृत्तेनाऽऽह—ज्याव्यासयोगेति । ज्याव्यास
 योर्योगस्यान्तरेण यो घातो ज्याव्यासयोगतदन्तरयोर्यो घातः । तस्य मूलेनोनितोऽ-
 द्धितश्च व्यासः शरः स्यात् । शरहीनाच्छरगुणिताच्च व्यासाद्यन्मूलं तद्विगुण-
 जीवा भवति । ज्यार्धस्य वर्गे शरेण भक्ते शरेण च युक्ते व्यासप्रमाणं वृत्ते
 प्रवदन्ति ॥ २०४ ॥

उदाहरणम्-दशविस्तृतिवृत्तान्तर्यत्र ज्या षष्ठिमता सखे ।
तत्रेपुं वद वाणाज्यां ज्यावाणाभ्यां च विस्तृतिम् ॥ २०५ ॥

व्यासः १० । ज्या ६ । योगः १६ । अन्तरम् ४ ।

घातः ६४ । मूलं ८ । एतदूनो
व्यासः २ । दलितः १ । जातः
शरः १ । व्यामात् १० । शरो-
नात् ९ । शर १ संगुणात् ९ ।
मूलं ३ द्विनिम्नं जाता जीवा ६ ।

एवं ज्ञाताभ्यां ज्यावाणाभ्यां व्यासानयनं यथा-जीवार्ध-
३ वर्गो ९ शर १ भक्ते ९ । शर १ युक्ते जातो व्यासः १० ।

अथ वृत्तान्तस्त्र्यस्रादिनवास्त्रान्तक्षेत्राणां भुजमानानय-
नाय करणसूत्रं वृत्तत्रयम्-

धु० वि०-तच्च योगान्तरघातसमम् । अतोऽस्मिन्कोटिकर्णयोर्वर्गान्तरेऽन्तरेण
शरेण भक्ते योगो लभ्यते । स एव शरोनव्यासः । अतोऽयं शरमुक्तो
व्यासः स्यादिति ॥ २०४ ॥

अथ क्रमेणोद्देशकत्रयमनुष्ठभाऽऽह-दशविस्तृतिवृत्तान्तर्यत्रेति । दशविस्तृ-
तिर्व्यासो यस्य तद्दशविस्तृतिः । तच्च तद्वृत्तं च तस्य वृत्तस्यान्तर्मध्ये
यत्र यस्मिन्प्रदेशे ज्या षष्ठिमता स्यात्, तत्रेपुं शरं वद । अथ ज्ञातावाणाज्यां
च वद । अथ ज्ञाताभ्यां ज्यावाणाभ्यां विस्तृतिं च वद । ज्याशराभ्यां
चापसाधनमाह आर्यभट्टः-शरवर्गात्पङ्गुणिताज्याकृतिमुक्तात्पदं चाप-
मिति ॥ २०५ ॥

अथ वृत्तमध्ये कृतानां समनवासपर्यन्तं समत्रिभुजादीनां पृथक्पृथ-

ली० वि०-न्यासः १० ज्या ६ व्यासः १० तयोर्योगः १६ तदन्तरेण ४ हवः
६४ तन्मूलं ८ व्यासः १० मूलोऽन्तरः २ दलितः १ अयं शरः । व्यासः १० शर १
ऊनः ९ शर १ गुणस्तावानेव ९ तन्मूलं ३ द्विगुणं ६ इयं जीवा ६ । तदर्थं ३
तद्वर्गः ९ शर १ भक्तः ९ तावानेव ९ शर १ युक्तः १० व्यासोऽयम् ॥ २०५ ॥

अथ वृत्ते व्यासादीनां क्षेत्राणां भुजज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तत्रयम्-उदाह-
रणम्-त्रीति । वृत्तव्यासे ज्यादिभिर्हते स्वस्वत्राभार्कैः १२०००० भक्ते

त्रिद्वयङ्काग्निमथश्चन्द्रैः १०३९२३ त्रिवाणाष्टयुगाष्टभिः ८४८५३ ।

वेदामिवाणस्वाश्वैश्च ७०५३४ खखाभ्राभ्ररसैः ६०००० कमात् ॥

बाणेपुनस्वबाणैश्च ५२०५५ द्विद्विनन्देपुसागरैः ४५९२२ ।

कुरामदशवेदैश्च ४१०३१ वृत्तव्यासे समाहते ॥ २०७ ॥

बु० वि०—कृभुजाननुष्टुप्त्रयेणाऽऽह—त्रिद्वयङ्काग्निमथश्चन्द्रैरिति । बाणेपुनस्वबा-
णेथेति । खखखाभ्राकंसंभक् इति । त्रिद्वयङ्काग्निमथश्चन्द्रैरित्यादिभिः सप्तभि-
र्गुणैः सप्तधा वृत्तव्यासे समाहते सति खखखाभ्राकंसंभक्ते सति क्रमशः
पृथक्पृथग्भुजा लभ्यन्ते । केषाम् । वृत्तस्यान्तर्मध्ये व्यसपूर्वाणां
त्रिभुजादीनां गौणत्वे सर्वनामता न । कथं नवासान्तम् । नव, असमन्तो
यथा स्यात्तथा नवासपर्यन्तमिति यावत् । अत्रैवोद्देशकेन समन्यसादीना-
मित्यस्य समपदमत्रापि योजनीयम् । तेनायमर्थः—वृत्तस्यान्तः समत्रिभुज-
समचतुरसादीनां समनवासपर्यन्तं पृथक् पृथग्भुजान्वदेति । एवं सर्वत्र सूत्रेऽ-
परिपूर्णं तदुद्देशकसंस्थं योजनीयम् । उद्देशकस्थेऽपि तत्सूत्रं च । अत्रोपपत्तिः—
सिद्धान्तोक्तजीवाभिस्तत्र परिविश्वक्कलातुल्यः २१६०० । अस्माद्व्या-
सार्धमियं विज्या ३४३८ त्रिमज्यकार्धं स्वगुणांशजीवेत्यादिना साधिता ।
अर्धवृत्ते चतुर्विंशतिरर्धजीवास्तत्त्वाभिर्नो नन्दसमुद्देदा इत्यादयः सिद्धा-
न्तेर्धर्जजीवाया एव ज्या संज्ञा कृता । उक्तं च तत्रैव—अर्धज्याये खचरो

ली० वि०—वृत्तान्तर्वर्तिनां व्यसचतुरसादीनां नवासान्तानां पृथक् पृथग्भुजाः क्रमेण
लभ्यन्ते । तथा हि—वृत्तव्यासः २००० त्रिद्वयङ्काग्निमथश्चन्द्रैः १०३९२३ हतः
२०७८४६००० खखखाभ्राकैः १२०००० भक्तो लब्धं १७३२ शेषं ६
१ १७३२
हारः १२० तयोः षड्भिरपवर्तः २० व्यसे भुजमानं १ । वृत्तव्यासः
२०
२००० त्रिवाणाष्टयुगाष्टभिः ८४८५३ हतः १६९७०६००० खखखा-
भ्राकैः १२०००० भक्तो लब्धं १४१४ । शेषं २६ हारः १२० । तयो-
१३ १४१४
र्धाभ्यामपवर्तः ६० । चतुरसे भुजमानं १३ । वृत्तव्यासः २००० ।
६०

२०८ बुद्धिविलासिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां संमेता- [क्षेत्रव्य००

खखसाभ्रार्क १२०००० संभक्ते लभ्यन्ते क्रमशो भुजाः ।

वृत्तान्तस्वयस्रपूर्वाणां नवाम्रान्तं पृथक्पृथक् ॥ २०८ ॥

बु० वि०-मध्यसूत्रादित्यादि । अथानुपातार्थं चक्रकला तुल्यपरिधिवृत्तस्यान्तः-
समव्यसादीनां भुजाः साध्यन्ते । तत्र चक्रकलानां व्यादिभिर्भक्तानामर्धानि
चापार्धानि स्युः ३६०० । २७०० । २१६० । १८०० । १५४३ ।
१३५० । १२०० । तत्त्राधिभक्ता असवः कला वेंत्यादिना । एषां साधिता
अर्धजीवाः २९७७ । २४३१ । २०२४ । १७१९ । १४९५ ।
१३१५ । ११७५ । एता द्विगुणाश्चक्रकलातुल्यपरिधिवृत्ते समव्यसादीनां
भुजाः ५९५४ । ४८६२ । ४०४८ । ३८३८ । २९९० ।
२६३० । २३५० यद्यस्मिन्यासार्धे ३४३८ एते भुजास्तदा खखसा-
भ्रपद् ६०००० व्यासार्धे के । फलं खखसाभ्रार्क १२०००० तुल्य-
व्यासवृत्ते समव्यसादीनां भुजास्त्रिद्वयङ्काभिनमश्चन्द्रा इत्यादयो लब्धाः
१०३९२३ । ८४८५३ । ७०५३४ । ६०००० । ५२०५५ ।
४५९२२ । ४१०३१ । यदि खखसाभ्रार्कव्यासे वृत्त एते भुजास्तदेष्टव्यासे
वृत्ते के इति । फलमिष्टव्यासवृत्तान्तःसमव्यसादीनां भुजा लभ्यन्त इत्युपपन्नम् ।
यद्वाऽन्यथोपपत्तिः-अभीष्टकर्कटेन वृत्तं कृत्वा तत्परिधिं समं त्रिधा विभज्या-
ङ्कयित्वा तेष्वङ्केषु तेनैव कर्कटकेन वृत्तप्रमं कृत्वा मध्यवृत्तपरिधौ समं

ली० वि०-वेदाग्निपञ्चखाद्यैः ७०५३४ हतः १४१०६८००० खखसाभ्रार्कैः

१२०००० भक्तो लब्धं ११७५। शेषं ६८ हारः १२०। तयोश्चतुर्भिरपवर्तः १७

३०

११७५

पञ्चासे भुजमानं १७ । व्यासः २००० । खखसाभ्ररसैः ६००००

३०

हतः १२००००००० । खखसाभ्रार्कैः १२०००० भक्तो लब्धं षड्दले

भुजमानं १००० । व्यासः २००० । बाणेपुनखबाणैः ५२०५५ हतः

१०४११०००० खखसाभ्रार्कैः १२०००० भक्तो लब्धं सप्तासे भुजमानं

८६७

७ । व्यासः २०००। द्विदिनन्देपुसागरैः ४५९२२ हतः ९१८४४०००

१२

समग्रसूत्रादिकानां मे भुजान्वद पृथक् पृथक् ॥ २०९ ॥

ली०वि०—खखखाभ्रार्कैः १२०००० भक्तो लब्धं ७६५। शेषं ४४ हारः १२०
७६५
११
तयोश्चतुर्भिरपवर्तः ३०। लब्धमष्टाले भुजमानं ११। व्यासः २०००। कुरा-
३०.
मदशवेदैः ४००३१ हतः ८२०६२००० खखखाभ्रार्कैः १२००००
भक्तो लब्धं ६८३। शेषं १०२ हारः १२०। तयोः षड्भिरपवर्तः १७।
२०

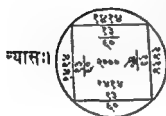
अथ वृत्तान्तत्रिभुजे भुजमानानयनाय

व्यासः २००० । त्रिद्वयङ्का-
ग्निमश्वन्त्रैः १०३९२ गुणितः
२०७८४६००० सखसाभ्रार्कैः
१२०००० भक्ते लब्धं त्र्यम्बे
१७३३

भुजमानं १ ।
२०

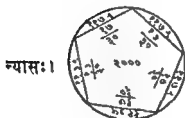
वृत्तान्तश्चतुर्भुजे भुजमानानयनाय

व्यासः २००० । त्रिषाणाष्टयुगा-
ष्टभिः ८४८५३ गुणितः
१६९७०६००० सखसाभ्रार्कैः
१२०००० भक्ते लब्धं चतुरम्बे
१४१४

भुजमानं १३
६०

वृत्तान्तःपञ्चभुजे भुजमानानयनाय

व्यासः २००० । वेदाभि-
वाणसाश्वैः ७०५३४ गुणितः
१४१०६८००० सखसाभ्रार्कैः
१२०००० भक्ते लब्धं पञ्चांशे

११७५
भुजमानं १७ ।
३०

ली०वि०-

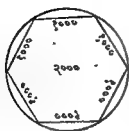
६८३

लब्धं नरासं भुजमानं १७ । एवमिष्टव्यासेऽपि । एभ्योऽन्या अपि जीवाः
२०

सिध्यन्ति तास्तु गोले वक्ष्ये । क्षेत्रदर्शनम् ॥२०६॥२०७॥२०८॥२०९॥

वृत्तान्तःषडभुजे भुजमानानयनाय

न्यासः ।

व्यासः २००० । खखात्रा-
भ्रमैः ६०००० गुणितः
१२००००००० खखात्राकैः
१२०००० भक्ते लब्धं
षडभुजे भुजमानं १००० ।

वृत्तान्तःसप्तभुजे भुजमानानयनाय

न्यासः ।

व्यासः २००० । बाणे-
पुनसबाणेः ५००५५ ।
गुणितः १०४११००००
खखात्राकैः १२००००
भक्ते लब्धं सप्ताभुजे
८६७
भुजमानं ७ ।
१२

वृत्तान्तःष्टभुजे भुजमानानयनाय न्यासः ।

व्यासः २००० । द्विदिनन्देपुमागरैः ४५९००
गुणितः ९१८४४००० खखात्राकैः
१२०००० भक्ते लब्धमष्टाभुजे

७६५
भुजमानं ११ ।
३०

बु०वि०—अथोदाहरणमनुष्टुभाऽऽह—सहस्रद्वितयव्याममिति । सहस्रद्वितयं व्यासो यस्य तत्सहस्रद्वितयव्यासं यद्वृत्तं स्यात्तस्य मध्यतो मध्ये सप्तम्यर्थे तसिद्ध । समन्वयमादिकानां क्षेत्राणां भुजान्ये पृथक्पृथग्वद । नवास्मान्त-मिति सूत्रस्थमत्र योजनीयम् ॥ २०९ ॥

बु० वि०—रूपा । अल्पयिसि चापे तत्तुल्यैव जीवा स्यात् । ततो यथा यथा चापमधिकं तथा तथा जीवाऽप्यधिका भवेत् । किंतु पूर्वस्मादल्पतराऽधिका स्यात् । एवं परिध्यर्धेचापे व्यासतुल्या जीवा परमा स्यात् । तत् उभयतोऽप्यपचीयते । अतश्चापोननिघ्नपरिधिर्जीवा (?) स्यात् । स प्रथमसंज्ञः कृतः । यथा यथा जीवा वर्धते तथा तथा प्रथमोऽपि वर्धत इत्यर्थः । परिध्यर्धतुल्यचापे जीवायाः परमत्वं तत्र प्रथमस्यापि परमत्वम् । तत्र परिध्यर्धतुल्यचापे परिध्यर्धवर्गुल्यः प्रथम उत्पद्यते । स तु परिधिवर्गचतुर्थांश एव । स चेत्यञ्चगुण एकगुणेन प्रथमेनोनः क्रियते तदा परिधिवर्गुल्यश्चतुर्गुणः प्रथमः सिध्यते ।

अथानुपातः । यद्यनेन चतुर्गुणप्रथमेन व्यासार्धतुल्या जीवा लभ्यते तदेष्टेन चतुर्गुणप्रथमेन का । एवमत्रानुपाते पञ्चाहवेन परिधिवर्गचतुर्थांशेन, इष्टप्रथमेनेष्टहर ऊहनीयः । अत उक्तं—पञ्चाहतः परिधिवर्गचतुर्थेत्यादि । इदं जीवासाधनार्थं यथाकथंचित्तत्रैराशिकमुपलब्ध्याऽऽचार्यैः कल्पितम् । एवमन्यान्यप्युपलब्ध्यनुरूपाणि व्यासाधनार्थं सुधीभिश्चिन्त्यानि । तद्यथा—‘भुजान्यभागवर्गेना परिध्यङ्घ्रिकृतिर्गुणः ।

हरस्तदङ्घ्रिसंयुक्ता व्यासार्धस्य क्रमज्यका’ इति ।

अस्यार्थः—भुजान्यभागाः कोट्यंशास्तेषां वर्गस्तेनोना परिध्यङ्घ्रिकृतिर्गुणः स्यात् । तदङ्घ्रियुक्ता तस्य भुजान्यभागवर्गस्याङ्घ्रिस्तेन युक्ता परिध्यङ्घ्रिकृतिः परिधिश्चक्रांशाः ३६० तेषामङ्घ्रिः ९० तस्य कृतिः ८१०० हरः स्यात् । कस्येमौ गुणहरावित्याह—व्यासार्धस्येति । तेनायमर्थः । व्यासार्धमेनेन गुणेन संगुण्यानेन हरेण भक्त्वा फलं क्रमज्यका स्यादित्यर्थः । इयमर्धज्यैव भवेत्मायुक्तत्वात् । एवमिष्टपरिधिनाऽपि योजनीयम् । तद्यथा—चापार्धं भुजः । तदूनः परिधिचतुर्थांशः कोटिः । शेषं स्पष्टम् ।

एवमुपलब्ध्योत्क्रमज्याऽपि सिध्यति । तद्यथा—

भुजांशवर्गः पञ्चगोणो वृत्तार्धवर्गयुक् ॥

हरो व्यासदलस्यात्र भवेदुत्क्रमसिञ्जिनी ।

इति व्याख्यातमायमेतत्पूर्ववत् ॥ २१० ॥

उदाहरणम्—अष्टादशांशेन वृतेः समान-

मेकादिनिम्नेन च यत्र चापम् ।

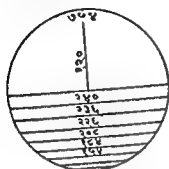
पृथक्पृथक् तत्र वदाऽऽशु जीवां

स्वार्कैर्मितं व्यासदलं च यत्र ॥ २११ ॥

बु० वि०—अत्रोदाहरणमुपजात्याऽऽह—अष्टादशांशेन वृतेः समानमिति—यत्र वृत्ते स्वार्कैः १२० मितं व्यासदलं स्यात्तत्र वृत्ते वृतेः परिधेरष्टादशांशेन पृथक्पृथक्मेकादिगुणितेन समानं चापं स्यात्तत्र तत्र जीवां वद । अष्टादशांशेन युक्तत्वादष्टादशपर्यन्तमेकादिगुणितेनेति प्रसिद्धम् । तथाऽपि नवपर्यन्तमेकादिगुणितेनेति योजनीयम् । अत उत्तरत्राप्युर्वरितचापसाम्ये तादृशा एव जीवाः स्युः । याऽष्टमी जीवा सैव द्वागमी । या च सप्तमी सैवैकादशीत्यादि । अत्र व्यासः २४० परिधिः ७५४ अस्याष्टादशांशः ४२ अयमेकादिगुणितः ४२ । ८४ । १२६ । १६८ । २१० । २५२ । २९४ । ३३६ । ३७८ । एतत्तुल्येषु चापेषु कवज्याः साध्याः । अथवा परिधेरष्टादशांशेनानेन ४२ परिधिं धनुषि चापवर्त्य जातानि चापानि १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । परिधिश्च १८ अतोऽप्युक्तवदेता एव जीवाः सिध्यन्तीत्याचार्येणैव विवृतम् । तत्राऽऽद्यचापे प्रथमः १७ परिविवर्गः ३२४ । अस्य चतुर्थांशः ८१ । अयं पञ्चाह्नः ४०५ असौ प्रथमोन्नतः ३८८ अनेन प्रथमं १७ चतुर्थं ६८ व्यासाहृतं १६३२० भजेत् । लब्धं ४२ प्रथमग्या । एवं क्रमेण साधिता जीवाः ॥

ली० वि०—उदाहरणम्—अष्टादशेति । एकादिगुणितेन वृतेः पञ्धेरष्टादशांशेन १८ समानं यत्र वृत्ते चापम् । यत्र च स्वार्कैर्मितं १२० व्यासार्धं तत्र पृथक्पृथक्जीवां ज्यां वद । तथा हि—ज्यामे भनन्दाग्रिहत् इत्यादिना परिध्यानयनं यथा व्यासः २४० भनन्दाग्रि ३९२७ हतः ९,४२,४८० स्वनामसूर्यैः १२५० भक्तौ लब्धः परिधिः ७५४ । अस्य किलाष्टादशांशेन ४२ पृथक्पृथक्मेकादिगुणितेन तुल्ये धनुषि कल्पिते ज्या पृथक् पृथक् साध्या । अथवा मुखार्थं पञ्धेरष्टादशांशेन ४२ परिविधनुषी ७५४ । ४२ अपवर्त्य ज्याः नाध्यन्ते । तथाऽपि ता एव भवन्ति । अपवर्तिने न्यायः । परिधिः १८ चापानि १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ परिधिः १८ चापेन १७ निम्नः १७ प्रथममंजोऽयम् । परिधिः १८ वर्गः ३२४ तच्चतुर्भागः ८१

व्यासः २४० । अत्र किलाडकलाघवाय विंशतेः

मार्धार्कशतांशमिलितः
मृक्षमपरिधिः ७५४ ।
अस्याष्टादशांशः ४० ।
अत्राप्यङ्कलाघवाय द्वयो-
रष्टादशांशयुतो गृहीत ।
अनेन पृथक्पृथक्कादि-
गुणितेन तुल्ये धनुषि

कल्पिते ज्याः माध्याः ।

अथवाऽत्र सुस्वार्थं परिधेरष्टादशांशेन परिधि धनूपि
चापवर्त्य ज्याः माव्यास्तथाऽपि ता एव भवन्ति ।
अपवर्तिते न्यासः । परिधिः १८ । चापानि च १ । २ ।
३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । यथोक्तकरणेन लब्धा
जीवाः ४० । ८२ । १२० । १५४ । १८४ । २०८ ।
२२६ । २३६ । २४० ॥

• बु० वि०—४२ । ८२ । १२० । १५४ । १८४ । २०८ । २२६ । २३६ ।
२४० ब्रह्मतुल्ये त्रिज्या स्वार्कमिता १२० तदेव व्यासार्धं वृत्तार्धेन तत्ख-
ण्डान्यपि नैव । अर्धज्यैव ज्यासंज्ञेति प्रागुक्तत्वात् । साधितजीवानामर्धा-
• युत्तरोत्तराद्विशोध्य जातानि खण्डानि २१ । २० । १९ । १७ ।
१५ । १२ । ९ । ५ । २ । एव करणप्रकाशे वृत्तार्धे पञ्च ज्याखण्डानि ।
अतः परिधिद्वादशांशेनानेन ६२ अपवर्तित परिधि १० चापानि च
१ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । अतः उक्तवज्जाता जीवाः ६० । १२० ।
१७० । २०८ । २३२ । २४० आसामर्धा युत्तरोत्तराद्विशोध्य

ली० वि०—पञ्चाहत. ४०५ आद्योनित ३८८ व्यास २४० चतुर्ध्रं ९६० अनेन
प्रथमो १७ हत १६३२० । इमं चतुर्ध्रव्यासाहत प्रथम १६३२० आद्यो
नितपञ्चमपरिधिर्वर्गचतुर्धाशनानेन ३८८ भक्त लब्ध ४० इय प्रथमे चापे
ज्या चापोननिग्नपरिधि ३० प्रथमोऽयं पञ्चाहत परिधिर्वर्गचतुर्ध्रभाग ४०५ ।
आद्य ३२ ऊनित. ३६० । अनेन चतुर्ध्रव्यासाहतः ९६० । प्रथम ४५

अथ चापानयनाय करणसूत्रं वृत्तम् ।
व्यासाब्धिघातयुतमौर्विकया विभक्तो
जीवाद्भिपञ्चगुणितः परिधेस्तु वर्गः ।
लब्धोनितात्परिधिवर्गचतुर्थभागात्
आमे पदे वृत्तिदलात्पतिते धनुः स्यात् ॥ २१२ ॥

बु० वि०—जातानि ज्याखण्डानि । ३१ । २९ । २५ । १६ । १२ । ४ । यदा
खण्डकेर्जीवा साध्यते तदा भुक्खण्डकेनाभीष्टजीवा स्यादिति स्पष्टम् । उत्तरो-
त्तरशोधनेन खण्डकोत्पत्तेः । एवं सिद्धान्तेऽपि वृत्तार्धे चतुर्विंशतिर्जीवाः ।
व्यासार्धे त्रिज्या ३४३८ उक्तवदपर्याप्तः परिधिः ४८ चापानि च १ ।
२ । ३ । ४ । इत्यादीनि । उक्तवज्जाता प्रथमज्या २२८ तत्वाश्विनो
भाष्याः २२५ । अत इदमानयनं स्थूलम् । एवं किञ्चित् स्थूला उत्तरा
अपि जीवाः स्युः । एवमिष्टव्यासेभ्योऽपि जीवाः सिध्यन्तीति ॥ २११ ॥

अथ जीवाद्याधानयनं स्थूलं वसन्ततिलकयाऽऽह—व्यासाब्धिघात-
युतमौर्विकयेति । जीवाद्भिपञ्चगुणितः परिधेर्वर्गो
व्यासाब्धिघातेन युतया मौर्व्या विभक्तः सन् लब्धेनोनितात्परिधिवर्गचतुर्थ-
भागाद्यदाप्तं पदं तस्मिन्पदे वृत्तेः परिधेर्दलात्पतिते सति शेषं धनुः स्यात् ।
अत्रोपपत्तिरव्यक्तकल्पनया ।

क्वचिदादेः क्वचिन्मध्यात्क्वचिदन्त्यात्क्रियायुधैः ।

आरभ्यते यथा लब्धी विस्तरेण यथा तथाइत्युक्तत्वात् ॥

प्रथमप्रमाणं या १ पञ्चाहतः परिधिवर्गचतुर्थभाग आद्योनितोऽयं या १ २५ पव
४

ली० वि०—मजेत् ४३२०० लब्धं तृतीया धनुषि ज्या १२० । एवमन्येष्वपि चतुर्था-
दिनवान्तधनुःषु ज्या साध्या यथोक्तकरणेन ज्यामानानि । ४२ । ८२ ।
१२० । १५४ । १८४ । २०८ । २२६ । २३६ । २४० । एवमन्य-
स्मिन्नपि व्यासे दर्शनम् ॥ २११ ॥

अथ धनुरानयनार्थं करणसूत्रं वृत्तेनाऽऽह—व्यासेति । परिधेर्वर्गो जीवा-
द्भिपञ्चगुणितः । जीवा ज्या तद्भिपञ्चगुणितं परिधेर्वर्गो विभक्तः सन्
लब्धेनोनितात्परिधिवर्गचतुर्थभागाद्यदाप्तं पदं तस्मिन्पदे वृत्तेः परिधेर्दलात्पतिते
सति शेषं धनुः स्यात् । व्यासाब्धिघातयुतमौर्विकया व्यासस्य विस्तारस्याब्धिभिधनुर्भिर्घातो

उदाहरणम्—विदिता इह ये गुणास्ततो
वद तेषामधुना धनुर्मितीः ।

यदि तेऽस्ति धनुर्गुणक्रिया—

गणिते गाणितिकातिनैपुणम् ॥२१३॥

न्यासः । ज्याः ४२ । ८२ । १२० । १५४ । १८४ । २०८ ।

२२६ । २३६ । २४० स एवापवर्तितपरिधिः १८ । जीवा—

बु० वि०—चतुर्धो व्यासहतः प्रथमोऽयं याव्या ४ । अयं पूर्वोण भक्तो जीवा लभ्यते ।

इति पूर्वो जीवया गुणित एतत्सम इति जातौ पक्षौ । याजी १ रू एवजी ५
याव्या ४ रू० ४

एकाव्यक्तं शोधयेदन्यपक्षादित्यादिना व्यासाच्चिदातयुतमौर्विकया विभक्तो
जीवाद्भिपश्चगुणितः परिधेस्तु वर्ग इत्युपपन्नम् । लब्धं यावत्तावन्मानं स एव
प्रथमः । अथ चापप्रमाणं या १ चापोननिघ्नपरिधिः प्रथमाव्हयः स्यादिति जातौ
पक्षौ याव १ याप १ रू० समशोधने कृते जातं याव १ याप १ रू० पक्ष-
याव ० या ० रूप १

योर्मूलग्रहणार्थं परिध्यर्धवर्गः क्षेप्यः । तत्र परिध्यर्धवर्गः परिधिर्गचतुर्थोऽंश
एव । अतोऽस्य घनभूतस्य ऋणभूतप्रथमस्य चान्तरं यत्तस्य मूलं रूपराशिः ।
अव्यक्तपक्षे रूपराशिमूलं ऋणभूतं परिध्यर्धमेव । मूलयोः पुनः समीकरणे कृते
'आप्ते पदे वृत्तिदलात्पतिते' इति निष्पद्यते । लब्ध यावत्तावन्मानं चापं
स्यादित्युपपन्नम् ॥ २१२ ॥

अत्रोदाहरणं वैतालीयेनाऽऽह—विदिता इह ये गुणा इति । भो गाणितिक
इह ये गुणा जीवा विहिताः कृता अधुना तेषां गुणानां धनुर्मितीर्वद ।

ली० वि०—गुणनं तेन युता या मौर्विका ज्या तया विभक्तः कार्यः । तत्र यलब्धं
तेनोनिताद्धीनात्परिधिर्गचतुर्थभागदाप्ते लब्धे पदे मूले वृत्तिदलात्परिध्यर्धात्पतित
कनीकृते शिष्टं धनुः स्यात् ॥ २१२ ॥

उदाहरणम्—विदि (हिं) ता इति । इह ये गुणा ज्ञानास्तेषां धनुर्माना-
न्यधुना वद हे गाणितिक गणितकुशल यदि ते धनुर्गुणक्रियामणितेऽतिनैपुणं
कौशलमस्ति । न्यासः । ज्याः ४२ । ८२ । १२० । १५४ । १८४ ।
२२६ । २३६ । २४० । स एवापवर्तितः परिधिः १८ । यथा । परिधि-

इध्रिणा २१ पञ्चभिः ५ च परिधेः १८ वर्गो ३२४
२

गुणितः १७०१० । व्यास २४० अन्धि ४ घात ९६०
युतमौर्विकया १००२ अनया विभक्तो लब्धः १७ ।
अत्राङ्कलाघवाय चतुर्विंशतेद्व्यधिकसहस्रांशयुतो गृही-
तः । अनेनोनितात्-परिधि १८ वर्ग ३२४ चतुर्थ ८१

धु० वि०-धनुषां मितयो धनुर्मितयः । ता धनुर्मितीः । यदि धनुषां गुणानां कि-
यायाः गुणितेऽतिनैपुणमस्ति । चापक्षेत्रेषु फलसाधनं श्रीधर आह-जीवा-
शरैक्यदलहतशरस्य वर्गं दशाहतं नवमिर्विभजेदवाप्तमूलं प्रजायते कार्मु-
कस्य फलमिति । श्रीकेशवोऽपि चापे फलं शरो ज्येष्ठायोगार्धघ्नो नवार्शयु-
गिति । अध्याम्यथा सोपपत्तिकमुच्यते । ज्याशराभ्यां प्राग्यद्व्यासं ज्ञात्वा
व्यासात्पक्षिधमानीय व्यासाब्धिघातयुतमौर्विकयोत्पादिना चापमानयेत् ।

ली० वि०-वर्गः ३२४ अयं जीवा ४२ अडध्रिणा ४२ गुणितः १३६०८ पञ्चभिः
४ ४
गुणितः ६८०४० हारेण हते लब्धं १७०१० । अयं व्यासाब्धिघातयुतमौ-

क्या भक्तः । व्यासः २४० तस्याब्धिघातः ९६० । अनेन मौर्वी ४२ यु-
१००२ । अनयाऽयं १७०१० भक्तो लब्धं १६ शेषं त्यक्तम् । परिधिव-
चतुर्थभागः ८१ । लब्धेनानेन १६ ऊनितः ६५ अस्मादाप्तं पदं ८ ।
१८ दलात् ९ अस्मात्पतितं जातं धनुः १ । एवं द्वितीयादिधनुषि साध-
नि । द्वितीयादिधनुरानयनं यथा । परिधिः १८ वर्गः ३२४ जीवा ८
तदङ्गभिः ८२ तेन गुणितः २६५६८ पञ्चभिश्च गुणितः १३२८४० हां
४ ४ ४

भक्तो लब्धं ३३२१० । अयं व्यास २४० अन्धि ४ घात ९६० युत-
र्विकया ८२ अनया १०४२ भक्तं लब्धं ३१ । शेषं ९०८ त्यक्तम् । परि-
वर्गचतुर्थभागः ८१ लब्धेनानेन ३१ ऊनितः ५० अस्मादाप्तं पदं ७ वा-
दलात् ९ पतितं शिष्ट २ द्वितीयं धनुः । परिधिः १८ वर्गः ३२४ ज-
१२० अडध्रिणा ३० गुणितः ९७२० पञ्चभिश्च गुणितः ४८६०० ।
व्यास २४० अन्धिः ४ घातेन ९६० मौर्वी १२० युता १०८०
अनया विभक्तो लब्धं ४५ । परिधिवर्गचतुर्थभागः ८१ लब्धेन ४५ ऊनि-

भागात् ६४ पदे प्राप्ते ८ वृत्ति १८ दलात् ९
पतिते १ जातं धनुः । एवं जातानि धनूपि १ । २॥
३।४।५।६।७।८।९ एतानि परिध्यष्टादशां-
शेन गुणितानि स्युः ।

इति भास्कराचार्यविरचितायां लीलावत्यां क्षेत्रव्यव-
हारः समाप्तः ।

बु० वि०—अथ चापमान्ताभ्यां वृत्तमध्यपर्यन्त रेखे कृत्वा तदन्तर्वर्तिनो वृत्तखण्डस्य
फल साध्यते । दर्शनम् । यथा परिध्यर्धेन व्यासार्धं सगुण्य सर्ववृत्तफल
स्यात् । तद्व्यापार्धेन व्यासार्धं सगुण्य वृत्तखण्डस्य फल स्यात् । अथ
चापाध स्थस्य त्रिभुजस्य फल साध्यते । शरौनेन व्यासार्धं जीवार्धं
सगुण्य त्रिभुजस्य फल स्यात् । तेनोनितवृत्तखण्डफल चापफल शिष्यत
इति ॥ २१३ ॥

ज्योतिर्विकृतमण्डन० तत्कृत्या व्यवहार एव निरगात्क्षेत्राभिध. प्रस्फुट. ।
इति क्षेत्रव्यवहार —

ली० वि०—३६। अस्मात्पद ६ वृत्तिदलात् ९ पतित शिष्ट ३ तृतीय धनुः। परिधिर्वर्गः
३०४ जीवाया १५४ अडमिणा १५४ गुणित ४९८९६ हरिण ४
४
हतो लब्ध १०४७४ । अय पञ्चमिश्च गुणित ६०३७० । अय व्यासा-
विघात ९६० युता १५४ मौर्वी १११४ अनया विहतो लब्ध ५६ ।
परिधिर्वर्गचतुर्थभागः ८२ लब्धेन ५६ ऊनित २६ तत्पद ५ वृत्तिदलात्
९ पतित ४ । इद चतुर्थ धनु । परिधिर्वर्ग ३२४ । जीवाया १८४ अङ्गुलिः
४६ । तेन गुणित १४९०४ पञ्चमिश्च गुणित ७४५२० व्यासाविघातेन
९६० इय मौर्वी १८४ युता ११४४ अनयाऽय ७४५२० विभक्त. लब्ध
६५ शेष ४० त्यक्तम् । परिधिर्वर्गचतुर्थभाग ८१ लब्धेन ६५
ऊनित १६ तत्पद ४ वृत्तिदलात् ९ पतित शिष्ट ५ पञ्चम धनु । एव सर्वत्र
लब्धानि धनूपि १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ ज्या मानानि
४२ । ८२ । १२० । १५४ । १८४ । २०८ । २२६ । २३६ । २४० ।
एतानि धनूपि परिध्यष्टादशांशेन ४२ गुणितानि तानि भवन्ति ॥ २१३ ॥
इति श्रीमहीधरविरचिते लीलावतीविवरणे क्षेत्रव्यवहारस्तृतीयः ।

अथ स्वातव्यवहारः ।

करणसूत्रं सार्धाऽऽर्था—

गणयित्वा विस्तारं बहुषु स्थानेषु तद्युतिर्भाज्या ।

स्थानकमित्या सममितिरेवं दैर्घ्यं च वेधे च ॥

क्षेत्रफलं वेधगुणं स्वाते घनहस्तसंख्या स्यात् ॥२१४॥

बु०वि०— स्वातपूतन पापाश शमिकाकाश जातिभूः ।

भूतिदास्तु स्थिरा सारा परा द्युद्युतितुल्यका ॥

कलशबन्धश्चोकोऽप्यम् । स्वातोन्मूलिता पूतना येन सः । तथा पापमश्रा-
तीति पापाशः । शमो येषां ते शमिनो योगिनः । कं सुखम् । अकं
दुःखम् । क चाक च काकम् । शमिनां काकमश्रातीति शमिकाकोशः ।
युगपत्सुखदुःखयोर्मोक्ष इत्युक्तेः । भवनं भूः प्रभवः । जातीनां ब्राह्मणादीनां
प्रभवो जातिभूः । ब्राह्मणोऽस्य मुखभार्सादित्यादिभूतेः । भूतिमैश्वर्यं ददातीति
भूतिदः । एवविध हरे सारा लक्ष्मीः परा उत्कृष्टा स्थिराऽस्तु । मयीति
शेषः । सा का । या द्युद्युतितुल्यका । द्योतते सा द्युत्, विद्युहता तस्या
द्युतिः । तया तुल्यः कः प्रकाशो यस्याः सा तथा । विद्युदिव चञ्चलाऽपि
लक्ष्मीर्मयि स्थिराऽस्त्विति भावः । अत्र स्वातेति व्याख्यास्यमानव्यवहार-
स्पापि नाम सूचितम् ।

अथेदानीं स्वातस्य क्षेत्राकारत्वेन क्षेत्रव्यवहारोपजीवित्वादनन्तरं स्वात-
व्यवहारो निरूप्यते । तत्राऽऽदौ विषमचतुरस्राख्ये स्वाते घनफलं सार्धार्य-
याऽऽह—गणयित्वा विस्तारमिति । स्वाते गते विस्तारं बहुषु स्थानेषु गुण-
यित्वा तेषां विरताराणां युतिः स्थानकमित्या भाज्या । यावत्स्थानेषु

ली०वि०—अथ स्वातव्यवहारे करणसूत्रं सार्धार्ययाऽऽह—गणयित्वेति । बहुषु
स्थानेषु विस्तारं गणयित्वा । तद्युतिरेकस्थानस्थिताविस्तारयोगः स्थानकमित्या
यावन्ति स्थानानि तन्मानेन भाज्या । लब्धा सममितिः सममानं बोध्यम् । एवं च
दैर्घ्यं च वेधेऽपि सममानं यथा दैर्घ्यं वेधे च बहुषु स्थानेषु गणयित्वा दैर्घ्ययु-
तिर्वेधयुतिश्च स्थानकमित्या भाज्येत्यर्थः । क्षेत्रेति । क्षेत्रफलं 'यथाऽऽमते तद्व-
जकोटिघातः' इत्युक्ताविधिनाऽऽर्जितं क्षेत्रफलं वेधगुणं गाम्भीर्यमानगुणितं सत्स्वाते
घनहस्तसंख्या भवति ॥ २१४ ॥

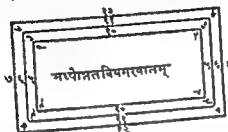
उदाहरणम्—भुजवक्रतया दैर्घ्यं दशशार्करैर्मितम् ।

त्रिषु स्थानेषु षट्पथ समहस्ता च विस्तृतिः ॥२१५॥

यस्य स्वातस्य वेधोऽपि द्विचतुस्त्रिकरः सखे ।

तत्र सखे कियन्तः स्मुर्यनहस्ताः प्रचक्ष्व मे ॥ २१६ ॥

न्यासः ।

बु० वि०—विस्तारो गणितस्तत्संख्यया भाज्येत्यर्थः । सा समस्य मध्यस्थस्य मितिः । स्यात् । विस्तारस्येति विशेषः । एवं दैर्घ्यं च वेधे च तत्सममितिः स्यात् । एतदुक्तं भवति । दैर्घ्यं बहुषु स्थानेषु गणयित्वा तद्युतिः स्थानसंख्यया भाज्या । दैर्घ्यस्य सममितिः स्यात् । एवं वेधस्यापि । वेधनं वेधः । निम्नत्वमिति यावत् । यथा यथा बहुषु स्थानेषु विस्तारादिकं गण्यते तथा तथा सममितिः सूक्ष्मसूक्ष्मतरा स्यादिति स्पष्टम् । एवं साधितयोः समविस्तारयोराहतिः क्षेत्रफलं स्यात् । त्रिकोणवर्तुलादिषु प्रागुक्त्यैव तत्क्षेत्रफलं वेधेन गुणितं सखाते गते घनहस्तानां संख्या स्यात् । घनहस्तलक्षणं प्रागेवाक्तम् । अत्रोपपत्तिः सुगमा । स्वाते विस्तारादिकं सर्वस्मिन्नपि प्रदेशेन हि सममितिं कृत्वा बहुषु स्थानेषु गणयित्वा तद्युतिः स्थानसंख्यया हता मध्यस्थस्य विस्तारादिकस्य मितिः स्यात् । एकस्मिन्प्रदेशे तस्मान्बूनमन्यस्मिन्नधिकमतो मध्यस्थ इति रूपतुल्यवेधे क्षेत्रफलतुल्या एव घनहस्ताः स्युः । अतो वेधगुणं क्षेत्रफलं घनहस्तसंख्या स्यादिति ॥ २१४ ॥

अत्रोदाहरणमनुष्ठुब्ध्येनाऽऽह—भुजवक्रतया दैर्घ्यमिति । यस्य स्वातस्य वेधोऽपीति । यस्य स्वातस्य भुजवक्रत्वेन दैर्घ्यं त्रिषु स्थानेषु क्रमेण दशशार्करैर्मिति । यस्य स्वातस्य भुजवक्रत्वेन दैर्घ्यं त्रिषु स्थानेषु द्विचतुस्त्रिकरैः क्रैः १० । ११ । १२ मितं विस्तृतिश्च त्रिषु स्थानेषु द्विच-

ली० वि०—उदाहरणम्—भुजेति । भुजानां वक्रतया यत्र दशैकादशद्वादशकरमितं दैर्घ्यं स्थानत्रये यत्र षट्पथसममितो विस्तारो यत्र द्विचतुस्त्रिकरमितो वेधः, हे सखे तत्र स्वाते कियन्तो घनहस्तास्तान्वद । न्यासः । यथा विस्तारैक्यं १८ दैर्घ्ययुतिः ३३ वेधयुतिः ९ स्थानकमित्या ३

न्यासः ।

अत्र सममिति-
करणेन विस्तारे
हस्ताः ६ । दैर्घ्यं
११ वेधे च ३ तथा
कृते क्षेत्रदर्शनम् ।

यथोक्तकरणेन लब्धा घनहस्तसंख्या १९८ ।

खातान्तरे करणसूत्रं सार्धवृत्तम्-

मुखजतलजतद्युतिजक्षेत्रफलैक्यं हृतं पद्मभिः ।

बु० वि०-तुल्यहरतमिता २ । ४ । ३ मध्ये त्रिहस्तमिताऽऽद्यन्तयोर्द्विचतुर्हस्तेति
योज्यम् । भो सखे तत्र तस्मिन्खाते कियन्तः किंप्रमाणा घनहस्ताः
स्युस्तान्मे मचक्ष्व ॥ २१५ ॥ २१६ ॥

अथ समचतुरस्रखाते वर्तुलखाते च तयोः सूचीरूपखातयोश्च घनफलं सा-
धार्ययाऽऽह-मुखजतलजतद्युतिजेति । क्षेत्रफलं सममिति । मुखे जातं मुखजम् ।
मुखजं च तलजं च तद्युतिजं च मुखजतलजतद्युतिजानि । तानि च तानि क्षेत्र-
फलानि च तेषां ऐक्यं पद्मभिर्हृतं समं मध्यस्थं क्षेत्रफलं स्यात् । एतदुक्तं भवति ।
खातस्य मुखविस्तारदैर्घ्ययोर्धातो मुखजं फलम् । एवं तलजं च । मुखजतलज-
योर्विस्तारयोर्योगेन गुणितो मुखतलविस्तारदैर्घ्ययोर्योगस्तद्युतिजं फलं स्यात् ।
एषां त्रयाणामैक्यं पद्मभक्तं मध्यस्थं क्षेत्रफलं स्यादिति । एतत्क्षेत्रफलं वेधगुणं
क्षेत्रे स्पष्टं घनफलं स्यात् । यस्य खातस्य मुखे यावदैर्घ्यादिकं तावदेव तले तत्स-
मखातं तस्य घनफलस्य अंशस्तस्मिन्नेव सूच्याकारे क्षेत्रे खाते घनफलं स्यात् ।
एतदुक्तं भवति । मुखे विस्तारदैर्घ्ययोर्धातः क्षेत्रफलम् । तदेधगुणं समखाते घन-
फलम् । तस्य अंशस्तस्मिन्नेव सूच्याकारे खाते सति घनफलं स्यात् । एवं
त्रिकोणविषमचतुरस्रवर्तुलादिष्वपि सूच्याकारेषु तत्समखातफलअंशो घनफलं

ली० वि०-भक्तानि विस्तारे हस्ताः ६ दैर्घ्यं ११ वेधे ३ इयं सममितिः क्षेत्रदर्शनम् ।
यथाऽऽपते तद्गुणकोटिषात् इत्यादिना क्षेत्रफलं ६६ । एतदेधेन ३ गुणितं
जातं घनहस्तमानं १९८ ॥ २१५ ॥ २१६ ॥

अथ सूचीखाते करणसूत्रं वृत्तेनाऽऽह-तलजमिति । तलजं तले जातं यत्क्षे-
त्रफलं तद्युतिजं मुखजतलजयोगजं यत्क्षेत्रफलं, तेषां त्रयाणां क्षेत्रफलाना-

क्षेत्रफलं सममेवं वेधहतं घनफलं स्पष्टम् ॥

समखातफलत्रयंशः सूचीखाते फलं भवति ॥ २१७ ॥

बु० वि०—स्यादिति । अत्रोपपत्तिः । तत्र मुखे दश द्वादशेति वृक्ष्यमाणखातस्य निदर्शनम् । अत्र तलक्षेत्रानुसारिणः सप्तवेधस्य समखातस्य घनफलं २१० । अवशिष्टखातस्य कोणेषु चत्वारि सूचीखातखण्डानि एवमष्टौ । तथा पूर्वादिक्षु चत्वारि दर्शनम् । कोणस्थखण्डचतुष्टययोगेन जातं सप्तवेधं सूचीखातदर्शनम् । तस्यास्य सूचीखातस्य घनफलं ७० । तथा दिक्षु स्थितखण्डचतुष्टयमध्ये द्वयोर्द्वयोरन्योन्याभिमुखयोर्योगेन जातं सप्तवेधं समखातद्वयम् । तयोर्दर्शनम् । अनयोर्घनफले १०५ । १०५ एवं चतुर्णामिषां २१० । ७० । १०५ । १०५ योगेन जातं सर्वखातस्य फलं ४९० । मुखजतलजतद्युतिजेत्यादिक्रियायां समं दृश्यत इति । यद्वा सामान्येनान्यथोच्यते । मुखजतलजविस्तारयोर्योगार्धं मध्यवर्तिविस्तारः । एवं द्वैर्ध्वेच । तयोर्घातो मध्यफलम् । अवार्धेनार्धं गुणितं चतुर्थीशः स्यादिति विस्तारयोगद्वैर्ध्वयोगयोर्घातध्वतुर्गुणं मध्यफलं स्यात् । तथा मुखजं फलमेकगुणं तथा तलजमेकगुणमेषां त्रयाणां योगः षड्गुणं समफलं स्यात् । अत उक्तं मुखजतलजेत्यादि ।

अथ समखातफलस्योपपत्तिः । इष्टवर्तुलखातस्य नवतुल्यव्यासस्य नवतुल्यवेधस्य सूच्याकारस्य तिर्यङ्नवखण्डानां रूपतुल्यवेधानां पृथगघनफलन्यानीयन्ते । तत्र खण्डानां पृथग व्यासः साध्यते । खातमुखे व्यासो नव । तले खम् । अतोऽनुपातः । यदि नववेधेन नव क्षीयन्ते । तदैकेन किमिति १ । ९ । १ लब्धं क्षयः १ । अतो ज्ञाताः क्रमेण खण्डानां मुखेषु व्यासाः ९ । ८ । ७ । ६ । ५ । ४ । ३ । २ । १ यो द्वितीयस्य मुखे व्यासः स एव प्रथमतले । यथ तृतीयस्य मुखे स एव द्वितीयस्य तल इत्यादि । अतो मुखतलयोर्योगार्धं समव्यासः । व्यासस्य वर्गे रुद्राहते । शक्रहत इत्यनेन जातं यत्क्षेत्रफलं तद्रूपतुल्यवेधेन गुणितं घनफलं

ली० वि०—मैक्यं षड्भिर्भक्तं सत्समं क्षेत्रफलं समखातफलं भवति । तदेव समखातफलं वेधगुणितं सद्घनफलं भवति । समखातफलत्रयंशस्तृतीयोऽंशः सूचीखाते फलं भवति ॥ २१७ ॥

२२४ बुद्धिविलासिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां समेता— [स्वातन्त्र्ये—

उदाहरणम्—मुखे दशद्वादशहस्ततुल्यं
विस्तारदैर्घ्यं तु तले तदर्धम् ।
यस्याः सरे सप्तकरश्च वेधः
का स्वातसंख्या वद तत्र वाप्याम् ॥ २१८ ॥

बु० वि०—जायते । एवं क्रमेण जातानि नवखण्डानां घनफलानीमानि ।

५६	४४	३३	२३	१५	९	४	१	०
४३	११	११	४३	५१	३५	५१	४३	११
५६	५६	५६	५६	५६	५६	५६	५६	५६

१९०

एषां योगः सूचीस्वातस्य फलं १९ ।

५६

अथ स्वातस्य नवव्यासे मुखक्षेत्रफलं ९ । एतद्वेधेनानेन ९

१४

५७२

१९०

गुणितं समस्वातफलं ११ । अस्य त्र्यंशः १३ । अयं प्राकृताधित-

१४

१४

सूचीस्वाते फलं भवतीति । एवं चतुष्कोणादिस्वातसूचीष्वपि समस्वात-
फलत्र्यंशः ५६ सूचीफलं दृश्यते ॥ २१७ ॥

अत्र प्रथमोदाहरणमुपजात्याऽऽह—मुखे दशद्वादशहस्ततुल्यमिति ।

भो सखे यस्या वाप्या मुखे क्रमेण दशद्वादशहस्ततुल्यविस्तारदैर्घ्यं स्यात् ।

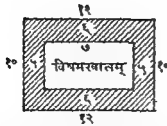
दशतुल्यो विस्तारः । द्वादशतुल्यदैर्घ्यमित्यर्थः । तले तु तदर्धविस्तारदैर्घ्यं स्यात् ।

पञ्चतुल्यो विस्तारः । पटुतुल्यं दैर्घ्यमित्यर्थः । वेधश्च सप्तकराः स्युः । तत्र

तस्या वाप्यां स्वातस्य संख्या का स्यात्तां वद । स्वातसंख्याघनफलमिति यावत् ।

ली० वि०—उदाहरणम्—मुखेति । मुखे दशकरा विस्तारः । द्वादश दैर्घ्यम् । तदर्धं
तले । सप्तकरो वेधः । तत्र वाप्यां घनहस्तसंख्यां वद । क्षेत्रदर्शनम् । मुखजं
क्षेत्रफलं १२० तलजं ३० तद्युति १८ । १५ जं फलं २७० । एषां
प्रयागां क्षेत्रफलानामैक्यं ४२० । इदं पङ्क्तिर्भक्तं लब्धं ७० । इदं समक्षे-

न्यासः ।

मुखजं क्षेत्रफलं
१२० । तलजं ३० । तद्यु-
तिजं २७० । एषामैक्यं
४२० । षडभिः ६ हतं
जातं समफलं ७० वेध

७ हतं जातं सातफलं घनहस्ताः ४९० ॥

द्वितीयोदाहरणम्—खातेऽथ तिग्मकरतुल्यचतुर्भुजे च

किं स्यात्फलं नयमितः किल यत्र वेधः ।

वृत्ते तथैव दशविस्तृतिपञ्चवेधे

सूचीफलं वद तयोश्च पृथक्पृथङ्मे ॥ २९ ॥

न्यासः ।

भुजः १० । वेधः ९ । जातं
यथोक्तकरणेन खातफलं घन-
हस्ताः १२९६ । सूचीफलं
४३२ ॥

घु० वि०—अथ मुखजं क्षेत्रफलं १२० तलजं ३० तद्युतिजं २७० एषामैक्यं
४२० षडभिर्हतं जातं समक्षेत्रफलं ७० । एतद्वेधेन ७ गुणितं जातं
घनफलं ४९० ॥ २१८ ॥

अथ समचतुर्भुजखातस्य समवर्तुलखातस्य च तयोः सूच्योश्च उदाहर-
णानि तिहोदतयाऽऽह—खातेऽथ तिग्मकरतुल्यचतुर्भुजे चेति । द्वादश-
भिस्तुल्यात्वारो भुजा यस्य तादृशे यस्मिन्खाने नयमितो वेधः स्यात्तत्र
फलं किं स्यात् । तथैव दशविस्तारपञ्चवेधे वर्तुले खाने फलं किं स्यात् ।

ली० वि०—फलम् । इदं वेधेन ७ गुणितं ४९० जातं घनहस्तमानम् ।
समखातफलस्य ७० तृतीयोऽंशः ७० सूचीखातफलम् ॥ २१८ ॥

३

अन्योदाहरणम्—खात इति । न्यासः । तिग्मकरतुल्यचतुर्भुजे द्वाद-
शहस्तमिते चतुर्भुजे क्षेत्रे यत्र नयमितो वेधः खननं तत्र फलं घनहस्तफलं
किं स्यात् । तथा दशविस्तृतिपञ्चवेधे दशहस्तविस्तारे पञ्चहस्तवेधे च घन-
क्षेत्रे किं घनहस्तफलं तदुभयं वद । तथाऽन्योद्वादशविस्तृतिनयवेधे चतुर्भुज-दश-
विस्तृतिपञ्चवेधपञ्चक्षेत्रयोः पृथक्पृथक् सूचीफलं मे वद । न्यानः । तयाऽन्ये

व्यासः १० । वेधः ५ । अत्र सूक्ष्मपरिधिः

वृत्तखातदर्शनाय
व्यासः ।

३९२७ सूक्ष्मक्षेत्रफलं

१२५

३९२७ वेधगुणं जातं

५०

खातफलं ३९२७ ।

१०

सूक्ष्मसूचीफलं १३०९ । यद्वा स्थूलखातफलं

१०

२७५० । सूचीफलं स्थूलं वा २७५० ।

७

२१

इति खातव्यवहारः समानः ।

==

बु०वि०-तयोः समचतुर्भुजवर्तुतखातयोः सूच्याकारयोश्च सूचीफलं पृथक्

पृथक् किं स्यात्तन्मे वद । अत्राऽऽदौ खातोद्देशेन घनफलमिबोद्धिगते । क्षेत्र-

फलं तु खातमुखस्थमेव । अतोऽत्र समचतुर्भुजादिषु चतुर्षु खातेषु फलं नाम

घनफलं कथयेत्यर्थः । अत्र प्रथमोदाहरणे बाप्या मुखे क्षेत्रफलं १४४ एत-

द्वेधगुणं घनफलं जातं फलं सर्वबाप्याः १२९६ । अथ सैव बापी

चेत्सूची तदाऽस्य अंशो घनफलं ४३२ । अथ वृत्तखाते व्यासस्य वर्गे

भनवामिनिम्न इत्यादिना जातं सूक्ष्मं क्षेत्रफलं ३९२७ । एतद्वेधगुणं जातं

५०

वृत्तखाते घनफलं सूक्ष्मं ३९२७ । एवं स्थूलं क्षेत्रफलं वृत्ते ५५० । घन-

१०

७

फलं च २७५० । सूचीफलं सूक्ष्मं १३०९ स्थूलं च २७५० ॥ २१९ ॥

७

१०

२१

अपोतिर्विकुलमण्डनं ० तल्लत्यां व्यवहार एष निरगात्खाताभिधः
प्रस्फुटः । इति खातव्यवहारः ॥

ली०वि०-तद्भुजकोटिघात इत्युक्ते भुजकोटिघातः फलं १४४ । इदं क्षेत्रफलं वेधेन

९गुणितं खाते घनहस्तफलं जातं १२९६ । अस्य खातफलस्य तृतीयोऽंशः ४३२ ।

इदं सूचीखातफलम् । वृत्तक्षेत्रे व्यासः । एतस्य सूक्ष्मफलानयनं यथा । व्यासस्य

वर्गे भनवामिनिम्न इति व्यासः १० तद्वर्गः १०० भनवामि ३९२७ निम्नः

चितौ करणसूत्रं सार्धवृत्तम्—

उच्छ्रयेण गुणितं चितेः किल क्षेत्रसंभवफलं घनं भवेत् ।

बु० वि०—

अयात्कान्ता कान्तं निजपरवपुर्मौतमङ्गयेः ।

शिलारूपा रूपाधरितसुरप्राप्तमियवधूः ॥

यदीयस्पर्शेन प्रतिहतभवोत्थावचितिना ।

नमामस्तस्तीतापतिपदपयोजद्वयरजः ॥ १ ॥

ली० वि०—३९२७००५३ सहस्रैः ५००० भक्ते हारस्य शून्याभ्यां भाज्यस्य शून्ये
गते शिष्टं ३९२७ । इदं सूक्ष्मक्षेत्रफलम् । वेधेन ५ गुणितं १९६३५ हारेण—
५० ५०

हियमाणे निःशेषाभावात्पञ्चभिर्द्वयोरपवर्तः ३९२७ । इदं स्वाते घनहस्तफलं
१०

सूक्ष्मम् । समखातफलज्यंश इत्युक्तेस्तस्य तृतीयांशः १३०९ इदं सूचीसूक्ष्म-
१०

फलम् । अथ स्थूलफलानयनम् । व्यासस्य वर्गे रुद्राहत इति । व्यासः १०
वर्ग १०० रुद्र ११ आहतः ११०० शङ्कैः १४ हतः ११०० निःशेषाभावा-
१४

द्भाज्यहारयोर्द्वाभ्यामपवर्तः ५५० । इदं स्थूलं क्षेत्रफलं वेधेन ५ गुणितं
७

२७५० । इदं स्थूलं घनहस्तफलम् । एतस्य तृतीयोऽंशः स्थूलं सूचीफलम् ।
७

हारे त्रिगुणिते तृतीयांशो जातः २७५० स्थूलं सूचीफलम् । सूक्ष्मफलस्य
२१

३९२७ तृतीयोऽंशः १३०९ ॥ २१९ ॥
१० १०

इति श्रीमहीधरविरचिते लीलावतीविवरणे स्वातव्यवहारः ॥

अथ चितिव्यवहारे करणसूत्रं सार्धवृत्तेनाऽऽह—उच्छ्रयेणेति । चितेः क्षेत्रसं-
भवफलं क्षेत्रफलमुख्येण गुणितं सङ्घनं भवेत् । चितेर्धने इष्टिकाधनेन भक्ते सति,
इष्टिकामानं भवति । चितेरुच्छ्रय इष्टिकौच्छ्रयेण भक्तस्तदा स्तरा लभ्यन्ते ॥ २२० ॥

२०८ बुद्धिविलासिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां समेता- [चितिव्य०-

इष्टकाघनहते घने चितेरिष्टकापरिमितिश्च लभ्यते ॥

इष्टकोच्छ्रयहृदुच्छ्रितिश्चितेः स्युः स्तराश्च दृपदां चितेरपि ॥२२०॥

उदाहरणम्—अष्टादशाङ्गुलं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशाङ्गुलः ।

उच्छ्रितिस्त्र्यङ्गुला यासामिष्टकास्ताश्चितौ किल ॥२२१॥

यद्विस्तृतिः पञ्चकराष्टहस्तं दैर्घ्यं च यस्यां त्रिकरोच्छ्रितिश्च ।

तस्यां चितौ किं फलमिष्टकानां संख्या च का ब्रूहि कति स्तराश्च ॥

बु० वि०—अथेदानीं चितेरुच्छ्रयरूपत्वात्प्रातातिदेशेन घनफलादिसिद्धेः स्वातन्त्र्य-
बहारानन्तरं चितिव्यवहारो निरूप्यते । तत्र चितौ घनफलमिष्टकादीनां संख्यां
च स्तरसंख्यां च साधैरथोद्धतायुक्तेनाऽऽह—उच्छ्रयेण गुणितं चितेरपि क्षेत्रसं-
भवफलमिति । इष्टकोच्छ्रयइदिति । अपिः स्वातन्त्र्यफलमिष्टकादिदेशत्वात्समुच्चये ।
तथा क्षेत्रफलं वेधगुणं स्वाते घनहस्तसंख्या स्यात् । तद्वच्चितेरपि क्षेत्रसंभव-
फलमुच्छ्रयेणौच्येन गुणितं सद् घनफलं भवेत् । इष्टकादीनां चयनं चितिः,
रचनं चतुष्कोणराशिरिति यावत् । चितेर्घने घनफल एकस्या इष्टकाया घनेन
घनफलेन हते सतीष्टकानां परिमितिश्च जायते । इष्टकाया विस्तारदैर्घ्ययोर्धातु
उच्छ्रयेण गुणितो घनफलं स्यादिति स्पष्टम् चितेरुच्छ्रितिरैकस्या इष्टकाया
उच्छ्रयेण हताः स्तराः स्युः । स्तु स्तुतौ स्तरणं स्तरः । ऋदोरप् इति अप्र-
त्ययः । इष्टकानां तत्तुल्यानि स्तरणानि भवन्तीत्यर्थः । एवं दृपदः पापा-
णानां चितेरपि पापाणादिपरिमाणादिकं स्यात् । अत्रोपपत्तिः स्पष्टा । यद्येकस्या
इष्टकाया घनफलेनैकेष्टका लभ्यते तदा चितेर्घनफलेन कियत्यः । लब्धं,
चिताविष्टकानां संख्या । यद्येकेष्टकाया उच्छ्रयेणैक स्तरो लभ्यते तदा
चितेरुच्छ्रयेण कियन्तः । फलं चितौ सर्वेष्टकासु तुल्यपरिमाणास्वेवेदं स्या-
दिति स्पष्टम् ॥ २२० ॥

अत्रोदाहरणमनुष्टुबिन्दवज्याम्यामाह—अष्टादशाङ्गुलं दैर्घ्यमिति । यद्वि-
स्तृतिः पञ्चकरेति । तस्यां चितौ ता इष्टकाः किल सन्ति । ताः काः ।

ली० वि०—उदाहरणम्—न्यासो यथा । इष्टकाघनफलम् । यासामिष्टकानां दैर्घ्यं ३

उच्छ्रायः १ विस्तारः १ । दैर्घ्यं विस्तारगुणितं ३ इदं क्षेत्रफलमुच्छ्रयेण १

८ २ ८

इष्टकाचितिः । इष्टकायाः घनहस्तमानं ३ । चितेः

६४

क्षेत्रफलं ४० ।

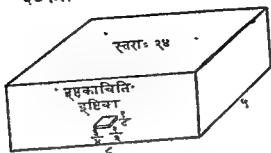
उच्छ्रयेण गु-

णितं चितेर्घ-

नफलं १२० ।

लब्धा इष्ट-

न्यासः ।

कासंख्या २५६० । स्तरसंख्या २४ । एवं पापाणचितावपि ।
इति चितिव्यवहारः ।

=====

ध्रु० वि०—यासामिष्टकानां दैर्घ्यमष्टादशाङ्गुलं विस्तारो द्वादशाङ्गुल उच्छ्रि-
तिरङ्गुलत्रयमिता । तस्यां कस्याम् । यस्यां चितौ विस्तृतिः पञ्चकरा ।
पञ्च करा मानं यस्याः सा पञ्चकरा । प्रत्ययलोपः प्राग्वत् । एवमुत्तर-
त्रापि दैर्घ्यं चाष्टहस्तम् । उच्छ्रितिश्रित्रिकरा । तस्यां चितौ फलं किं
स्यात् । इष्टकानां संख्या च का स्यात् । स्तराश्च कति स्युरिति ब्रूहि
॥ २२१ ॥ २२२ ॥

ज्योतिर्विकुलमण्डनं० एष निरगाञ्चित्याह्वयः प्रस्फुटः ।

इति चितिव्यवहारः ॥

ली० वि०—गुणितं ३ इष्टकाघनफलमिदम् । चितिघनफलं यथा । चितेर्विस्तारः

६४

५ दैर्घ्यं ८ उच्छ्रितिः ३ । दैर्घ्यं विस्तारगुणितं ४० । इदं क्षेत्रफलमुच्छ्रयेण ३
गुणितं १२० जातं चितौ घनफलम् । इष्टिकासंख्यामाह इष्टिकेति । चितेर्घनः
१२० इष्टिकाघनेन ३ भक्तश्छेदं लब्धं च परिवर्त्येति अंशहतिविंशत्युत्तरं शतं

६४

चतुःषष्ट्या गुणितं ७६८० हारेण ३ भक्तमिष्टिकासंख्या २५६० । स्तरसं-

३

ख्यामाह । इष्टिकोच्छ्रयेण १ चित्युच्छ्रायः ३ भक्ते लब्धं स्तरमानं २४ । एवं

८

पापाणचयेऽपि ॥ २२१ ॥ २२२ ॥

इति लीलावताविवरणे चितिव्यवहारः ॥

अथ ऋकचव्यवहारे करणमूत्रं वृत्तम्-

पिण्डयोगदलमग्रमूलयोर्दैर्घ्यसंगुणितमङ्गुलात्मकम् ।

दारुदारणपथैः समाहतं पदस्वरेषु विहृतं करात्मकम् ॥

बु०वि०- हरेऽहमहंसां मूलं दारणानघ नौमि नम् ।

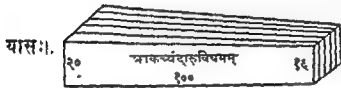
नन्दनन्दन भूभूर्नन्दस्वेददस्वेदनम् ॥ १ ॥

विशालबन्धः श्लोकोऽयम् । अस्यार्थः । भो हरे, अहंसां पातकानां मूलं तस्य दारण पातकोऽमूलन अनघ नन्दनन्दन नन्दपुत्र भूभूभूः भुवि भवन्ति ते भूभुवः पाणिनः । तेषां भूः प्रभवः । तत्संबुद्धिः, भूभूभूः । त्वामहं नौमि स्तौमि । कथंभूतं त्वाम् । नं सर्वज्ञम् । नः सर्वज्ञ इति निघण्टः । स्वेदं ददति ते स्वेददाः । नन्दस्वेददाः कंसादयस्तेषां स्वेदनमुन्मूलनम् । दारणेति व्याख्यास्यमानस्य व्यवहारस्यापि नाम सूचितम् ॥

त्वाचित्योः कर्मकारश्चेतननिश्चयार्थं घनफलमुक्त्वेदानीं तत्साहचर्येण काष्ठ-
दारणवेतननियमार्थं ऋकचव्यवहारः प्रारभ्यते । तत्राऽऽदौ दारुदैर्घ्यं दारणगणितं
रथोद्धतोत्तरार्धेनाऽऽह-अन्यरथोद्धतापूर्वार्धेनाऽऽह-पिण्डयोगदलमिति । दारु-
दारणपथैरिति । दारुदारणमितीदमुत्तरत्र समसितपदं विभक्तिपरिणामेऽपि
योजनीयम् । दारुणः काष्ठस्याग्रमूलयोः पिण्डयोरङ्गुलात्मकयोर्योगदलम-
ङ्गुलात्मकेन दैर्घ्येण संगुणितम् । पिण्डो जाड्यम् । दारुणा दारु काष्ठम् । दृदारणे
उण् प्रत्ययः । अनेन दारणयोग्यमेव काष्ठं गृह्यते । तस्य दारणं पाटनं
दारुदारणम् । तस्य पन्थानो मार्गा दारुदारणपन्थाः । ऋक्पूरब्धूः पथा-
मानसे इत्यप्रत्ययः । तैः समाहतं पदस्वरेषुभिः ५७६ विहृतं करात्मकं
स्यात् । किम् । दारणमार्गेषु गणितम् । इदमुदाहरणस्थं योजनीयम् ।
अत्रोपपत्तिः सुगमा । अग्रमूलपिण्डयोर्धोर्गार्धं पिण्डस्य सममितिः स्यात् ।
साङ्गुलात्मकोदारणस्य विस्तारः । अयमङ्गुलात्मकदैर्घ्येण गुणित एकस्य
दारणमार्गस्याङ्गुलात्मकं गणितं स्यात् । यदा एकमार्गस्त्वेदं तदेष्टानां
किमिति । करात्मकार्थं पदस्वरेषु ५७६ विहृतं तत्कथम् । पिण्डस्याधः
करात्मकार्थं चतुर्विंशतिहरः । एवं विस्तारस्याधश्चतुर्विंशतिः । तयोर्घातिः
पदस्वरेषवः । तेन हरेण भक्तमङ्गुलात्मकं गणितं करात्मकं स्यादिति ॥ २२३ ॥

ली०वि०-अथ ऋकचव्यवहारे करणमूत्रं वृत्तेनाऽऽह । पिण्डेति । अग्रमूलयोर्धो-
पिण्डस्थौल्ये तयोर्धोर्गस्य दलं दैर्घ्येण गुणितं सङ्गुलात्मकं भवति । तदेव फलं
दारुदारणमार्गेण गुणितं पदस्वरेषुभिर्भक्तं सत्करात्मकं भवति ॥ २२३ ॥

उदाहरणम्—मूले नखाङ्गुलमितोऽथ नृपाङ्गुलोऽग्रे
 पिण्डः शताङ्गुलमितं किल यस्य दैर्घ्यम् ।
 तद्दारुदारणपथेषु चतुर्षु किं स्याद्
 हस्तात्मकं वद सखे गणितं द्रुतं मे ॥
 पिण्डयोगदलं १८ दैर्घ्येण १०० संगुणितं १८०० ।

दारुदारणपथैः
 ४ गुणितं
 ७२०० । पद-
 स्वरेषु ५७६

विहृतं जातं करात्मकं गणितं २५ ।

२

क्रकचान्तरे करणसूत्रं सार्धवृत्तम्—

छिद्यतं तु यदि तिर्यगुक्तयत्पिण्डविस्तृतिहेतुः फलं तदा ।

पु० वि०—अत्रोदाहरणं सिंहोद्धतयाऽऽह—मूले नखाङ्गुल इति । यस्य दारुणः
 पिण्डो जाड्यं मूले नखाङ्गुलमितः । अग्रे षोडशाङ्गुलः । दैर्घ्यं किल
 शताङ्गुलमितम् । तच्च तद्दारु च तद्दारु । तद्दारुणो दारुणं तस्य पन्थानस्त-
 दारुदारणपथाः । तेषु चतुर्षु मार्गेषु हस्तात्मकं गणितं स्यात्तन्मे वद ।
 भोः सखे । अत्र दारुणो दैर्घ्येण दारुणे सति विस्तृतेः पर्योर्जिनाभावाद-
 कथनम् ॥ २२४ ॥

अथ तिर्यग्दारुणस्य गणितं रथोद्धतोत्तरार्धेनाऽऽह । छिद्यतं तु यदि तिर्य-
 गिति—नृविशेषे । यदि तु काष्ठं तिर्यक्छिद्यते दीयते तदा पिण्डविस्तृत्योर्हेतुः

ली० वि०—उदाहरणम्—अथ न्यासः । पिण्डयोः २० । १६ योगः ३६ तदले
 १८ दैर्घ्येण १०० गुणितं १८०० अङ्गुलात्मकं कार्यम् । दारुदारणमार्गेण ४
 समाहृतं ७२०० पदस्वरेषुभिः ५७६ मकं लब्धं १२ विष्टं २८८ अष्टाशी-
 ५७६

१२

तुत्तरार्धद्वयनांभगोरपते लब्धं हस्तात्मकं फलं १ । ॥ २२४ ॥

२

अथ तिर्यक्छेदकलज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तेनाऽऽह—छिद्यत इति । यदि

२३२ बुद्धिविलासिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां समेता— [अकचव्य०—

इष्टकाचितिद्वपच्चितिसातक्राकचव्यवहृतौ खलु मूल्यम् ।
कर्मकारजनसंप्रतिपत्त्या तन्मृदुत्वकठिनत्ववशेन ॥ २२५ ॥

बु० वि०—सकाशादुक्तवत्फलं गणितं स्यात् । तथाहि—अग्रमूलयोः पिण्डयोग-
दत्तं पिण्डस्य समामेतिः स्यात् । साऽङ्गुलात्मकाऽङ्गुलात्मकाविस्तृत्यगुणिता
दारणमार्गैश्च गुणिता पट्स्वरेषु विहता दारणमार्गेषु करात्मकं गणितं स्यात् ।
सर्वमार्गेषु तुल्य एव विस्तार एतत् । विषमविस्तारे तु मार्गेषु पृथक् पृथक्
फलान्यानीयैर्कील्य दारणगणितं कथयेदिति स्पष्टम् । अत्रोपपत्तिः
मागुकैव ।

अथेष्टकादौ मौल्यं स्वागतयाऽऽह—इष्टकाचितिद्वपच्चितीति—इष्टकानां
चितिरिष्टकाचितिः । द्वपदां चितिः द्वापच्चितिः । स्वातं गर्तम् । अकचं
दारणम् । तेषां व्यवहतिर्व्यवहारः । तत्र तत्कर्मकारजनस्य कुलालादेः
संप्रतिपत्त्या समेतेन मौल्यं स्यात् । केन तेषामिष्टकादीनां मृदुत्वं कठिनत्वं
च तद्वशेन । इष्टकादृषदादीनां मृदुत्वं कठिनत्वं च पसिद्धम् । मृदुत्वे मौल्या-
ल्पत्वं कठिणत्वं आधिक्यं कर्मकारसंप्रतिपत्त्या स्यात् । इष्टकादीनां
नियतमौल्यं कैश्चिदुक्तं तल्लोके न संभवतीति ज्ञापयितुमेतदुक्तम् । अन्यथा
कर्मकारस्य वेतनं संप्रतिपत्त्या स्यादिति । कोऽयमनुवादः । दारणस्य
नियतमौल्यमाहाऽऽर्थभट्टः—

विस्तृतिपिण्डाङ्गुलहतिरभिमतभाभैर्हता भक्ता ।
पट्सप्तपञ्चभि ५७६ रिदं स्वादिरदारोर्विदारणफलम् ।
श्रीपर्णशालकादिषु कल्प्यो हारः शतत्रयं सार्धं ।
जम्बूवीजकदम्बाम्बुलीषु नखोनं शतचतुष्कं ३८० ।
सार्धं शतद्वयं स्याच्छेदः शालाप्रसरलेषु ।
शात्मत्यादौ द्विशती २०० हारो हरवद्धनं देयम् । इति ॥ २२५ ॥

ली० वि०—काष्ठं तिर्यक्छिद्यते तदा पिण्डविस्तृतिहतेः पिण्डस्य विस्तृतेश्च परस्पर-
रघातादुक्तप्रकरणे दारुदारणपथैः समाहृतमित्यादिना फलं स्यात् ॥ २२५ ॥

उदाहरणम्—यद्विस्तृतिर्दन्तमिताङ्गुलानि

पिण्डस्तथा षोडश यत्र काष्ठे ।

छेदेषु तिर्यङ्मनवसु प्रचक्ष्व

किं स्यात्फलं तत्र करात्मकं मे ॥ २२६ ॥

न्यासः । १६

३२	क्रा	क	च्य	का	छ	स	म	१६
----	------	---	-----	----	---	---	---	----

३२

विस्तारः ३२ । पिण्डः

१६ । पिण्डविस्तृतिहतिः

५१२ । दारुदारणमार्ग ९

मी ४६०८ । पदस्वरेषु

५७६ विहता जातं फलं

हस्ताः ८ ॥

इति ऋकचव्यवहारः ॥

अथ राशिव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम्—

अनणुषु दशमांशोऽणुष्वथैकादशांशः ।

परिधिनवमभागः शूकिद्यान्येषु वेधः ।

पु० वि०—अथ तिर्यग्दारणोदाहरणमिन्द्रवज्रयाऽऽह—यद्विस्तृतिर्दन्तमिताङ्गुलानीति ।

यस्य काष्ठस्य विस्तृतिर्दन्तमिताङ्गुलानि ३२ । तथा पिण्डः षोडशाङ्गु-

लानि १६ । तत्र काष्ठे तिर्यङ् नवसु छेदेषु दारणमार्गेषु करात्मक

गणितं किं स्यात् । तच्च मे प्रचक्ष्व । तिर्यग्दारणे दैर्घ्यस्य प्रयोजनाभा-

वात्तन्नोक्तम् ॥ २२६ ॥

ज्योतिर्वित्कुलमण्डनं द्विजपति० निरगात्स ऋकचात्यः स्फुटः ॥

इति ऋकचव्यवहारः ॥

विनोदेति यागं सुरस्थानलन्धिर्विनोदे प्रवीणः स्मृतेर्यस्य नाम्नः ।

विनोदेऽधरादोश्च यः श्रीगणेशं विनोदे परस्त्वं नमामि प्रणमामि ॥

ली० वि०—उदाहरणम्—विस्तारोऽङ्गुलानि ३२ पिण्डः १६ तयोर्हतिः ५१२

दारुदारणमार्गः ९ हता ४६०८ पदस्वरेषुभिः ५७६ भक्ता तच्च

करात्मकं फलं ८ । एतस्य कथनं किमर्थमित्यत आह—इष्टकाचिता

अभिमर्शिता सति ऋकचसंचन्धिनि व्यवहारे कर्मटज्जनमंभत्या मार्वककाठिन्यवशा-

न्मूल्यं भवति । तेषां मूल्यदानार्थं हस्तात्मकफट्पत्रसमवेक्षितमिति भावः ॥ २२६ ॥

इति लीलावतीरिवरणे ऋकचव्यवहारः ॥

अथ राशिव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तेनाऽऽह—अनणुष्विति । अस्यार्थः—

भवति परिधिपष्ठे वर्गिते वेधनिष्ठे

घनगणितकराः स्युर्मागधास्ताश्च स्वार्यः ॥२२७॥

बु० वि०—स्वाते घनफलमुक्त्वा कर्मकारवेतनसाहचर्येणाऽऽदौ ऋकचघनफल-
मुक्त्वेदानीं घनफलोपयोगित्वेन रात्रिव्यवहारो निरूप्यते । तत्राऽऽदौ समभुवि
स्थितराशेः स्थूलधान्यादि परिमाणं मालिन्याऽऽह—अनणुषु दशमांश इति ।
समभुवि स्थितो राशिरित्युदाहरणस्थमत्रयोजनीयम् । परिधेरिति धान्य-
मिति च उत्तरत्र स्थितं विभक्तिपरिणामेनात्र संधेयम् । तेनायमर्थः । सम-
भुवि स्थितेष्वनणुषु स्थूलधान्येषु वल्लादिषु तद्वाशिपरिधेर्दशमांशस्तद्वाशेर्वेधो
भवति । धान्यराशयमाद्भूमिपर्यन्तं लम्बवदृज्वन्तरं राशेर्वेधः ।

अथाणुषु धान्येषु तिलसर्पपादिषु परिधेरेकादशांशस्तद्वाशेर्वेधः स्यात् ।
शूकं येषां तानि शूकीनि । तानि च तानि धान्यानि च क्षारशालिजल-
शाल्यादीनि । तेषु तद्वाशिपरिधेर्नवभागो वेधः स्यात् । अन्यधान्यराशौ
तु सार्धनवमांशः सार्धदशमांशश्च सुधीभिः कल्पनीयः । अथ परिधेः पष्ठे
षडंशे वर्गिते यथोक्तेन स्ववेधेन गुणिते सति तद्वाशेर्घनगणितकराः स्युः ।
अत्र करमहणात्करात्मक एव परिधिर्योभ्य इति ज्ञापितम् । ताश्च मागधाः
स्वार्यो मागधदेशीयाः स्वारिकाः स्युः । मगधदेशः प्रागुक्तः । यत्र केन-
चित्तुपस्याधारेण निबद्धे वर्तुलादौ धान्यराशौ तत्र घनहस्तसंख्या
प्राग्वत्कर्तव्येति स्पष्टम् । अष्टमिर्धोदरैरङ्गुलम् । तेषां चतुर्विंशत्या हस्तः ।
अयं हस्तः शिल्पिनां कर्महस्ततुल्य एव । स च लोके 'मज' इत्युच्यते ।
तत्तुल्यविस्तृतिदैर्घ्यपिण्डघनहस्तसंज्ञे माने धान्यं देशपरिभाषया पादोन-
पञ्चविंशतिः 'मणा' भवन्ति । नरहस्ततुल्यविस्तृतिदैर्घ्यपिण्डे तु घनहस्तसंज्ञे
माने, अष्टौ 'मणाः' । वितस्तितुल्य एको मणः । एवं नरहस्तादिभिर्गणि-
तेन धान्यराशिपरिधिना स्वस्वदेशीयकुडवादिमानपरिमाणेन त्रैराशिकक-
ल्पनया तत्तद्देशीयस्वारिकादिक सुधीभिः कथनीयम् । तद्यथा—ऊर्ध्व-
निबद्धे वर्तुलसमराशौ सूत्रं मयोक्तम् ।

‘नरहस्तैर्मितपरिधेः कृतिरुच्छ्रयताडिता नृपविभक्ता

यल्लब्धं सा ज्ञेया नन्दिमामीणस्वारिकासंख्या’ इति ।

ली० वि०—स्थूलधान्येषु परिधेर्दशमांशो वेधः स्यात् । अणुधान्येषु परिधेरेकादशांशो
वेधः । शूकधान्येषु गोधूमादिषु परिधेर्नवमांशः । घनफलमाह—परिधिपष्ठ
इति ॥ २२७ ॥

उदाहरणम्—समभुवि किल राशिर्यः स्थितः स्थूलधान्य-
परिधिपरिमितिः स्याद्धस्तपष्टिर्यदीया ।

बु० वि०—देवगिरिदेशस्थमपि सूत्रं मयोक्तम् ।

‘परिधिर्नृकरेण यो मितः कृतिरस्योच्छ्रयताडिता स्वतर्कैः ६० ।

विहता फलमत्र त्वारिका गदिता देवगिरिप्रदेशजा । इति ।

एवमन्यदेशीयमपि सूत्रं स्वस्वदेशीयमानेन कर्तव्यं सुधीभिः॥ अवोपपत्तिः—

यथा यथा धान्यराशिपरिधेराधिक्यं तथा तथा तद्वेधस्यापि प्रत्यक्षमा-
धिक्यम् । अतः परिधेर्वेधानयनमुक्तम् । तत्र स्थूलराशिपरिधेर्दशमांशो

वेधः । ततोऽणुधान्यराशिवेधो न्यूनः शूकराशिधान्यवेधोऽधिक इति प्रसि-
द्धम् । अतोऽणुधान्यराशिपरिधेर्वेधो दशांशः । शूकिधान्यराशिपरिधेस्तु

नवमांशो वेधः स्यात् । एतदुपलब्ध्याऽऽद्यैः कथितम् । अथ परिधिपष्ठे

वर्गितं इति । परिधेस्तृतीयांशः स्थूलो व्यासः । व्यासाधेन परिध्यर्थं गुणितं

क्षेत्रफलं स्यात् । तद्वेधगुणं घनफलम् । तस्य तृतीयांशः सूचीघनफलम् ।

एवं परिधिपट्टं तस्य परिधिपट्टं वेधश्च गुणकौ । परिधिपट्टस्य परिधिपट्टे

गुणके प्राप्ते परिधिपट्टं शवर्गः । अतः परिधिपट्टे वर्गिते वेधनिघ्ने घन-

गणितं स्थूलं स्यात् । करात्मकपरिधिना करात्मकं स्यात् । अनयैव

युक्त्या सूक्ष्मव्यासात्सूक्ष्मं फलं स्यात् । आचार्येण वेधस्यापि स्थूलत्वा-

त्स्थूलमेवोक्तम् ॥ २२७ ॥

अत्र स्थूलाणुशूकिधान्यराशीनामुदाहरणानि मात्स्न्याऽऽह—समभुवि

किल राशिरिति । भो गणक यः किल राशिः समभुवि स्थित आसीत् ।

कथं भूतः स्थूलधान्यः । स्थूलं धान्यं यस्मिन् स तथा । यस्येयं

ली० वि०—उदाहरणम् । समभुवीति । वेधः ६ परिधिः ६० तत्पट्टोऽंशः

१० वर्गितः १०० वेध ६ निघ्नः ६०० इदं घनहस्तफलम् ।

स्थूलधान्यराशा एतावत्य एवात्र धान्यस्य तार्यः । अणुधान्यराशौ

परिधिः ६० तत्पट्टोऽंशः १० वर्गितः १०० वेधेन ६० निघ्नः ६०००

११

११

जातं घनहस्तफलम् । शूकधान्यराशौ परिधिः ६० । तत्पट्टोऽंशः १० ।

वर्गितः १०० । वेधेन ६० हतः ६००० विभिरपवर्तः २००० जातं

१

१

३

घनफलम् ॥ २२८ ॥

२६६ युद्धिविलामिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां ममेता- [राशिद्वय-

प्रवद् गणक सार्यः किंमिताः सन्ति तस्मिन्
अथ पृथगणुधान्यैः शूकधान्यैश्च शीघ्रम् ॥ २२८ ॥

अथ म्युलधान्यराशिमानावबोधनाय

न्यामः ।

६०
अणुधान्यराशिः
वेधः
६

परिधिः ६० । वेधः ६ ।
परिधेः पञ्चांशः १० । वर्गितः
१०० । वेध ६ निघ्नः । लब्धाः
सार्यः ६०० ।

अथाणुधान्यराशिमानानयनाय

न्यासः ।

६०
अणुधान्यराशिः
वेधः
६०
११

परिधिः ६० । वेधः ६० ।
११
जातं फलं ५४५
५१

अथ शूकधान्यराशिमानानयनाय

न्यामः ।

६०
शूकधान्यराशिः
७५
२०
२

परिधिः ६० । वेधः २० ।
३
६६६
सार्यः २ ।
३

बु० वि०-यदीया । परिधेर्मितिः, हस्तपट्टिः । तस्मिन्नाशौ सार्यः किंमिताः
सन्तीति शीघ्रं वद् । मितं मानम् । भावे कः । किं मितं यासां ताः किंमिताः
किंसंख्या इत्यर्थः । अथ तस्मिन्नाशवणुधान्ये शूकधान्ये च प्रवद् । अणु-
धान्यं यस्मिन्सोऽणुधान्यः । शूकं धान्यं यस्मिन्सौ शूकधान्यः ।
तस्मिन्हस्तपट्टिपरिधावणुधान्यराशौ शूकधान्यराशौ च पृथक् सारिकाः
किंमिताः सन्तीति प्रवदेत्यर्थः ॥ २२८ ॥

अथ भित्त्यन्तर्बाह्यकोणसंलग्नराशिप्रमाणानयनकरणसूत्रं वृत्तम् ।

द्विवेदसन्निभागैकनिघ्नात्तु परिधेः फलम् ।

भित्त्यन्तर्बाह्यकोणस्थराशेः स्वगुणभाजितम् ॥२२९॥

बु० वि०—अथ भित्तिलग्नराशौ भित्त्योरन्तःकोणस्थितराशौ च भित्त्योर्बाहिः-
कोणस्थितराशौ च धान्यपरिमाणमनुष्टुभाऽऽह—द्विवेदसन्निभागैकनिघ्नादिति ।
तुर्विशेषे । अन्तश्च बाह्यश्चान्तर्बाह्यौ । तौ च तौ कोणौ चान्तर्बाह्यकोणौ ।
भित्त्यश्चान्तर्बाह्यकोणौ च भित्त्यन्तर्बाह्यकोणास्तेषु तिष्ठतीति भित्त्यन्तर्बाह्य-
कोणस्थः । स चासौ राशिश्च । भित्तिसाहचर्याद्भित्त्योरेवान्तःकोणो बाह्य-
कोणश्च । एतदुदाहरणेऽपि स्पष्टीमविष्यतीति । तस्य राशेः परिधेः
क्रमेण द्विवेदसन्निभागैकनिघ्नात्सकाशाद्यदुक्तवदनफलं स्यात् तत्स्वगुण-
भाजितं कार्यम् । एतदुक्तं भवति । भित्तिपार्श्वलग्नस्य राशेः परिधिर्द्विघ्नः ।
तस्मादुक्तवज्जातं फलं द्विभक्तं कार्यम् । तथा भित्त्योरन्तःकोणस्थितराशेः परि-
धिर्वेदगुणितस्तत्फलं चतुर्भक्तं कार्यम् । तथा भित्त्योर्बाहिःकोणस्थितराशेः परि-
धिः सन्निभागैकेन गुणितस्तत्फलं सन्निभागैकेन ४ भक्तं कार्यम् । एवं तत्तद्वा-

३

शेषनफलं स्यात् । अत्रोपपत्तिः । भित्तिसंलग्नो राशिर्वर्तुलराशयर्धमेव । अत-
स्तत्परिधिर्द्विगुणितस्तदुद्भवं फलं द्विभक्तं तद्वाशौ घनफलं स्यात् । एवं
भित्त्योरन्तःकोणस्थितराशिर्वर्तुलराशिचतुर्थांश एव । अतस्तत्परिधेश्चेतुर्गु-
णितात्फलं चतुर्भक्तं तद्वाशौ घनफलं स्यात् । एवं भित्त्योर्बाहिःकोणस्थितराशिः
पादोनवर्तुलराशिः । पादोनरूपेण ३ रूपे १ भक्ते सन्निभागैकः ४ । अतोऽनेन

४

३

पादोनपरिधौ गुणिते वर्तुलराशिपरिधिः स्यात् । तस्मादुत्पन्नं फलं सन्निभागै-
केन ४ भक्तं पादोनराशेः फलं स्यात् । अत उक्तं द्विवेदेत्यादि ॥२२९॥

३

ली० वि०—अथान्तःकोणबाह्यकोणस्थितस्य धान्यस्य फलज्ञानाय करणसूत्रं वृत्ते-
नाऽऽह—द्विवेदेति । द्वाभ्यां चतुर्भिः सन्निभागैकैकेन चतुर्भिस्त्रिभागैरित्येयं ।
हतात्परिधेः फलं पूर्ववदानीय स्वगुणैर्द्वयोर्दिभिर्भक्तं सद्भित्त्यन्तर्बाह्यकोणस्थस्य
धान्यराशेः फलं स्यात् ॥ २२९ ॥

उदाहरणम्-परिधिर्मितिलग्रस्य राशेर्मिश्रितकरः किल ।

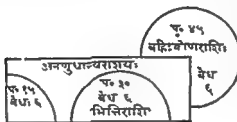
अन्तःकोणस्थितस्यापि तिथितुल्यकरः सखे ॥२३०॥

बहिष्कोणस्थितस्यापि पञ्चमनवसंमितः ।

तेषामाचक्ष्व मे क्षिप्रं घनहस्तानु पृथक् पृथक् ॥२३१॥

अत्रापि स्थूलादिधान्यानां राशिमानावबोधनाय स्पष्टं क्षेत्रत्रयम् । तत्रादावनपुधान्यराशिमानबोधकं क्षेत्रम् ।

न्यासः ।

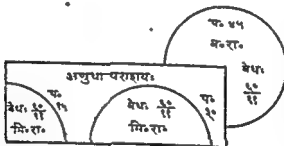
- अत्राऽऽद्यस्य
परिधिः ३०
द्विनिघ्नः ६०।
अन्यः १५ च-
तुर्गः ६० ।
अपरः ४५

सन्निभागैक ४ निघ्नः ६० । एषां वेधः ६ एभ्यः फलं

तुल्यमेतावन्त्य एव सार्यः ६०० । एतत्स्यस्यगुणेन भक्तं
जातं पृथक् पृथक् फलम् ३०० । १५० । ४५० ।

अथापुधान्यराशिमानानयनाय

न्यासः ।

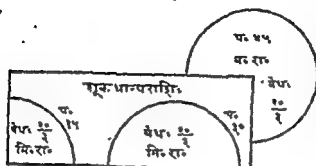
पूर्ववत्क्षे-
त्रत्रयाणां
स्यगुणगु-
णितपरि-
धिः ६०।
वेधः ६०।
११

२७२ १३६ ४०९
फलानि ८ । ४ । १ ।
११ ११ ११

पु०वि०-अत्रोदाहरणान्यनुष्टुब्धेनाऽऽह-परिधेर्मितिलग्रस्येति । बहिःकोण-
स्थितस्यापि । भोः गते भिन्नग्रस्य राशेः परिधेर्मितिलग्रस्य भिन्नो-
न्तःकोणस्थितस्यापि राशेः परिधेर्मितिलग्रस्य तुल्यकरा १५ भित्तोर्बहिःकोण-

अथ भुजिधान्यराशिमानानयनाय

न्यांसः ।

अत्रापि
पूर्ववत्क्षेत्र-
त्रयाणां
स्वगुणगु-
णितः प-
रिधिः ६०।
वेधः २०।
३

३३३ १६६
फलानि १ । २ । ५०० ॥
३ ३

इति राशिद्वयद्वयः समामः ॥

पु० वि०—स्थितस्यापि राशेः परिधिः संमितः पञ्चमनव पञ्चमराशिर्गदिपथः ।

तेषां राशीनां घनहस्तान् पृथक्पृथक् न आवश्य ॥ २३० ॥ २३१ ॥

ज्योतिरिक्तकुन्म० एष निरगादाभासयः परकृष्टः ।

इति पुञ्जिरिलासिन्यां राशिद्वयद्वयः ॥

ली० वि०—उदाहरणम् । परिधिगिति । भित्तिरस्य भान्यगणेः परिधिः ३० अन्यः—

कोणस्थाय १५ वेदिः कोणस्थाय ४५ । अथ परिधिः ३० दिग्मः ६०

अन्यः १५ वेदमः ६० अन्यः ४५ सम्यक्स्थान ४ हाः ६० । दत्त-
३

होः १० वेदिः १०० वेधेन ६ हाः ६०० । घनहस्तदिभिः २ । ४ । ४

३

मंके न्यां यत्नानां कृते ३०० । १५० । ४५० घनहस्तः ॥ २३० ॥ २३१ ॥

इति लीलावतीराम्ये राशिद्वयद्वयः ॥

२४० बुद्धिविलाभिनीलीलावतीविवरणटीकाम्यां ममेता- [छायाव्य०-

अथ छायाव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तम्-

छाययोः कर्णयोरन्तरे ये तयोर्वर्गविश्लेषभक्ता रसाद्रीपवः ।

सैकलब्धेः पदघ्नं तु कर्णान्तरं भान्तरेणोनयुक्तं दले स्तः प्रभे ॥२३२॥

बु० वि०-ययोदो यथा व्योम्नि सूर्याश्वश्च तथा गोपिनाथाम्बराणि प्रवीर ।

प्रमाताम्बुजाक्ष भ्रिया लाटिनाङ्घ्रि प्रमा ते प्रमाते प्रमाते प्रमाते ॥

क्षेत्रव्यवहारानन्तरं क्षेत्राकारत्वेन छायाव्यवहारो निरूप्यते । तत्राऽऽदौ

द्वादशाङ्गुलशङ्खोऽछायाद्वयस्यान्तरे तत्कर्णद्वयस्यान्तर उद्दिष्टे सति

तच्छायापरिज्ञान सग्विण्याऽऽह-छाययोः कर्णयोरन्तरे इति । छाययोः

कर्णयोश्च ये अन्तरे स्तः, तयोर्वर्गविश्लेषेण रसाद्रीपवो भक्ताः सन्तो या

लब्धिस्तस्याः सैक्या लब्धेः पदेन गुणितं कर्णान्तरं द्विधा स्याप्यम् । छाया-

न्तरेणोनयुक्तं तस्य दले प्रभे स्तः । अत्रोपपत्तिः-द्वादशाङ्गुल-

शङ्कुः कोटिः । तस्य छाया भुजः । छायाग्रशङ्कुग्रमध्ये कर्णः ।

एतज्जात्यं व्यसम् । एवमन्यदपि । एते व्यस्ते पार्श्वयोः संयोज्य

जातं त्रिभुजम् । तस्य दर्शनम् । अत्र द्वादशैव लम्बः । कर्णौ

भुजौ । छाये आवाधे । तद्योगो भूमिः । तत्प्रमाणं या १ । अत्र

क्रियावतरणार्थं छायान्तरमुद्दिष्टं ११ कर्णान्तरं च ७ । आम्त्यां संक्र-

मणसूत्रेण जाते आवाधे या १ रु ११।या १ रु ११।बृहदावाधावर्गो

२

२

द्वादशवर्गमुतो जातो बृहद्भुजवर्गः याव १ या २२ रु ६९७ । अय-

४

मेकः पक्षः । यदावाधावर्गान्तरं तदैव भुजवर्गान्तरमिति त्रिभुजे भुजयो-

योर्योग इत्यत्र प्राक् प्रतिपादितम् । वर्गान्तरं तु योगान्तरघातसमम् ।

आवाधयोर्योगः या १ अन्तरं ११ अनयोर्घातः, या ११ इदमेव भुजव-

र्गान्तरम् । वर्गान्तरं राशिवियोगभक्तमिति जातो भुजयोगः, या ११ ।

७

ली० वि०-अथ छायाव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तेनाऽऽह-छाययोरिति।द्वयोश्छाययोः

कर्णयोश्च ये अन्तरे तयोर्घो वर्गौ तयोर्विश्लेषेणान्तरेण रसाद्रीपवः पदसप्तयु-

त्तरा पञ्चशती भक्ता कार्या । तत्र या लब्धिः फलं तां सैकां कृत्वा तन्मूलेन

कर्णान्तरं हत्वा छायान्तरेण पृथक् पृथगूनयुक्तं कार्यम् । तयोर्दले अर्धे शङ्कु-

कच्छाये स्तः ॥ २३२ ॥

उदाहरणम्—नन्दचन्द्रैर्मितं छायायोरन्तरं
कर्णयोरन्तरं विश्वतुल्यं ययोः ।

बु० वि०—योगोऽन्तरेणोनयुतोर्वित इति जातो बृहद्भुजः । या ११ रू ४९ अस्थ
१४

वर्गः । याव १२१ या १०७८ रू २४०१ अयं द्वितीयः पक्षः ।
१९६

एवमेवौ जातौ पक्षौ । याव १ या २२ रू ६९७ ।
४

याव १२१ या १०७८ रू २४०१ ।
१९६

एतौ समच्छेदीकृत्य छेदगमे लते जातौ पक्षौ इमौ

याव ४९ या १०७८ रू ३४१५३ ।

याव १२१ या १०७८ रू २४०१ ।

अत्र प्रथमपक्षेऽव्यक्तवर्गराशिः कर्णान्तरवर्गः । रूपराशिश्छायान्तरवर्ग-
युक्तरसाद्रीपवः कर्णान्तरवर्गगुणितः । द्वितीयपक्षे तु, अव्यक्तवर्गराशि-
श्छायान्तरवर्गो रूपराशिः कर्णान्तरवर्गः कर्णान्तरवर्गेणैव गुणितः । अथ
समशोधने क्रियमाणेऽव्यक्तवर्गशेष छायायोः कर्णयोरन्तरे ये तयोर्वर्गवि-
शेषः । अव्यक्तशेषं सूच्यमेव । पक्षद्वयरूपराशयोः कर्णान्तरवर्गेणापवर्ति-
तयोः प्रथमपक्षे कर्णान्तरवर्गः । द्वितीयपक्षे रसाद्रीपयुक्तरसाद्रीपान्तरवर्गः ।
तयोः समशोधने क्रियमाणे रूपशेषं कर्णान्तरवर्गश्छायान्तरवर्गयोरन्तरं
रसाद्रीपयुक्तम् । अव्यक्तवर्गाङ्कशेषेणाव्यक्तवर्गशेषे भक्ते रूपमेव । रूप-
शेषेऽपवर्तिजे छायायोः कर्णयोरन्तरं ये तयोर्वर्गविशेषभक्ता रसाद्रीपवः सैका
इत्यादि निष्पन्नम् । अस्म्य मूलं रूपराशेमूलम् । प्रागरूपराशिः कर्णान्तरवर्गेणा-
पवर्तितः । अतः कर्णान्तरेण राशिमूलं गुणयेत् । अत उक्तं पदद्वयं तु कर्णा-
न्तरमिति । एतदेव पुनः समीकरणेन सव्यं यावत्तावन्मानं सैव भूमिः । स
एव च्छायायोगः । स च्छायान्तरेणोनयुक्तसदृले छाये स इति संक्रमणे-
नोपपन्नम् ॥ २३२ ॥

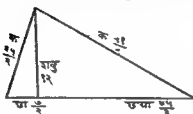
अत्र स्वकौशलपौडो दर्शयन्नुदाहरणं समिप्याऽऽह—नन्दचन्द्रैर्मितमिति ।

ली० वि०—उदाहरणम् । नन्दचन्द्रैरिति । छायान्तरं १९ कर्णान्तरं १३-
तयोर्वर्गौ ३६१ । १६९ तयोर्विशेषः १९२ तेन रसाद्रीपवः ५७६ मन्ता

ते प्रमे वक्ति यो युक्तिमान् वेत्यमौ

व्यक्तमव्यक्तयुक्तं हि मन्येऽविलम् ॥ २३३ ॥

छायान्तरं १९ । कर्णान्तरं १३ । अनयोर्व-

भान्तरेण १९२ भक्ता
रमाद्रीपवः ५७६
लब्धं ३। मकम्यास्य
४ मूलं २ । अनेन
कर्णान्तरं १३ गुणि-
तं २६ द्विस्थं २६ ।

२६ भान्तरेण १९ ऊनयुते ७ । ४५ । तदर्थे
लब्धे छाये ७ । ४५ । तत्कृत्यायोंगपदमित्यादिना जातौ

कर्णौ २५ । ५१

२ २

बु० वि०-ययोगछाययोरन्तर मन्दबन्द्राभिन्तं स्यात्कर्णयोश्चान्तरं विश्वतुल्यं
स्यात् । ते प्रमे यो युक्तिमान्गणको वक्ति कथमत्यन्तावस्थितमयनं व्यक्तं गणितं
वेत्ति इत्यहं मन्ये । व्यक्ताव्यक्तगणितयोः सम्यग्ज्ञानमन्त्रेणैवं ज्ञानुमशक्यमि-
त्यर्थः । एतद्विषये मयैवेदं सूत्र सुगम निबद्धमिति कृत्वा व्यक्ताव्यक्तगणितं
कम्पगहमेव जान इत्याचार्येण स्वाकूनं दर्शितम् ।

अथ छायायोः कर्णयोश्च योगे ज्ञाते सूत्रं मयोक्तम् ।

भयोः कर्णयोर्धे युती तन्जवर्गान्तराभाः षड्द्रीपवो त्पगुडाः ।

ततो मूलनिष्ठा भवमंयुतिस्तद्युतोर्न प्रमेक्यं तदर्थे प्रमे स्तः ।

यत्र छायेक्य २५ कर्णैक्यं ३५ । यथोक्तकरणेन ज्ञाते छाये ९।१६।

आभ्यां जातौ कर्णौ २० । १५ । एवमन्यदपि गुर्गभिधिन्यम् ॥ २३३ ॥

ली० वि०-उच्यं ३ सैकं ४ तत्पदं २ तेन कर्णान्तरं १३ हनं २६ भान्तरेण १९
ऊनयुतं ७ । ४५ तयोर्दले ७ । ४५ प्रमे स्तः । एते प्रमे यो युक्तिमान्वेत्ति,
२ २

अमौ व्यक्तं पाटीगुणितमव्यक्तं

यथा-ग- छा

सर्वं वेत्तीति मन्ये । कर्णानयनं
१ १४४

छायान्तरे करणसूत्रं वृत्तार्थम्—

शङ्कुः प्रदीपतलशङ्कुतलान्तरम् ।

छाया भवेद्विनरदीपशिसौच्यभक्तः ॥ २३४ ॥

पु० वि०—अथ दीपौच्ये दीपतले शङ्कुतले मध्यवर्तिभूमौ च दृष्टायां शङ्कु-
 छायाज्ञान वसन्ततिलकापूर्वार्धेनाऽऽह—शङ्कुः प्रदीपतलशङ्कुतलान्तरम्
 इति । प्रदीपतलं च शङ्कुतलं च प्रदीपतलशङ्कुतले । तयोरेतरे मध्यहस्त-
 वितस्त्यादिकम् । तेन चो गुणितः शङ्कुर्विनरेण शङ्कुहीनेन दीपशिसौ-
 च्येन भक्तः सन् फल छायाप्रमाण भवेत् । दीपतलादुद्दिष्टान्तरे न्यस्तशङ्को-
 स्तावती छाया भवतीत्यर्थः । अत्रोपपत्तौ कल्पितं क्षेत्रम् । तत्र दीपौच्यं
 कोटिः । दीपमूलच्छाययोरन्तरे भूमिर्भुजः । छायादीपशिसौच्यमध्ये
 तिर्यकर्णः । एतदनुकारमेवैतदन्तर्वर्त्यन्यत्क्षेत्रम् । तत्र शङ्कुः कोटिः ।
 छाया भुजः । छायाग्रशङ्कग्रयोरन्तर तिर्यकर्णः । तस्य दर्शनम् । दीप-
 तल एव न्यस्तस्य शङ्कोरछाया शून्यमेव । ततो यथा यथा शङ्कुभ्रात्यते
 तथा तथा तच्छङ्कोरपि छाया वर्धते । अतः शङ्कुतलदीपतलान्तरेण
 छायार्थमनुपातः । यदि विशङ्कुदीपौच्यकोट्या दीपतलशङ्कुतलान्तरं
 भुजस्तदा शङ्कुकोट्या क । फल छाया । एवमुत्तरत्रापि योजनीयम् ॥ २३४ ॥

ली० वि०—समच्छेदौ ५७६ । ४९ योगः ६०५ । तन्मूल २५ कर्णः । द्वितीयो

४ ४ ४ ०

यथा—शङ्कुः १० कोटिच्छाया भुजः ४५ तद्वर्गौ १४४ । २०२५ । तयोर्धो-

२ ४

गार्थं समच्छेदौ ५७६ । २००५ । योगः २६०१ तन्मूल ५१ कर्णः । २३३॥

४ ४ ४ ०

अथ शङ्कुच्छायार्थं करणसूत्रं वृत्तार्धेनाऽऽह—शङ्कुरिति । न्यासः ।
 दीपौच्य ७ । शङ्कुः १ प्रदीपतलशङ्कुतलयोरन्तर मूः ३ वेन हतः ३ । नरः

० ० १ २

शङ्कुः १ तद्धीन विनर यदीपशिसौच्य तेन ३ भक्तः । छेद लव च

२ १

२५४ बुद्धिविलासिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां समेता- [छायाव्य०-

उदाहरणम्-शङ्कुप्रदीपान्तरभूस्त्रिहस्ता

दीपोच्छ्रितिः सार्धकत्रया चेत् ।

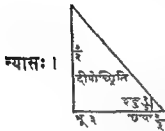
शङ्कोस्तदाऽर्काङ्गुलममितस्य

तस्य प्रभा स्यात्क्रियती वदाऽऽशु ॥२३५॥

शङ्कुः १ । प्रदीपशङ्कुतलान्तरं

३ । अनयोर्धातः ३ । विनरदीप-

शितौच्येन ३ भक्तो लब्धानि
छायाङ्गुलानि १२ ॥

अथ दीपोच्छ्रित्यानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्धम्-

छायाहते तु नरदीपतलान्तरध्वे

शङ्कौ भवेन्नरयुते सल्लु दीपकौच्यम् ॥ २३६ ॥

बु० वि०-अत्रोदाहरणमुपजात्याऽऽह-शङ्कुप्रदीपान्तरभूरिति । शङ्कुः शङ्कु-
तलम् । प्रदीपः प्रदीपतलम् । तयोरन्तरं मध्यम् । तत्र भूस्त्रिहस्ता हस्तत्रय-
मिता । दीपोच्छ्रितिः सार्धहस्तत्रयमिता चेद्भवति तदाऽर्काङ्गुलममितस्य शङ्कोः
प्रभा क्रियती किंप्रमाणा स्यादित्याशु शीघ्रं वद । भो गणक ॥ २३५ ॥

अथ दीपशङ्कन्तरे छायायां च दृष्टायां दीपौच्यपरिज्ञानं वसन्तति-
लकोत्तरार्धेनाऽऽह-छायोद्धृते तु नरदीपतलान्तरध्वे इति । नरध्व दीपध्व-
नरदीपौ तयोस्तले भूते तयोरन्तरं मध्यम् । तेन गुणिने शङ्कौ छाया-
हते शङ्कुयुक्ते सति दीपौच्यं भवेत् । अत्रानुपातः । यदा च्छाया भुजः
शङ्कुः कोटिस्तदा शङ्कुदीपतलान्तरतुल्ये भुजे कः । फलं दीपतलस्थ-
शङ्कग्रादुपरि दीपौच्यम् । अतस्तेच्छङ्कुपुत्त भूमेः सकाशादीपौच्यं स्या-
दिति स्पष्टतरम् ॥ २३६ ॥

ली० वि०-परिवर्त्येति जात ३ । उभयोस्त्रिभिरपवर्तः १ । जातं शङ्कुछायामात्रं

६

२

द्वादशङ्गुल १२ ॥ २३४ ॥ २३५ ॥

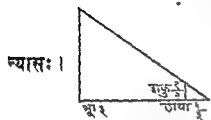
अत्र दीपौच्यज्ञानाय करणसूत्रं वृत्तार्धेनाऽऽह-छायोद्धृतेति अस्यार्थः । शङ्कौ
नरदीपतलयोरन्तरेण हते छायायां भवे शङ्कुयुक्ते दीपोच्चता भवेत् ॥ २३६ ॥

उदाहरणम्—प्रदीपशङ्कन्तरभूमिहस्ता

छायाङ्गुलैः षोडशभिः समा चेत् ।

दीपोच्छ्रितिः स्यात् कियती वदाऽऽशु

प्रदीपशङ्कन्तरमुच्यतां मे ॥ २३७ ॥

शङ्कुः १२। छायाङ्गुलानि

१६ । शङ्कुप्रदीपान्तरहस्ताः

३ । लब्धं दीपकोच्चं हस्ताः

११॥

४

प्रदीपशङ्कन्तरभूमानानयनाय करणसूत्रं वृत्तार्धम्—

विशङ्कुदीपोच्छ्रयसंगुणा भा शङ्कुदधृता दीपनरान्तरं स्यात् ॥ २३८ ॥

बु० वि०—अत्रोदाहरणमनन्तरसूत्रवक्ष्यमाणोदाहरणं विपरीताख्यानिक्याऽऽह—

प्रदीपशङ्कन्तरभूरिति । प्रदीपः प्रदीपतलम् । शङ्कुः शङ्कुतलम् । तयो-

रन्तरं मध्यम् । तत्र भूमिहस्ता हस्तवयमिता छाया षोडशभिरङ्गुलैः

समा चेद्भवति तदा दीपोच्छ्रितिः कियती स्यात् । अथ वक्ष्यमाणसूत्रोदा-

हरणं प्रदीपेति । एवं दीपकोच्चं यज्ज्ञातं तस्मिन्ष्टे सति छाया षोडश-

भिरङ्गुलैः समा चेत्तदा प्रदीपशङ्कन्तरं च म उच्यताम् । चकारादयमर्थो

लब्धः ॥ २३७ ॥

अथ छायादीपकोच्चयोर्ज्ञाने दीपशङ्कन्तरभूमिज्ञानमुपजातिकापूर्वार्धे ।

नाऽऽह—विशङ्कुदीपोच्छ्रयसंगुणेति । शङ्कुर्हानेन दीपोच्छ्रयेण संगु-

णिता छाया शङ्कुभक्ता दीपतलशङ्कुतलान्तरं भवेत् । अत्रानुपातः ।

ली० वि०—उदाहरणम्—प्रदीपेति । यथा शङ्कुः १ नरदीपतलान्तरं ३ तेन हतः ३

२

२

छायया २ भक्त्युदेदं त्वं च परिवर्त्य ९ । नरः १ । युत्यै समच्छेदौ १८ । ४

३

४

२

८

८

योगः २२ द्वाभ्यामपवर्तः ११ लब्धं दीपशिक्षोच्चं ११ ॥ २३७ ॥

८

४

४

प्रदीपशङ्कन्तरमुच्यतां म इति यदुक्तं तत्सूत्रं वृत्तेनाऽऽह—उदाहरणं पूर्वोक्त-

मेव । विशङ्कितानि । भा शङ्कुच्छाया विशङ्कुदीपोच्छ्रयसंगुणा शङ्कुमानरहितो

२४६ बुद्धिविलासिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां ममेता— [छायाव्य०—

उदाहरणम्—पूर्वोक्त एव दीपोच्छ्रायः ११ । शङ्कुशङ्कु-

४

लानि १२ छाया १६ । लब्धाः शङ्कुप्रदी-
पान्तरहस्ताः ३ ॥

छायाप्रदीपान्तरदीपौच्छ्यानयनाय करणसूत्रं सार्धवृत्तम् ।

छायाग्रयोरन्तरसंगुणा भा छायाप्रमाणान्तरहृद्भवेद्भूः ।

बु० वि०—यदि शङ्कुकोट्या छायाभुजस्तदा विशङ्कुदीपोच्छ्रायकोट्या कः ।
फलं दीपनरान्तराले भूमिः । अत्रोदाहरणमनन्तरोक्तम् ॥ २३८ ॥

अथ स्थानद्वये न्यस्तस्यैकस्यैव शङ्कोरछायाद्वये दृष्टे च्छायाग्रयो-
रन्तरे च दृष्टे शङ्कुदीपान्तरभूमिज्ञानं दीपौच्छ्यज्ञानं च, उपजात्युत्तरार्धे-
नान्योपजातिकापूर्वार्धेनाऽऽह—छायाग्रयोरन्तरसंगुणेति । भूशङ्कुघात इति ।
समभुवि यथेष्टस्थाने यथेष्टप्रमाणं शङ्कुं न्यस्य प्रदीपयत्वेन जातां
तच्छायां मित्वा तदग्रे चिह्नयित्वा तच्छायाग्राभिमुखे यथेष्टदेशे
तमेव शङ्कुं पुनर्न्यस्य तामपि छायां गणयित्वा तदग्रमपि
चिह्नयित्वा ततः सूत्रावतारोऽयम् । छायाग्रयोरन्तरेण मध्यवर्तिभूमा-
नेन यथेष्टैका छाया समुणा छायाप्रमाणयोरन्तरेण विवरेण
हता भूमिर्भवेत्तच्छायाग्रदीपतलयोरन्तरे भूमिर्भवेदित्यर्थः । एवमन्य-
च्छाययाऽपि तदग्रदीपतलयोरन्तरे भूमिः स्यात् । स्वभूमिशङ्कोर्घातः
स्वप्रभया विभक्तः सन् दीपशित्वौच्छ्य जायते । तच्च च्छायाद्वयादपि प्रत्यक्षं

ली० वि०—यो दीपोच्छ्रायस्तेन गुणिता शङ्कूद्धता शङ्कुमानेन भक्ता सती
दीपशक्वन्तरभूः स्यात् । यथा भा २ । शङ्कुः १ दीपोच्छ्रायः ११ । अन्तरार्धं
३ २ ४
समच्छेदौ ४ । २२ तदन्तरं १८ । अयं विशङ्कुदीपोच्छ्रायः । तेन १८ भा २
८ ८ ८ ८ ३
गुणिता ३६ शङ्कुना १ भक्ता छेदं लवं च परिवर्त्येति ७२ । हारेण भक्ता
२४ २ २४
लब्धं हस्ताः ३ । ॥ २३८ ॥

अथशङ्कुद्वयेन दीपोच्छ्यज्ञानार्थं करणसूत्रं सार्धवृत्तेनाऽऽह—

भूशङ्कुघातः प्रभया विभक्तः प्रजायते दीपाशिरौच्यमेवम् ।

त्रैराशिकेनैव यदेतदुक्तं व्याप्तं स्वभेदैर्हरिणेव विश्वम् ॥२३९॥

उदाहरणम्—शङ्कोर्भाऽर्कमिताङ्गुलस्य सुमते दृष्टा किलाष्टाङ्गुला
छायाग्राभिमुखे करद्वयमिमे न्यस्तस्य देशे पुनः ।

बु० वि०—समयेवोत्पद्यते । छायाद्वयेऽप्येकस्थाने स्थितस्यैव दीपस्य संबन्धित्वात् । एवमितिपदमग्रे सवध्यते ।

अथ प्रागुक्तसकलस्यापि गणितस्य त्रैराशिकव्यापित्वमुपजात्युत्तरार्धे-
नाऽऽह—त्रैराशिकेनैवेति । यथा व्यवहारे भूमिज्ञानादिकं त्रैराशिकेन
व्याप्तम् । एव यदेतत्प्रागुक्तं सकलं तत्त्रैराशिकेन व्याप्तम् । कैः पञ्च-
राशिकादिभिः स्वभेदैः । किमिव । हरिणा विश्वमिव । न तु वक्ष्यमाणौ
कुट्टकाङ्गुलाशौ त्रैराशिकव्याप्तौ । तत्र त्रैराशिकमूलत्वं नास्तीति । तत्रापि
स्थिरकुट्टकादावेकदेशेऽपि त्रैराशिककल्पनमस्त्येव । यथाऽत्र छायाव्यवहारे
प्रत्यक्षं त्रैराशिककल्पनं दृश्यते तद्वत्प्रागुक्तं सकलस्यापि त्रैराशिकमेव
मूलमित्यर्थः ॥ २३९ ॥

अत्रोदाहरणं शार्दूलविक्रीडितेनाऽऽह—शङ्कोर्भाऽर्कमिताङ्गुलस्येति ।
भोः सुमते द्वादशाङ्गुलमितस्य शङ्कोच्छाया किलाष्टाङ्गुला दृष्टा । पुनस्त-
स्यैव शङ्कोः स्वच्छायाग्राभिमुखे करद्वयमिमे देशे न्यस्तस्य छाया यदि
द्वादशाङ्गुला दृष्टा तदा शङ्कुप्रदीपान्तरं दीपाच्च्य च कियत्स्यात्तद्वद चेत्त्व

ली० वि०—छायाग्रयोरिति । शङ्कुच्छायाद्वयस्याग्रयोरन्तरेण गुणिता भा छाया
छायाद्वयप्रमाणान्तरेण हता सती भूर्भवेत् । भूशङ्कुवोर्घातः । छायाया भक्तः सन्
दीपोच्चता भवेत् एव त्रैराशिकेन गणितं व्याप्तम् । एतत्पूर्वोदितं निजभेदैस्तत्र
दृष्टान्ते हरिणा विश्वमिव ॥ २३९ ॥

शङ्कोरिति । अर्कमिताङ्गुलस्य शङ्कोर्भा . हे सुमतेऽष्टाङ्गुला दृष्टा ।
प्रथमछायाग्रमुखे हस्तद्वयमिमे देशे न्यस्तस्य निखातस्य तस्यैव शङ्को-
च्छाया द्वादशाङ्गुला यदि तदा शङ्कुद्वयदीपान्तरं दीपोच्चता च वद । छाया-
व्यवहारं चेद्वेत्ति जानासि । यथा छायाग्रयोरन्तरमङ्गुलात्मकं ५२ तेन प्रभे
८ । १२ गुणिते ४१६ । ६२४ छायाप्रमाणे ८ । १२ तदन्तरं ४ तेन हते

याग्रदीपतलयोरन्तरमित्यर्थः । एवं द्वितीयच्छायाग्रभूमानं
१५६ । 'भूशङ्कुघातः प्रमया विभक्तः' इति

जातमुभयतोऽपि दीपौच्छ्यं सममेव हस्ताः १ ।

एवमित्यत्र च्छायाव्यवहारे त्रैराशिककल्पनयाऽऽनयनं वर्तते तद्यथा—प्रथमच्छायातः ८ द्वितीयच्छाया १२ यावताऽधिका तावता छायावयवेन यदि च्छायाग्रान्तरतुल्या भूर्लभ्यते तदा प्रथमच्छायया किमिति । एवं पृथक् पृथक् छायाग्रदीपतलान्तरप्रमाणं लभ्यते । ततो द्वितीयं त्रैराशिकम् । यदि च्छायातुल्ये भुजे शङ्कुः कोटिस्तदा भूतुल्ये भुजे किमिति । लब्धं दीपकौच्छ्यमुभयतोऽपि तुल्यमेव । एवं

बु० वि०—पुनः कथं भूतेन । भक्ता ये जनास्तेषां मनासि तत्र क्लेशस्तमपहरतीति तथा । श्रवणमननिदिध्यासनादिभिर्भजता जनानां सविलासाविद्याजनितमनोमलनिरासात्परमसुखप्रदानेत्यर्थः । पुनः कथं भूतेन । निखिलं च तज्जगच्च तस्य जननमुत्पादनम् । तस्यैकेन बीजेनोत्पादानकारणेन । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इति श्रुतेः । कैः सरिदादिभिः स्वभेदैः सरितो गङ्गाजाल्प्यादयः । असुरा रावणादयः । सुरा ब्रह्मादयः । नरा अस्मादादयः । नगा वृक्षाः पर्वता वा । नगर पत्तनम् । तत्रस्थमचेतनं पण्यादि लक्ष्यते ।

ली० वि०—यथा छायाव्यवहारे त्रैराशिककल्पनयोक्तम् । तद्यथा—प्रथमच्छायातो द्वितीया छाया यावताऽवयवेनाधिका तावताऽवयवेन च्छायाग्रान्तरभूर्लभ्यते तदा छायायां विमिति ४। ५२। ८। एव पुनः ४। ५२। १२। एव पृथक् पृथक् छायाग्रदीपतलान्तरप्रमाणे १०४ । १५६ लभ्यते । ततो द्वितीयं त्रैराशिकम् । यदि च्छायाभुजे शङ्कुस्तदा भूतुल्ये भुजे किमिति ८। १२ । १०४। एवं पुनश्च १२। १२। ५६ लब्धं दीपकौच्छ्यमुभयतोऽपि तुल्यमेव १५६। एवं पञ्चराशिकादिकमखिलं द्वित्र्यादित्रैराशिककल्पनया सिद्धम् । यथा भक्तजनमनःक्लेशापहारिणां हरिणा निखिलजगज्जननैकबीजेन सकलभुवनभवनगिरिसरिदसुरसुरनगरादीभिः स्वैर्भेदैर्जगद्व्याप्तमवमखिलमपि गणितं त्रैराशिकेन व्याप्तम् ॥ २४० ॥

२५० बुद्धिविलासिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां समेता- [छायाव्य०-

पञ्चराशिकादिकमखिलं त्रैराशिककल्पनयैव मिद्धम् ।
यथा भगवता श्रीनारायणेन जननमरणक्लेशापहारिणा
निखिलजगज्जननैकबीजेन सकलभुवनभावनेन गिरिस-
रित्सुरनरासुरादिभिः स्वभेदैरिदं जगद्व्याप्तं तथेदमखिलं
गणितजातं त्रैराशिकेन व्याप्तम् ॥

यथेवं तद्वहुभिः किमित्याशङ्क्याऽऽह-

यत्किञ्चिद्विगुणभागहारविधिना बीजेऽत्र वा गण्यते
तत्रैराशिकमेव निर्मलधियामेवावगम्यं विदाम् ।
एतद्यद्वहुधाऽस्मदादिजडधीधीवृद्धिबुद्ध्या बुधैः
तद्भेदान् सुगमान् विधाय रचितं प्राज्ञैः प्रकीर्णादिकम् ॥२४१॥

इति श्रीभास्कराचार्यविरचितायां लीलावत्यां छायाधि-
कारः समाप्तिमगात् ।

बु० वि०-इत्यादयो ये स्वस्यैव भेदास्तैराविद्यावच्छेदकत्वेन परमात्मैव
चेतनात्मकं जगदिदमिति । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः इति
भ्रुतेः । अतोऽखिलगणितजातस्य त्रैराशिकमेव मूलम् । अत एवोक्तमाचार्येणैव
वर्गं वर्गपदं घनं घनपदमित्यादि ॥ २४० ॥

एवं चेत्तर्हि त्रैराशिकमेव वक्तव्यं किमनेन ग्रन्थसंदर्भेणेत्याशङ्कां
शार्दूलविक्रीडितेन निरस्यति । यत्किञ्चिद्विगुणभागहारविधिनेति । बीजे बीज-
गणिते । अत्र पाटीगणिते वा । गुणभागहारविधिना नतु वर्गघनादिना
यत्किञ्चित्दृश्यते तत्सर्वं त्रैराशिकमेव । तत्कथं न ज्ञायत इत्याशङ्कनयामाह ।
निर्मलधियामित्यादि । विदां ज्ञातॄणां निर्मलधियामेवावगम्यं न त्वत्पबुद्धिनाम् ।
कृत्यानां कर्तरि वेति पृष्टी बुधैर्निर्मत्सरादिगुणयुक्तैः । प्राज्ञैः प्रकृतबुद्धिभिः ।

ली० वि०-यथेवं तर्हि बहुभिर्विद्वद्भिर्वहु किमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह-यत्किञ्चिदिति ।
अस्यार्थः । एवं त्रैराशिकेनापि विदाङ्कर्तुं शक्यम् । एतद्यत्प्राज्ञैस्तद्भेदान् त्रैरा-
शिकभेदान् सुगमान् कृत्वा प्रकीर्णादिकं रचितं तदस्मदादिजडधीनां बुद्धिबुद्ध्या
हेतूनाम् ॥ २४१ ॥

इति श्रीमहीश्वरविरचिते लीलावतीविवरणे छायाव्यवहारः ॥

अथ कुट्टके करणसूत्रं वृत्तपञ्चकम् ।

भाज्यो हारः क्षेपकश्चापवर्त्यः केनाप्यादौ संभवे कुट्टकार्थम् ।

येन छिन्नौ भाज्यहारौ न तेन क्षेपश्चेतद्दुष्टमुद्दिष्टमेव ॥२४२॥

बु० वि०—तस्य त्रैराकियस्यैव भेदान्सुगमान् लघुप्रक्रियान् बहुधा नानाप्रकारा
न्विधायैतद्यत्पागुक्तं प्रकीर्णादिकं तद्वचितम् । कया हेतुभूतयाऽस्मदादिजडधी
धीवृद्धिबुद्ध्या । वयमादिर्येषां तेऽस्मदादयः । ते च ते जडधियश्च तेषां धीर्बुद्धिः ।
तस्या वृद्धिस्तद्विषये बुद्धिस्तया । अस्मदादिजडधियां धीवृद्धिर्भूमादिति-
बुद्ध्या त्रैराशिकस्य भेदान्सुगमान् बहुधा कृत्वा प्रकीर्णादिकं रचितमित्यर्थः ।

ज्योतिर्वित्कुलमण्डनं द्विजपतिः श्रीकेशवोऽजीजनद्

यं लक्ष्मीश्च समस्तशास्त्रनिपुणं श्रीमद्गणेशाभिधम् ।

अस्यां बुद्धिविलासीसमभिधौ लीलावतीव्याकृतौ

तत्कृत्यां व्यवहार एष निरगात् छायाभिधः प्रस्फुटः ॥

इति श्रीसकलागमाचार्यवर्यश्रीकेशवदैवज्ञसुतश्रीगणेशदैवज्ञविराचितायां

लीलावतीविवृत्तौ बुद्धिविलासिन्यां छायाव्यवहारः समाप्तः ॥

स्वीयपादयुगलाब्जपरागः स्पृष्टमौलितनुवृत्तमसौऽयम् ।

कुट्टको विमुधगीतसुकीर्तिः श्रीगुरुर्जयति केशवशर्मा ॥ १ ॥

श्रीकेशवो विष्णुर्मदुरुश्च । शेषं स्पष्टम् ।

अथ कुट्टकाध्यायो व्याख्यायते । कुट्टको नाय गुणकः । हिंसावाचक-
शब्दैर्गुणनाभ्युपगमात् । कश्चिद्वाशिर्धेन गुणित उद्दिष्टक्षेपयुतोन उद्दिष्टहर-
भक्तः सन्निःशेषो भवेत्स गुणकः । कुट्टक इति पूर्वव्यपदिश्यते । विशेषसं-
क्षेपम् । ननु स्वतन्त्रस्य कुट्टकाध्यायस्य कथं पाटीगणिते निवेदाः ।

विविधस्वगामपाटी कुट्टकबीजादिदुष्टशालेण ।

इत्याचार्यमष्टादिकेषु कुट्टकस्य पृथग्पादानदर्शनात् ।

अपि च परिकर्मविंशतिं यः संकलिताद्यां पृथग्विजानाति ।

अष्टौ च व्यवहारान्छापान्तान् भवति गणकः सः ॥

ली० वि०—अथ कुट्टकव्यवहारे करणसूत्रं वृत्तपञ्चकेनाऽऽह—भाज्य इति । आदौ
केनाप्यङ्केन सति संभवे कुट्टकार्थं भाज्यो हारः क्षेपकश्चापवर्त्यः । येनाङ्केन
भाज्यहारौ छिन्नावपवर्तितौ न चेत्क्षेपोऽपवर्तितुं शक्यं तदा तदुद्दिष्टं
दुष्टमेव । केनाप्यपवर्त्य इत्युक्तं तत्कथं ज्ञेयमित्यत आह । परस्परमिति । ययो-

बु० वि०-इति ब्रह्मगुप्तादिपाटीगणितारम्भे प्रश्नरूपेण पाटीगणितस्वरूपकथनाच्च । संकलितादीनि परिकर्माण्यष्टौ । भागजात्यादि जातिचतुष्टयम् । विटोम-विधिप्रमुखाणि प्रकीर्णान्यष्टौ । एवं परिकर्मणां त्रिंशतिः । मिश्राद्याष्टा-यान्ता अष्टौ व्यवहाराः । एतावद्वे पाटीगणितम् । तत्तु सप्रपञ्चं निरूपि-तम् । अतोऽत्र कुट्टकस्याङ्कपाशस्यापि निरूपणमनुचितम् । उच्यते । द्विविधं गणितमुक्तम् । व्यक्तमव्यक्तसंज्ञमित्यादि गणितस्य द्वैविध्यमेवोक्तम् । तत्र बीजगणित एव कुट्टकोद्देशरन्तर्भावः । तदुपयोगित्वाद्गर्गमकन्यादिवत् । उक्तं च बीजे ।

उक्तं बीजोपयोगीदं संक्षिप्तं गणितं किल ।

अतो बीजं प्रवक्ष्यामि गणकानन्दकारकम् । इति ॥

यत्तु, आर्यभट्टाद्युक्तवाक्येषु पाश्या च बीजेन च कुट्टकेन । वर्गप्रकृत्या च यथोत्तराणीत्यादिभास्करादिवाक्येषु च कुट्टकादेः पृथगुपादानं तज्ज्ञानप्र-कारातिशयद्योतनार्थम् । ननु पृथग्ग्रन्थोपादानपरम् । एवमङ्कपाशभद्रगणि-तादेर्गणितजातस्य संकलितादिच्छायाव्यवहारान्तं पाटीगणितवाक्यस्य बीज-गणित एवान्तर्भावः । तस्य सूत्रोपदेशेनैव बुध्येकगम्यत्वात् । उक्तं च गौळाध्याये-

अस्ति त्रैराशिकं पाटीबीजं च विमला मतिरिति ।

अतो गणितद्वैविध्यमेवेति सिद्धम् । यथा नारायणादिभिर्भद्रगणिता-दिकमव्यक्तकल्पनानपेक्षं पाटीगणिते सुखार्थमुक्तम् । एवं कुट्टकाङ्कपाशयो-र्बीजगणिताध्यायभूतत्वेऽप्यव्यक्तमार्गानपेक्षत्वादव्यक्तगणितानभिज्ञानां सु-खार्थमत्रापि तौ निरूप्येते । इति सर्वमनवद्यम् ।

अत्राऽऽदौ कुट्टकज्ञानार्थं प्रथमकर्तव्यतां कुट्टकोद्देशस्याघटमानत्वं ज्ञानं च शाट्टिन्याऽऽह-भाज्यो हरः क्षेपकश्चेति । कश्चिद्राशिर्व्येन गुणित उद्दि-ष्टक्षेपेण युतो न उद्दिष्टहरेण भक्तः सन्निःशेषो भवति तस्य गुणकस्य कुट्टक इति संज्ञेत्युक्तं प्राक् । अत्राऽऽगता लब्धिलब्धिसंज्ञैव । हरो हर-संज्ञ एव । क्षेपोऽपि क्षेपसंज्ञ एव । अन्वर्थसंज्ञाश्चैत्राः । यो राशिर्गुण्यते तस्य भाज्य इति संज्ञा । भजनयोग्यत्वात् । अस्य कुट्टकस्य ज्ञानार्थमादौ स भाज्यो हरः क्षेपकश्च केनापि समेनाङ्केनापवर्त्य भाज्यहारक्षेपा एके-नैवापवर्त्या इत्यर्थः । कस्मिन्सति । अपवर्तनस्य संभवे सति । अपवर्तनं

परस्परं भाजितयोर्यथोर्यः शेषस्तयोः स्यादपवर्तनं सः ।

तेनापवर्तनं विभाजितौ यौ तौ भाज्यहारौ दृढसंज्ञितौ स्तः ॥२४३॥

मिथो भजेतौ दृढभाज्यहारौ यावद्विभाज्ये भवतीह रूपम् ।

फलान्यधोऽधस्तदधो निवेश्यः शेषस्ततः शून्यमुपान्तिमेन ॥२४४॥

बु० वि०—नाम निःशेषभजनम् । इयं पूर्वेषां संज्ञा । भाज्यहारशेषाणामपवर्तनसंभवे सत्यवश्यमपवर्त्या एव । अन्यथा कुट्टको न संभवतीत्यर्थात् सिद्धम् । उद्देशस्य त्वलत्वज्ञापनार्थमाह—येनेति । येनाङ्केन भाज्यहारौ च्छिन्ना अपवर्तितौ तेनैवाङ्केन शेषश्चेन च्छिन्नोऽपवर्तितो न स्यात्तद्वैतदुद्दिष्टं पृच्छ-केन पृष्टं दृष्टमेव । अत्र भाज्यो येन केनापि गुणित्वेन शेषेण युक्तो-नस्तेन हरेण भक्तः स न कदाचिदपि निःशेषो न भवतीत्यर्थः ॥२४२॥

परस्परं भाजितयोरिति । यथो राशयोः परस्परं भाजितयोः सतोर्यः शेषोऽङ्कः स तयोरपवर्तनं स्यात् । तेन तौ निःशेषौ भज्येते एव । एतदुक्तं भवति । हरेण भाज्ये भक्ते यच्छेषं तेनापि स हरो भाजनीयः । तच्छेषे-णापि भाज्यशेषं तेनापि हरशेषमिति पुनः पुनः परस्परभजने क्रियमाणे यदान्ते रूपं शेषं स्यात्तदा तौ नापवर्तन्ते एव । ‘यावद्विभाज्ये भव-तीह रूपम्’ इति नियमत्वात् । यदा तु शून्यं शेषं स्यात्तदा हरीभूतं यत्माक्शेषमधःस्थापितं तदेव भाज्यहरयोरपवर्तनं स्यात् । एवं ज्ञातेनाप-वर्तनाङ्केन यौ भाज्यहारौ विभाजितौ तौ दृढसंज्ञितौ स्तः । तेनैव शेषोऽ-प्यपवर्तनीयः । ‘भाज्यो हारः शेषकश्चापवर्त्यः’ इत्युक्तत्वात्सोऽपि दृढ-संज्ञः स्यात् । दृढेत्यन्वर्थसंज्ञा । पुनर्न क्षीयन्ते नापवर्तन्त इत्यर्थः । दृढा-विति संज्ञां वदता कृतेऽप्यपवर्ते यावदन्यदपवर्तनं संभवति तावदपवर्तनी-याविति ज्ञापितम् । एवं ते भाज्यहारशेषाः दृढाः स्युः ॥ २४३ ॥

अथानन्तरकर्तव्यमाख्यानिकीद्वयेनाऽऽह—मिथो भजेतौ दृढभाज्यहारा-विति । स्वोर्ध्वेहेतेऽन्येनेति । तौ दृढभाज्यहारावुक्तवन्मिथः परस्परं तावद्भ-जेत् । तावत्कथम् । यावद्विभाज्ये भाज्यस्थाने रूपं भवति । इहैषु परस्परभ-जनेऽप्यगतानि फलान्यधोऽधो निवेश्यानि स्थाप्यानि । फलं च फले च

ली० वि०—द्वयोरङ्कयोः परस्परं भाजितयोः सतोर्यः शेषः स्यात्स एवाङ्कस्तयोरप-वर्तनं स्यात् । एवं स्वेन तेनापवर्तितेन विभाजितौ यौ दृढभाज्यहारौ तौ दृढसंज्ञितौ

स्वोर्ध्वं हतेऽन्त्येन युते तदन्त्यं त्यजेन्मुहुः स्यादिति राशियुग्मम् ।
ऊर्ध्वो विभाज्येन दृढेन तष्टः फलं गुणः स्यादधरो हरेण ॥२४५॥
एवं तदैवात्र यदा ममास्ताः स्युर्लब्धयश्चेद्विपमास्तदानीम् ।
यथागतौ लब्धिगुणौ विशोध्यौ स्वतक्षणाच्छेषमिती तु तौ स्तः

घु० वि०—फलानि च फलानि द्वैकशेषः। एकमेव फलं लब्ध्वा रूपं शेषं स्यात्तदा
तदेकमेव फलं स्थाप्यम् । द्वे चेत्तर्हि द्वे स्थाप्ये । बहूनि चेत्तर्हि बहूनि स्थाप्या-
नीत्यर्थः । तेषां फलानां वल्लीवदधःस्थापितानामधः क्षेपो निवेश्यः । दृढ
इति पूर्वानुवृत्तिः । तथा तेषामप्यधोऽन्ते खं निवेश्यम् । एवं वल्ली जायते ।
तत उपान्तिमेनाङ्केन स्वोर्ध्वं स्वोर्ध्वं स्थितेऽङ्के हतेऽन्त्येनाङ्केन युते सति
तदन्त्यं त्यजेत् । अन्ते भवोऽन्तिमः । अन्ताच्चेतीमन् [च्] । उपग-
तोऽन्तिममुपान्तिमः । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति तत्पुरुषः । अन्ते
भवोऽन्त्यः । दिगादित्वाद्यत् । इति मुहुस्त्वान्तिमेन स्वोर्ध्वं हतेऽन्त्येन युते
तदन्त्यं त्यजेदिति पुनः पुनः छेत सति राशियुग्मं स्यात् । तत्रोर्ध्वराशि-
दृढेन विभाज्येन तष्टः सन्फलं भवेत् । फलं नाम लब्धिः । अपरोऽधो-
राशिदृढेन हरेण तष्टः सन्गुणः स्यात् । तक्षू त्वक्षू तनूकरणे । कर्माणि
कः । तष्टस्तनूरुतः लुशीलतोऽवशेषित इति यावत् । भक्त्वाऽवशेषितरा-
शिर्ग्राह्यो न तु लब्धमित्यर्थः । तेन गुणेन भाज्यसंज्ञ उद्दिष्टराशौ गुणित
उद्दिष्टक्षेपयुतौ न उद्दिष्टहरेण भक्ते निःशेषं लब्धं स्यादिति दृढैरपि भाज्य-
हारक्षेपैस्त एव गुणलब्धौ स्त इत्यर्थसिद्धम् ॥ २४४ ॥ २४५ ॥

अथ विपमेष्वागतेषु फलेषु सत्सु विशेषमुपजात्याऽऽह—एवं तदैवात्रेति ।
एवं तदैव स्यात् । तदा कदा । यदाऽत्र परस्परभाजनेनाऽऽगता लब्धयः
समाः स्युः । द्वे चतस्रः पङ्केत्यादयः । चेत्ता लब्धयो विपमाः स्युः
एका तिस्रः पञ्च वेत्यादयस्तदेदानीमुक्तमकारेण यथाऽऽगतौ यौ लब्धि-
गुणौ तौ स्वतक्षणाच्छोध्यौ शेषतुल्यौ तौ लब्धिगुणौ स्तः । तक्ष्यते
तनूक्रियतेऽनेनेति तक्षणः । तक्षणीतीति तक्षण इति वा । स्वश्चासौ
तक्षणाश्च स्वतक्षणः । तस्मादुणो दृढहराच्छोध्यो लब्धिदृढभाज्याच्छोध्ये-
त्यर्थः ॥ २४६ ॥

ली० वि०—स्तः। वल्लीमाह। मिथ इति । तौ भाज्यहारौ मिथोऽन्योन्यं भजेत् । याव-

उदाहरणम्—एकविंशतियुतं शतद्वयं यद्गुणं गणक पञ्चपष्टियुक् ।

पञ्चवर्जितशतद्वयोद्धृतं शुद्धिमेति गुणकं वदाऽऽशु तम् ॥२४७॥

न्यासः । भाज्यः २२१ । हारः १९५ । क्षेपः ६५ ।

अत्र परस्परभाजितयोर्भाज्य २२१ भाजकयोः १९५क्षेपं १३। अनेन

भाज्यहारक्षेपा अपवर्त्तिता जातो भाज्यः १७ । हारः १५ । क्षेपः

५ । अनयोर्दृढभाज्यहारयोः परस्परभक्तयोर्लब्धान्यधोऽधस्तदधः

बु० वि०—अत्रोदाहरणं रथोद्धृतयाऽऽह—एकविंशतियुतं शतद्वयमिति स्पष्टार्थम् ।

अत्रापवर्त्तनाङ्कज्ञानार्थं भाज्ये हरेण भक्ते शेषं २६ । अनेनापि हरे भक्ते

शेषं १३ । अनेनापि भाज्यशेषेऽस्मिन् २६ भक्ते शून्यं शिष्यते । अतः

इदमेव १ शतयोरपवर्त्तनम् । अनेन तौ निःशेषं भज्यते एव । अन्यदाचार्ये-

णैव विवृतम् । अत्र जाते गुणास्ती ५ । ६ । ' इष्टाहतस्वस्वहरेण युक्ते

ते वा भवेतां बहुधा गुणास्ती ' इति । वक्ष्यमाणोक्त्येकेनेष्टेन गुणिताभ्यां

हरभाज्याभ्यां युक्ते जाते वा गुणास्ती २० । २३ । एवं द्विकेनेष्टेन वा

जाते ३५ । ४० इत्यादि । अत्रोपपत्तिः—भाज्यो हार इति । भाज्यहार-

ली० वि०—द्वाज्ये रूपमेकोङ्कने भवति । भजने लब्धानि फलान्यधोधो बलीवस्था-

पितानि । तदधः फलानामधस्तात्क्षेपः स्थाप्यः । अन्ते क्षेपान्ते खं स्थाप्यम् ।

उपान्तिमेनान्वयोपरिस्थेनाङ्केन स्वोर्ध्वं हतेऽन्येन युते सति तदन्यं त्यजेत् ।

इति मुहुः कृते सति सर्वोपरिस्थ उपान्तिमेन हतेऽन्येन युतेऽन्यत्याग

उपान्तिमाभावाद्वाशिषुगमं शिष्टम् । तयोर्ध्वोऽङ्कने दृढो विभाज्येन तष्टो भक्तः

शिष्टः फलं स्यात् । अपरोऽधःस्थो हरेण दृढेन तष्टः सन्गुणः स्यात् । एवं

तदैव यदाऽत्र लब्धयो बलीरूपाः समा दद्यादिकाः स्युः । यदि विपमा

लब्धयः स्युरन्यादिकास्तदा यथागतौ, उक्तविधिना कृती सन्धिगुणौ स्वत-

क्षणाद्भाज्यहाररूपाच्छोध्यौ शेषतुल्यौ सन्धिगुणौ भवतः ॥२४२॥ ॥२४३॥

॥ २४४ ॥ २४५ ॥ २४६ ॥

उदाहरणम् । एकेति—अस्यार्थः । हे गणक सैकविंशतियुतं शतद्वयं

यद्गुणं येन गुणितं पञ्चपष्टियुतं पञ्चोनशतद्वयेन भक्तं सान्निशेषं स्यात्तं गुणमाशु

षट् । न्यासः भाज्यः २२१ क्षेपः ६५ । अत्र परस्परं भाजितयोर्हारयोः पर-

हारः १९५

२५६ बुद्धिविलासिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां समेता- [कुट्टक-

क्षेपस्तदधः शून्यं निवेश्यमिति न्यस्ते जाता वल्ली	१
उपान्तिमेन स्वोर्ध्वे हते इत्यादिकरणेन जातं राशिद्वयं	७
४० । एतौ दृढभाज्यहाराभ्यां १७ । तद्यौ लब्धिगुणौ	५
३५	१५
जातौ ६ । ५ । 'इष्टाहतस्वस्वहरेण युक्ते' इति वक्ष्यमाणवि-	०
धिनैताविष्टगुणितस्वतक्षणयुक्तौ वा लब्धिगुणौ २३ । २० ।	
द्विकेनेष्टेन वा ४० । ३५ । इत्यादि ॥	

बु० वि०—क्षेपाणां कृतेऽप्यपवर्तने गुणलब्ध्योरविशेषः । तथाहि—अनपवर्तितानां भाज्यादीनां ये गुणलब्धी ते एवापवर्तितानां भवतः । यथा भाज्यशिछन्न-स्तथा हरक्षेपावपि छित्वा पूर्वापेक्षया गुणलब्ध्योरविशेषः स्यात् । त्रयाणामपि तुल्यापवर्तनात् । उक्तं च प्राक् । समेन केनाप्यपवर्त्य हारभाज्यौ भजेद्वा सति संभवे तिबति । एवं चेतसंभवे सत्यपवर्त्या एवेति कथमुक्तम् । उच्यते । हर-भाज्ययोः सत्यपवर्तनसंभवे कृतं नापवर्तनं चेत्तर्हि परस्परभजने कृते सत्य-न्ते रूपं शेषं न स्यात् । अपवर्तनसंभवात् । रूपशेषाभावे गुणनाङ्गागा-दाप्तं भागादिविपर्यये गुणो भवतीति वक्ष्यमाणोपपत्तौ व्यस्तविधिर्न सिध्य-ति । अतोऽपवर्तनसंभवे सत्यपवर्तनं कार्यमेवेति सिद्धम् । अत एव च हर-भाज्ययोर्दपवर्तनं तेनैव क्षेपस्यापि भवितव्यमविरोधात् । अन्यथा तदुदा-हृतं त्रिलमेवेति स्पष्टम् । परस्परभिति । परस्परभजने मुहुः क्रियमाणे सति यदा यो येन भक्तो निःशेषः स तस्यापवर्तनं क्लृप्तं जातः । स एव तन्मूल-राशेरप्यपवर्तनं स्यात् । तदुत्पन्नत्वाच्चेपस्य स एव । स्वमूलराशेरप्यपवर्तनं.

ली० वि०—स्परभक्तयोर्लब्धिवद्गुणलब्धी भवतः । परंतु लब्धिः क्षेपस्य यत्तक्षणं हरणं तत्र यो लाभस्तेनादद्या मुक्ता कार्या । विशुद्धौ तु क्षेपतक्षणलाभेन वर्जिता कार्या । उदाहरणम् । येन संगुणिताः पञ्च तयोर्भाज्यभाजकयोः शेषः १३ । अनेन भाज्यभाजकाक्षेपा अपवर्तिता जाता दृढा भाज्यहारक्षेपाः । अनयोर्दृ-ढभाज्यहारयोः भा १७ परस्परभक्तयोर्लब्धिरधोऽधः तदध क्षेपः तदधः त्वं निवेश्य हा १५

जाता वल्ली १	उपान्तिमेन स्वोर्ध्वे हत इत्यादिना करणेन जातं राशिद्वयं ४०
७	३५
५	एतौ दृढभाज्यहाराभ्यामाभ्यां १७ तद्यौ जातौ लब्धिगुणौ ६।५
०	३५

कुट्टकान्तरे करणसूत्रं वृत्तम् ।

भवति कुट्टविधेर्युतिभाज्ययोः समपवर्तितयोरपि वा गुणः ।

भवति यो युतिभाजकयोः पुनः स च भवेदपवर्तनसंगुणः ॥२४८॥

बु० वि०—भवत्येव । यतः परस्परभजनेनान्यस्माद्यदधिकं तदेवावशिष्टम् । तेनान्य-
स्मिन्निःशेषभक्ते सति स्वमूलराशिरपि निःशेषो भविष्यतीति । अन्ततश्च पर-
स्परभजनेन रूपशेषे सति निःशेषाभावत्वात्तौ नापवर्तते एवेति स्पष्टम् । तद्यथा
भाज्यः १०० हरः ८० अनेनान्यस्मिन्भक्ते सति शेषं २० । अनेनाप्य-
न्यस्मिन्भक्ते निःशेषम् । अतोऽयं २० अस्य ८० अपवर्तनम् । अस्माद-
धिकं किलोर्वरितमिदं २० । अनेनान्यस्मिन्निःशेषे ८० भक्ते सति
स्वमूलराशिरयं १०० अपि निःशेषभक्तः स्यात् इति । मिथो भजेतावित्य-
स्योपपत्तिः पाठानिबद्धा । गुणनाङ्गागावाप्तं भाज्यादिविपर्ययेण गुणो भवति ।
तद्व्यत्यासे गुणनालम्बः स्यात्पूर्वभाज्य इति । भवति कुट्टविधेरिति । युतिः
क्षेपः । युतिभाज्ययोः समपवर्तितयोः सतोरपि मिथो भजेतौ दृढभाज्यहारा-
विति यथोक्ताकुट्टविधेर्वा गुणः स्यात् । अपिः समुच्चये । वा प्रकारान्तरे ।
क्षेपभाज्ययोरपवर्तनसंभवे सत्यपवर्तनमरुत्वाऽपि गुणः सिध्यति । यद्वा तयो-
रपवर्तितयोः सतोरपि यथोक्तकुट्टकविधिना स एव गुणः स्यादित्यर्थः ।
तेन गुणेन भाज्यं संगुण्य क्षेपेण संयोज्य हरेण विभज्य लब्धिर्भवतीति ।
यद्वाऽपवर्तनसंगुण इति वक्ष्यमाणमत्र योजनीयम् । तद्यथा । याऽऽगता लब्धिः
सपिवर्तनाङ्केन गुणिता सती सैव लब्धिः स्यात् । भवति य इति । पुनर्वि-
शेषे । युतिभाजकयोस्तपवर्तनसंभवे सत्यपवर्तितयोः सतोर्यथोक्तकुट्टविधिना

ली० वि०—तथाहि । २२१ पञ्चगुणिता ११०५ पञ्चपट्टि ६५ युता
११७० हार १९५ हता लब्धिः ६ । एवं स्वतक्षणमिष्टगुणं
क्षेप इति वक्ष्यमाणादेकगुणे तक्षणे लब्धिगुणयोः ६ । ५ क्षिप्ते जातौ
लब्धिगुणौ २३ । २० । भाज्यः २२१ गुणेन २० हतः ४४२० पञ्चपट्टि ६५
युतः ४४८५ हार १९५ हतो लब्धिः २३ । एवं द्वयादिगुणिततक्षणे लब्धि-
गुणक्षिप्ते बोध्यम् । द्वाभ्यां लब्धिगुणौ ४० । ३५ । ॥ २४७ ॥
अथ करणसूत्रं वृत्तेनाऽऽह । भवतीति । अपि वा यद्वा युतिभाज्य-
योरपवर्तितयोरपि पूर्वोक्तविधिना कुट्टकविधेर्गुणो भवति लब्धिरपि, अपवर्तन-

२६० पुष्टिविलामिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां समेता- [कुट्टक-

अथवा हारक्षेपौ ६३ । १० । नवभिरपवर्तितौ जातौ
हारक्षेपौ ७ । १० । अत्र लब्धिक्षेपाणां वल्ली १४
लब्धो गुणः २ । क्षेपहारापवर्तन ९ गुणितो जातः ३
स एव गुणः १८ । भाज्य १०० भाजक ६३ १०
क्षेपेभ्यः ९० लब्धिश्च ३० । ०

अथवा माज्यक्षेपौ पुनर्हारक्षेपौ चापवर्तितौ जातौ भाज्य-
हारौ १० । ७ । क्षेपः १ । अत्र पूर्ववज्जाता वल्ली १
गुणश्च २ । हारक्षेपापवर्तनेन गुणितो जातः स एव २
गुणः १८ । पूर्ववल्लुब्धिश्च ३० । 'इष्टाहतस्वस्व-
हरेण युक्ते' इत्यादिनाथवा गुणलब्धी ८१ । ०
१३० । इत्यादि ॥

कुट्टकान्तरे करणसूत्रं वृत्तार्थम् ।

योगजे तक्षणाच्छुद्धे गुणाती स्तो वियोगजे ॥ २५० ॥

पु० वि०-क्षेपापवर्तनेनानेन १० लब्धि संगुण्य हरक्षेपापवर्तनेनानेन ९ गुणं च
संगुण्य जाते गुणाती त एव १८ । ३० ॥ २४९ ॥

अथ ऋणक्षेपे सति सूत्रमनुष्टुप्पूर्वाधेनाऽऽह-योगजे तक्षणाच्छुद्धे' इति ।

योगजे गुणाती ये ते निजातक्षणाच्छुद्धे वियोगजे ऋणक्षेपजे भवतः ।

ली० वि०-वल्ली० १४ पूर्ववदाशिमुग्मं ४३० 'भाज्यहाराभ्यां १०० ।

३

३०

१० ७ तस्य जातौ लब्धिगुणौ ३० । २ । गुणो २ अप-
वर्तनेन ९ गुणितो जातः स एव १८ । अथवा

भाज्यक्षेपौ पुनर्हारक्षेपौ च दशभिरपवर्तितौ भा १० क्षेपः १ । अतः
हा ७

पूर्ववद्वल्ली १ जातो गुणः २ लब्धिः ३ । अपवर्तनेन गुणितो जातः
२ स एव १८ गुणः । लब्धिश्च ३० । गुणलब्धयोः
१ स्वस्वहारक्षेपावित्यथवागुणलब्धी ८१ । १३० । अथवा
० १४४ । २३० इत्यादि । एवमन्यत् ॥ २४९ ॥

अथ करणसूत्रं वृत्ताधेभाऽऽह-क्षेपजे इति । क्षेपजे क्षेपोत्थे
गुणाती गुणलब्धी स्वतक्षणाच्छौधिने सत्यौ वियोजने भवतः । अत्र पूर्वो-

अत्र पूर्वोदाहरणे नवतिक्षेपे यौ लब्धिगुणौ जातौ
 ३० । १८ । एतौ स्वतक्षणाभ्यामाभ्यां १०० । ६३
 शोधितौ ये शेषके तन्मितौ लब्धिगुणौ नवतिशोधिते
 ज्ञातव्यौ ७० । ४५ । एतयोरपि द्वादशस्वस्वतक्षणं
 क्षेप इति लब्धिगुणौ १७० । १०८ । अथवा २७० ।
 १७१ इत्यादि ॥

द्वितीयोदाहरणम्-यद्गुणा गणक पष्टिरन्विता वर्जिता च दशभिः पङ्क्तैः
 स्यान्नयोदशहता निरग्रका तद्गुणं कथय मे पृथक् पृथक् ॥२५१॥

न्यासः । भाज्यः ६० हारः १३ क्षेपः १६ । प्राग्वज्जाता
 बल्ली ४ तथा जाते गुणासी २ । ८ । अत्रापि
 १ लब्धयो विषमाः । अतो गुणासी स्वतक्ष-
 १ णाभ्यां १३ । ६० शोधिते जाते
 १ ११ । ५२ । एवं षोडशक्षेपे एता एव
 १ लब्धिगुणौ ५२ । ११ । स्वस्वहराभ्यां
 १६ शोधितौ जातौ षोडशविशुद्धौ २ । ८ ।

धु० वि०-गुणो हराच्छोध्यो लब्धिर्भाज्याच्छोध्येत्यर्थः । अत्रोद्देशकोऽनन्तरोक्त
 एव । तत्र यथोक्त्या योगजे गुणासी १८ । ३० । एते स्वतक्षणाभ्यामाभ्यां
 ६३ । १०० शुद्धे जाते नवतौ ९० ऋणक्षेपे ४५ । ७० । एते स्वतक्ष-
 णाभ्यां युक्ते वा जाते १०८ । १७० द्विकेन वा १७१ । २७० इत्यादि
 ॥ २५० ॥ २५१ ॥

ली० वि०-उदाहरणे नवतिक्षेपे यौ लब्धिगुणौ जातौ ३० । १८ तौ स्वतक्षणाभ्यामाभ्यां
 १०० । ६३ शोधितौ शेषमितौ लब्धिगुणौ ७० । ४५ नवतिक्षेपे ज्ञातव्यौ ।
 तथाहि शतं १०० पञ्चचत्वारिंशता ४५ गुणितं ४५०० नवत्या ९०
 विवर्जितं ४४१० विषष्ट्या ६३ भक्तं लब्धं ७० । अनयोरपि ७० । ४५
 स्वस्वतक्षणक्षेपौ इति । अथवा गुणलब्धौ १०८ । १७० अथवा १७१ ।
 २७० ॥ २५० ॥

उदाहरणम् । यद्गुणा इति । हे गणक पष्टिर्यद्गुणा येन गुणिता षोडशमिर्गुता
 हीना वा त्रयोदशहता सती निःशेषा भवति तं गुणं वद । न्यासः मा ६० क्षे १६
 हा १३

कुट्टकान्तरे करणसूत्रं सार्धवृत्तम् ।

गुणलब्धयोः समं ग्राह्यं धीमता तक्षणे फलम् ।

हरतष्टे धनक्षेपे गुणलब्धी तु पूर्ववत् ।

क्षेपतक्षणलामाढ्या लब्धिः शुद्धौ तु वर्जिता ॥ २५२ ॥

बु०वि०—अथ भाज्यहाराभ्यां सकाशादभ्यधिके क्षेपे सति सविशेषमनुष्ठुवत्तरा-
धेनाऽऽह—गुणलब्धयोः समं ग्राह्यमिति । ऊर्ध्वो विभाज्येन दृष्टेन तष्टः
फलं गुणः स्यादपरो हरेणेत्यत्र गुणलब्धिसंवाग्धिनि तक्षणे क्रियमाणे सत्युभ-
यत्र तक्षणस्य फलं सममेव ग्राह्यम् । केन । धीमता बुद्धिमता । हेतुगर्भमिदम् ।
तथाहि—उभयत्र तक्षणे क्रियमाणे यत्रात्सं तक्षणफलं लभ्यते तत्सममेवान्य-
त्रापि फलं ग्राह्यम् । न त्वधिकं लब्धमपि । अत्रोपपत्तिः—हरेणाधिके गुणे
कृते सति तेन गुणितो भाज्यो हरगुणित एवाधिकः । तस्मिन्हरभक्ते या
लब्धिः सा भाज्यतुल्याऽधिका स्यात् । अतो यदुणितो हरो गुणके क्षिप्यते
तदुणितो भाज्योऽपि लब्धौ क्षेप्यः । एवं ते गुणासी अनेकधा भवतः ।
अतो गुणलब्धयोः स्वस्वहारेण तक्षणे उभयत्र फलं सममेव ग्राह्यमिति
स्पष्टम् ।

अथात्र प्रकारान्तरमनुष्ठुभाऽऽह । हरतष्ट इति । धनक्षेपे हरेण
तष्टे कृते सति पूर्ववदुणलब्धी साध्ये । तत्र लब्धिः क्षेपतक्षणलामाढ्या
कार्या । क्षेपस्य तक्षणमवशेषणम् । तत्र यो लाभः फलं तेनाऽऽज्या युक्ता ।

अथ ऋणक्षेपे सत्याह—शुद्धौ त्विति । शुद्धौ ऋणक्षेपे तु हरतष्टे कृते
सति पूर्ववदुणलब्धी गुणासी स्तो वियोगज इत्युक्तप्रकारेण
ये गुणासी स्तस्तत्र लब्धिः क्षेपतक्षणलाभेन वर्जिता कार्या । अत्रोपपत्तिः ।
अधिके क्षेपे सति अनन्तरोक्त्या लब्धिगुणौ साध्येते । अथ प्रकारात्र

ली०वि०—बली ४ अतो जातं राशिद्वयं ३६८। ८० भाज्यहाराभ्यां ६० ।

१ १३ तष्टौ ८। २ अत्र लब्धानां विषमत्वादेतौ लब्धिगुणौ

१ स्वतक्षणाभ्यामाभ्यां ६०। १३ विशोधितौ जातौ लब्धि-

१ गुणौ ५२। ११ क्षेपजौ । एवं तौ स्वतक्षणाभ्यामाभ्यां

१ ६०। १३ विशोधितौ जातौ षोडशविशुद्धौ लब्धिगुणौ

१६ ८०। २ ॥ २५१ ॥

०

अथ करणसूत्रं सार्धवृत्तेनाऽऽह । गुणलब्ध्योरिति । धीमता तक्षणे

उदाहरणम्—येन संगुणिताः पञ्च त्रयोविंशतिसंयुताः ।
 वर्जिता वा त्रिभिर्मक्ता निरग्राः स्युः स को गुणः ॥ २५३ ॥
 न्यासः । भाज्यः ५ । हारः ३ । क्षेपः २३ । अत्र
 वल्ली १ पूर्ववज्जातं राशिद्वयं ४६ । एतौ भाज्य-
 २३
 १ हाराभ्यां तष्टौ । अत्राधोराशौ २३ त्रिभि-
 ० स्तष्टे सप्त लभ्यन्ते । उर्ध्वराशौ ४६ पञ्च-
 भिस्तष्टे नव लभ्यन्ते । तत्र नव न ग्राह्याः । 'गुणलब्धयोः
 समं ग्राह्यं धीमता तक्षणे फलम्' इति । अतः सप्तैव
 ग्राह्याः । एवं जाते गुणाप्ती २ । ११ । क्षेपजे तक्षणा-
 च्छुद्ध इति त्रयोविंशतिशुद्धो जाता विपरीतशोधनादव-

बु० वि०—तरम् । तस्मिन्क्षेपे हरेण तष्टे सति गुणः पूर्वं एवोत्पद्यते । उभयत्रापि
 हरभाज्ययोस्तुल्यत्वे सति गुणेऽन्यथात्वं कथं स्यात् । किं तु लब्ध एवान्यथा-
 त्वम् । तथा हि—उभयत्रापि हरभाज्ययोस्तुल्यत्वे सति धनक्षेपस्य हरत-
 टस्य तक्षणफलेन लब्धिरधिका स्यात् । ऋणस्य तु ना स्यात् । अत उक्तं
 क्षेपतक्षणलभाद्भेदेत्यादि ॥ २५२ ॥

अत्र धनक्षेपे ऋणक्षेपे चोदाहरणमनुष्ठुभाऽऽह—येन संगुणिता इति ।
 स्पष्टार्थम् । अत्र जातं पूर्ववद्राशिद्वयं ४६ । २३ । अत्राधोराशौ स्वत-
 क्षणेन सप्तकेन तद्व्यमाणे नव नभ्यन्ते । ते न ग्राह्याः । किंत्वल्पफलतुल्याः
 सप्तैव ग्राह्याः । अतो जाते गुणाप्ती त्रयोविंशतिक्षेपे २ । ११ स्वतक्षेप-

ली० वि०—फलं गुणलब्धयोः समं तुल्यं ग्राह्यम् । धनक्षेपे हरेण तष्टे सति पूर्ववद्गुण
 लब्धी भवतः । परं लब्धिक्षेपस्य यत्तक्षणं हरणं तत्र यो लाभस्तेनादद्या युक्ता
 कार्या । विशुद्धौ तु क्षेपतक्षणलभात्मेन वर्जिता कार्या ॥ २५२ ॥

उदाहरणम् । येनेति । न्यासः भा ५ क्षे २३ । वल्ली १
 हा ३

पूर्ववद्राशिगुणं ४६ । २३ उमौ तु स्वहाराभ्यां तष्टौ तयोः २३
 सप्तैव ग्राह्याः । अत्राधोराशौ त्रिभिस्तष्टे सप्त लब्धा ऊर्ध्वराशौ ०
 पञ्चभिस्तष्टे नव लभ्यन्ते । ते तत्र न ग्राह्याः । गुणलब्धयोः समं ग्राह्यं धीमता

शिष्टा लब्धिः ६ । शुद्धौ जाते १ । ६ । ' इष्टाहतस्वस्व-
हरेण युक्ते ' इति वक्ष्यमाणाविधिना ' धनवर्णयोरन्तरमेव-
योगः ' इति योजोक्त्या च । इष्टगुणितस्वहारक्षेपणेन यथा
धनलब्धिः स्यादिति तथा कृते जाते गुणाप्ती ७ । ४ । एवं
सर्वत्र ॥

अथवा हरतष्टे धनक्षेप इति । न्यामः । भाज्यः ५ ।
हारः ३ । क्षेपः २ । पूर्ववज्जाते गुणाप्ती २ । ४ एते
स्वस्वहाराभ्यां शोधिते विशुद्धिजे जाते १ । १ । क्षेपत-
क्षणलाभादद्या लब्धिरिति जातौ क्षेपजौ लब्धिगुणौ
११ । २ । शुद्धौ तु वर्जितेति शुद्धिजौ भवतः । किन्त्वत्र
शुद्धा न भवति तस्माद्विपरीतशोधनेन ऋणलब्धिः
६ । गुणः १ । धनलब्ध्यर्थं द्विगुणे स्वहारे क्षिप्ते
सति जाते ७ । ४ ।

ब० वि०—क्षेप इत्यथवा जाते ५ । १६ इत्यादि । अथ क्षेपजे गुणाप्ती ये जाते
२ । ११ ते स्वतक्षणम्यामाभ्यां ३ । ५ विशोधिते त्रयोविंशतिक्रणक्षेपे इदं ६ ।
अथ व्यस्तशोधनोत्पन्नत्वेन लब्धिक्रमगता । नहि व्यक्ते ' ऋणगतस्य
प्रतीतिरस्ति । अतो धनलब्ध्यर्थं द्विगुणे स्वतक्षणे क्षिप्तधनवर्णयोरन्तरमेव
योग इत्युक्त्या जाते त्रयोविंशतिक्रणक्षेपे गुणाप्ती ७ । ४ त्रिगुणे क्षिप्ते
वा १० । ९ । यद्वा धनक्षेपोऽयं २३ हरेणानेन ३ तष्टः २ । अतो
जाते गुणाप्ती २ । ११ । अत्र लब्धिः क्षेपतक्षणलाभेनानेन
७ वर्जिता कार्या । एवं जाते त्रयोविंशतिक्रणक्षेपे गुणाप्ती १ । ६ पूर्ववद्-
द्विगुणे स्वतक्षणे क्षिप्ते जाते ते एव गुणाप्ती ७ । ४ । त्रिगुणे वा १० ।
९ ॥ २५३ ॥

ली० वि०—नक्षणे फलमिति वचनात् । अतः नमैव ग्राह्याः । अतस्त्रयोविंशतिस्त्रिभि-
स्तष्टा सप्त फलं द्वे शिष्टे । फलस्य साम्यात्पञ्चत्वारिंशदपि पञ्चभिस्तष्टा सप्त
फलपर्यन्तमेव तक्षणीया । ततः पञ्चविंशत्यर्थन्तं तष्ट एकादश शिष्टाः । एवं जाते
गुणाप्ती २ । ११ । क्षेपजे नक्षणाच्छुद्ध इति । क्षेपजाते गुणाप्ती तक्षणात्
साज्यहाररुपाच्छोधनीये । यथा द्वौ त्रयाच्छोधितौ एकः शिष्टः । पञ्चभ्य-

कुट्टकान्तरे करणसूत्रं वृत्तम्—

क्षेपाभावोऽथवा यत्र क्षेपः शुद्धो हरोद्धृतः ।

ज्ञेयः शून्यं गुणस्तत्र क्षेपो हारहतः फलम् ॥ २५४ ॥

उदाहरणम्—येन पञ्चगणिताः स्वसंयुताः पञ्चपष्टिसहिताश्च तेऽथवा ।

बु० वि०—अथ क्षेपाभावे सति हरतष्टे क्षेपे निःशेषे वा सति प्रकारान्तरमाह—
क्षेपाभावोऽथवेति । यत्र क्षेपाभावः स्यात् । अथवा यत्र हरोद्धृतः क्षेपो
निःशेषो भवति तत्र गुणः शून्यं ज्ञेयः । हरहतः क्षेपः फलं लब्धिः
स्यात् । अत्रोपपत्तिः स्पष्टा ॥ २५४ ॥

अत्र क्रमेणोदाहरणं रथोद्धृतेनाऽऽह—येन पञ्चगणिता इति । येना-

ली० वि०—एकादश शोधितुं न शक्याः । इति विवरीतं शोधनम् । एकादशभ्यः
पञ्च शोधिताः शिष्टाः पदं क्रणगता जाते विशुद्धौ गुणाप्ती १।६। एवं सति
पञ्चगुणैका जाताः पञ्चैव । पञ्चैव क्रणत्वात्त्रयोविंशत्याः सकाशात्पञ्चैव
त्यक्ताः । शिष्टा अष्टादश विभिर्भक्ताः प्राप्ताः पदं ॥

अभ्यन्मुखे एव स्पष्टमुदाहरणम् । इष्टाहतेति वचनाद्विगुणितौ स्वस्वहारौ
क्षेप्यौ । वनर्णयोरन्तरमेव योग इति । यथा तद्गुणलब्धौ स्यातामिति जाते
गुणाप्ती १।१। एव सर्वत्र । अथवा हरतष्टे धनक्षेप इति । न्यासः भा ५ क्षे २
हा ३

यत्र बली १ पूर्ववज्जाते गुणाप्ती २ । ४ । एते स्वस्वहा
राम्या ३ । ५ शोधिते जाते विशुद्धिं
गुणाप्ती १।१। क्षेपतक्षणलाभाद्व्या लब्धि
रिति जाते क्षेपजे गुणाप्ती २ । ११

शुद्धो तु ऽनेति वनलब्ध्या जाते गुणाप्ती १ । ६ ॥ धनलब्ध्यर्थं द्वि
स्वस्वहारे ऽप्ये सति विशुद्धौ जाते गुणाप्ती ७ । ४ ॥ २५३ ॥

अथ = असूत्रं वृत्तम्—क्षेपाभाव इति । यत्र क्षेपस्याभावो यदा हार
क्षेपो निःशेषः स्यान्न शून्यं गुणके हारहतः क्षेपो लब्धं फलम् ॥ २५४

२६६ बुद्धिविलासिनीलीलावतीविचरणटीकाभ्यां समेता- [कुट्टक-

स्युखयोदशहता निरग्रकास्तं गुणं गणक कीर्तयाऽऽशु मे ॥२५५॥

न्यासः । भाज्यः ५ । हारः १३ । क्षेपः ० । 'क्षेयः
शून्यं गुणस्तत्र क्षेपो हारहतः फलम्' इति । क्षेपाभावे
गुणाप्ती ० । ० इष्टाहतेति । अथवा १३ । ५ वा २६ ।
१० । न्यासः । भाज्यः ५ । हारः १३ । क्षेपः ६५ ।
'क्षेपः शुद्धो हरोद्धृतः । क्षेयः शून्यं गुणस्तत्र क्षेपो
हारहतः फलम्' इति जाते गुणाप्ती ० । ५ । वा १३ ।
१० । अथवा २६ । १५ । इत्यादि ।

शु० वि०-—द्वेन पञ्च गुणिताः स्वसंयुतास्त्रयोदशभिर्हतां निरग्रकाः स्युस्तं गुणमाशु
कीर्तय । भो गणक । अत्र प्रथमोदाहरणे 'मियो भजेत्तौ दृढभाज्यहारौ' ।
इत्यादिना प्राग्वज्जाते गुणाप्ती ० । ० । अनेनापि प्रकारेण क्षेपाभावे
सति गुणः शून्यम् । 'क्षेपो हारहतः फलम्' । इति फलमपि शून्यमेव ।
एकगुणे स्वतक्षणे क्षिप्ते जाते गुणाप्ती १३ । ५ । द्विगुणेन वा २६ ।
१० इत्यादि । अथ द्वितीयोदाहरणे 'मियो भजेत्तौ दृढभाज्यहारौ' इत्या-
दिना गुणलब्धयोः समं ग्राह्यमित्युक्त्या जाते गुणाप्ती ० । ५ । अनेनापि
प्रकारेण हरोद्धृते क्षेपे निःक्षेपे सति गुणः शून्यं हरोद्धृतः क्षेपः फल-
मिति जाता लब्धिः ५ । अनपरेकगुणे स्वतक्षणे क्षिप्ते जाते गुणाप्ती
१३ । १० । द्विगुणे वा २६ । १५ इत्यादि ॥ २५५ ॥

ली० वि०-उदाहरणम्-—येनेति । न्यासः भा ५ क्षे० अत्र वही ०
हा १३ २
क्षेपाभावे गुणाप्ती ० । ० अथवा १३ । ५ अथवा १
२६ । १० ॥ न्यासः भा ५ । क्षे ६५ । क्षेपः शुद्धो १
हा १३ ॥
हरोद्धृतः । क्षेयः शून्यं गुणस्तत्र क्षेपो हारहतः फलम् । जाते गुणाप्ती ०
० । ५ अथवा १३ । १० ॥ २५५ ॥

अथ सर्वत्र कुट्टके गुणलब्धोरनेकधादर्शनार्थं करण-
सूत्रं वृत्तार्थम् ।

इष्टाहतस्वस्वहरेण युक्ते ते वा भवेतां बहुधा गुणाप्ती ॥२५६॥

अस्योदाहरणानि दर्शितानि पूर्वमिति ।

अथ स्थिरकुट्टके करणसूत्रं वृत्तम् ।

क्षेपे तु रूपे यदि वा विशुद्धे स्यातां क्रमाद्ये गुणकारलब्धी ।

अभीप्सितक्षेपविशुद्धिनिम्ने स्वहारतटे भवतस्तयोस्ते ॥ २५७ ॥

बु० वि०—अथ गुणलब्धोरनेकत्वार्थमिन्द्रवज्रपूर्वार्धनाऽऽह—इष्टाहतस्वस्वहरे-
णेति । स्वस्य स्वस्य हरः स्वस्वहरः । इष्टेनाऽऽहतश्चासौ स्वस्वहरश्चेष्टाहत-
स्वस्वहरः । तेन युक्ते गुणाप्ती ते बहुधा भवेताम् । इष्टेन गुणितं हरं
गुणे प्रक्षिपेत् । तेनैवेष्टेन गुणितं भाज्यं लब्धी च प्रक्षिपेत् । एवमेते गुण-
लब्धी भवतः । इष्टवशादित्यर्थः । अस्य व्याप्तिः प्रागेव सप्रपञ्चं दर्शिता ।
उपपत्तिश्च 'गुणलब्धयोः सम ग्राह्यम्' इत्यस्योपपत्तौ दर्शिता ॥२५६॥

अथ स्थिरकुट्टकः । स्थिरश्चासौ कुट्टकश्च स्थिरकुट्टकः । अन्वर्थसं-
ज्ञेयम् । तथाहि—ग्रहगणितादौ विकलादिशेषप्रश्नादिषु कुट्टकसंभवे सति
हारभाज्ययोर्नियतत्वे क्षेपस्थानियतत्वाभियतक्रियानिबन्धनं न शक्यते ।

ली० वि०—अथ सर्वत्र कुट्टके गुणलब्धोरनेकत्वार्थं करणसूत्रं वृत्तार्धनाऽऽह—
इष्टेति । इष्टाहतो यः स्वस्वहारस्तेन युक्ते गुणाप्ती बहुधा भवेताम् । अस्य
व्याप्तिः पूर्वमेव दर्शिता ॥ २५६ ॥

अथ स्थिरकुट्टके करणसूत्रं वृत्तेनाऽऽह—क्षेपेति । रूपं एकाङ्के क्षेपे वि-
शुद्धौ च वर्जनीये वा सति ये क्रमाद्वृणकारलब्धी स्याता ते इष्टक्षेपविशुद्धि-
हते सत्यौ तथा स्वस्वहारतटे सत्यौ तयोर्भाज्यभाजकयोस्ते गुणलब्धी भवतः ।
प्रथमोदाहरणे दृढभाज्यहारयो रूपक्षेपयोर्न्यासः भा १७ । क्षे १ वल्ली १
हा १५

अत्र गुणाप्ती ७ । ८ एते इष्टक्षेपेण पञ्चकेन गुणिता स्वस्वहारान्यां तटे
च जाते ५ । ६ । अथ रूपशुद्धौ गुणाप्ती ८ । ९ एते पञ्चगुणिते स्वस्व-
हारतटे च जाने गुणाप्ती १० । ११ । एवं सर्वत्र ॥ २५७ ॥

प्रथमोदाहरणे दृढभाज्यद्वारयोः रूपक्षेपयोर्न्यामः ।
भाज्यः १७ हारः १५ क्षेपः १ । अत्र गुणामी ७ । ८ एते
त्विष्टक्षेपेण पञ्चकेन गुणिते स्वहारतष्टे च जाते ५ । ६ ॥
अथ रूपशुद्धौ गुणामी ७ । ८ तक्षणाच्छुद्धौ जातौ लब्धि-
गुणौ ९ । ८ । एते पञ्चगुणे स्वहारतष्टे च जाते १० । ११
एवं सर्वत्र ॥

अस्य ग्रहगणित उपयोगस्तदर्थं किञ्चिदुच्यते ।

कल्प्याऽथ शुद्धिर्विकलावशेषः पष्टिश्च भाज्यः कुदिनानि हारः ।

बु० वि०—अतो नियतक्रियानिबन्धनार्थं स्थिरकुट्टकमिन्द्रवज्रोत्तरार्धेनोपजातिक-
पूर्वार्धेनाऽऽह—क्षेपे तु रूपे यदि वेति । क्षेपे धनक्षेपे रूपे कल्पिते सति यदि
वा विशुद्धौ ऋणक्षेपे कल्पिते सति ये गुणकारलब्धौ स्यातां ते क्रमादभीप्सि-
ताभ्यां क्षेपविशुद्धिभ्यां निध्ने स्वहराभ्यां तष्टे तयोरभीप्सितक्षेपविशुद्ध्योस्ते
गुणकारलब्धौ भवतः । एतदुक्तं भवति । ' मिथो भजेतौ दृढभाज्यहारौ '
इत्यादिना फलान्यधोऽगो निवेश्य तदधः क्षेपस्थाने रूपं निवेशयान्ते त्वं
च निवेश्योपात्तिमेन स्योर्ध्वं हत इत्यादिनाऽभीप्सिते धनक्षेपे सति धनक्षे-
पजे ऋणक्षेपे सति ऋणक्षेपजे गुणलब्धौ स्थिरे साध्ये । ततस्तेनाभीप्सि-
तेन क्षेपे गुणिते स्वतक्षणेन तष्टेऽभीष्टक्षेपजे गुणामी स्तः । अत्रोपपत्तिः ।
कुट्टकविधौ किल परस्परभजनालब्धयोऽधोऽधस्तदधः क्षेपोऽन्ते त्वं निवे-
श्यते । तत्रोपात्तिमेन स्योर्ध्वं हतेऽन्ययुत इत्यादौ क्रियमाण उपा-
न्तिमस्थाने स्थितः क्षेपस्तदूर्ध्वं स्थितस्य गुणः स्यात् । सोऽपि तदूर्ध्वस्थि-
तस्य सोऽपि तदूर्ध्वस्थितस्येत्यादि । एवं सति क्षेपस्थाने चेद्रूपं निवेश्यते
तदा तदुत्पन्ने ये गुणामी ते इष्टक्षेपेण गुणिते इष्टक्षेपजे भवत इत्युपपन्नम् ।
अत्रोदाहृतं प्रागुक्तमेव मन्दविभासार्थं दर्शयति—अत्रेत्यादिना । सविस्तरं
तु गोलाध्याये लिंभाग्रं गतिनः स्वस्वाभ्रगगनप्राणतुंभूमिर्हतमित्यादिना
निबद्धः स्थिरकुट्टको दाशतः ॥ २५७ ॥

एवमस्य कुट्टकस्य ग्रहगणिते महानुपयोगः । तदर्थं किञ्चिदुपदेशमा-
त्रमुपजातिकोत्तरार्धेनोपजातिकयाचाऽऽह—कल्प्याऽथ शुद्धिरिति । तज फलं

ली० वि०—अथास्य ग्रहगणिते महानुपयोगस्तदर्थं किञ्चिदुच्यते । कल्प्येति ।
विकलावशेषं शुद्धिः कल्प्या । भाज्यः पष्टिः । कुदिनानि कल्पाहर्गणे हारः ।

तज्जं फलं स्युर्विकला गुणस्तु लिप्ताग्रमस्माच्च कला लवाग्रम् ।
एवं तदूर्ध्वं च तथाधिमासावमाग्रकाम्यां दिवसा रवीन्द्रोः ॥२५८॥

ग्रहस्य विकलावशेषात् ग्रहाहर्गणयोरानयनं तद्यथा ।
तत्र षष्टिर्भाज्यः । कुदिनानि हारो विकलावशेषं शुद्धि-
रिति प्रकल्प्य साध्ये गुणाभी । तत्र लब्धिविकलाः स्युः ।
गुणस्तु कलावशेषम् ।

बु० वि०—स्युरिति । शुचरचक्रहतो दिनसंचयः कृहहतो भगणादि फलं ग्रह
इत्युक्तप्रकारेण चक्रादिविकलान्तमानतमात्रे ग्रहे वायुवेगादिना भ्रष्टे
सति विकलावशेषमात्रस्य दर्शनादेव ग्रहाहर्गणयोरानयनार्थं सूत्रावतारोऽयम् ।
विकलावशेषं शुद्धिः । ऋणक्षेपः कल्प्यः । षष्टिर्भाज्यः । कुदिनानि हारः
कल्पसूर्यसावनदिनानि भूदिनानि शरवेद्भूपगोसप्तसप्ततिथयो युता हता
इत्युदितानि हारः कल्प्यः । तेभ्यो जात तज्जम् । तेभ्यो हारभाज्यक्षेपेभ्यो
'मिथो भजेत्तौ दृढभाज्यहारौ' । इत्यादिना योगजे तक्षणाच्छुद्धे गुणाप्ती
स्तो वियोगज इत्युक्त्या जातमृणक्षेपज फल विकलाः स्युः । अत्राऽऽ-
गतो गुणस्तु लिप्ताग्रं कलाशेषं स्यात् । अस्मात्कलावशेषादुक्तवत्कुट्टक-
विधिना लब्ध कलाः स्युः । गुणस्तु लवाग्र भवेत् । एव तदूर्ध्वं स्यात् ।
तत्र षष्टिश्च भाज्य इत्युक्तं तत्स्वगुणस्योपलक्षणार्थं तेन भागार्थं विंश-
द्भाज्यः कल्प्यः । राशयर्थं द्वादशचक्रार्थं कल्पचक्राणीति । एवं लते
लवाग्राल्लब्धिमिता लवाः स्युः । गुणो राशिशेषम् । तस्मादपि लब्धिमिता
राशयः । गुणश्चक्रशेषम् । तस्मादपि लब्धिमितानि चक्राणि । गुणोऽहर्गणः
स्यादिति । अत्र मन्दप्रतीत्यर्थमिष्टानि कल्पितानि । कल्पकुदिनानि ।
एकोनविंशतिः १९ ग्रहचक्राणि च १० अहर्गणो द्वादश । यदि कल्प-

ली० वि०—तज्जं फलं विकला लिप्ताय गुणः । तस्मात्कलाः साध्याः लवाग्रं
शुद्धिरित्यादूर्ध्वं बलीभिर्ग्रहः साध्यः । तथाऽधिमासावमशेषकाम्यां रवीन्द्रोऽदिवसाः
साध्याः । अधिमासशेषात्तौरा दिवसाः । ग्रहस्य विकलावशेषाद्ग्रहाहर्गणयो-
रानयनम् । तद्यथा । तत्र षष्टिर्भाज्यः कुदिनानि हारो विकलावशेषं शुद्धिरिति

२७० शुद्धिविलासिनीललावतीविवरणटीकाभ्यां समेता- [कुट्टक-

एवं कलावशेषं शुद्धिस्तत्र षष्टिर्भाज्यः कुदिनानि हारो
लब्धिः कला गुणो भागशेषम् ।

भागशेषं शुद्धिः । त्रिंशद्भाज्यः कुदिनानि हारः फलं भागा ।
गुणो राशिशेषम् ।

एवं राशिशेषं शुद्धिर्द्वादश भाज्यः कुदिनानि हारः
फलं गतराशयो गुणो भगणशेषम् ।

कल्पभगणो भाज्यः कुदिनानि हारो भगणशेषं शुद्धिः
फलं गतभगणो गुणोऽहर्गणः स्यादिति ।

धु० वि०—कुदिनैः कल्पग्रहचक्राणि तदेष्टैः किमिति १९ । १० । १२ । त्रैरा-
शिकेनाऽऽनीतश्चक्राद्यो ग्रहोऽयं ६ । ३ । २३ । ४१ । ३ विकला-
स्वामीतासु विकलावशेषमिदं ३ । अस्मादेव विलोपगत्या ग्रह आनी-
यते । तत्र विकलाशेषं शुद्धिः ३ भाज्यः ६० हरः १९ । अतो यथो-
क्त्या ऋणक्षेपजे गुणाप्ती १ । ३ । तत्र लब्धिमिता विकलाः ३ ।
गुणकः कलावशेषं १ । इदमृणक्षेपः १ भाज्यः ६० हारः १९ अतो
यथोक्त्या ऋणक्षेपजे गुणाप्ती १३ । ४१ तत्र लब्धिमिताः कलाः ४१ ।
गुणो भागशेषं १३ । इदमृणक्षेपः १३ भाज्यः ३० हरः १९ । अतो
यथोक्त्या ऋणक्षेपजे गुणाप्ती १५ । २३ एवं लब्धिर्भागाः २३ गुणो राशिशेषं
१५ इदं ऋणक्षेपः १५ भाज्यः १२ हरः १९ अतः ऋणक्षेपजे गुणाप्ती ६ ।
३ । तत्र लब्धी राशयः ३ । गुणो राशिशेषं ६ इदमृणक्षेपः ६ भाज्यः
कल्पचक्राणि १० हरः १९ । अतः ऋणक्षेपजे गुणाप्ती १२ । ६ लब्धि-
श्चक्राणि ६ । गुणोऽहर्गणः स्यादिति १२ । अत्रोपपत्तिः—कलाशेषे किल
षष्ट्या गुणिते कुदिनभक्ते सति लब्धिर्विकलाः शेषं विकलाशेषम् । अत्र
व्यस्तविधिः । यदि षष्टिगुणितं कलाशेषं विकलाशेषेणोनीकृतं तदा
कुदिनैर्निःशेषं भज्यत एव । तत्र लब्धिर्विकलाः । अत्र षष्टेः कलाशेषं

ली० वि०—प्रकल्प्या साध्ये गुणाप्ती । तत्र लब्धिप्रमिता विकलाः स्युः । गुणमिति
कलाशेषम् । एवं विकलाशेषं शुद्धिः । ततो लब्धिप्रमिताः कलाः । गुणो

अस्योदाहरणानि—त्रिप्रश्नाध्याये ।

• एवं कल्पाधिमासा भाज्यो रविदिनानि हारोऽधिमास-
शेषं शुद्धिः । फलं गताधिमासा गुणो गतरविदिवसाः ।

एवं कल्पावमानि भाज्यः, चन्द्रदिवसा हारः । अव-
मशेषं शुद्धिः । फलं गतावमानि गुणो गतचान्द्रदिवसा इति ।

बु० वि०—गुणः । गुण्यगुणकयोरभेदात् । विकलावशेषमृणक्षेपः कुदिनानि
हारः । अतस्तेभ्यः कुट्टकविधिना या लब्धिस्ता विकलाः । गुणः कलावशेषं
स्यादिति । एव त्रिरातो भागशेषं गुणः । कलावशेषमृणक्षेपः । कुदिनानि
हरः । तेभ्यः कुट्टकविधिना या लब्धिस्ताः कलाः गुणो भागशेषमिति ।
एव द्वादशभाज्ये कल्पिते फल राशयो गुणश्चक्रशेषम् । ग्रहचक्राण्यहर्ग-
णगुणितानि चक्रशेषोन्नितानि कुदिनमत्तानि । लब्धिश्चक्राणि स्युः । अतो
ग्रहचक्राणि भाज्यः । चक्रशेषं शुद्धिः । कुदिनानि हरः । तेभ्यः कुट्टकवि-
धिना या लब्धिस्तानि चक्राणि । गुणोऽहर्गणः स्यादिति । एव कल्पाधिमासा ।
गतसौरदिनैर्गुणिताः कल्पसौरदिनमत्ताः फलं गताधिमासाः शेषं किलाधिमास-
शेषम् । अतो गतसौरदिवसाः कल्पाधिमासैर्गुणिताः । अधिमासशेषेणोनाः
कल्पसौरमत्ता निःशेषा भवन्त्येव । तत्र लब्धिर्गताधिमासाः । अत
एभ्यः कुट्टकविधिना लब्धिर्गताधिमासाः । गुणो गतरविदिवसाः
स्युरिति । एवमवमशेषादतावमगतचान्द्रदिवसाः स्युरित्युपपन्नम् । अत

ली० वि०—भागशेषम् । तद्भागशेषं शुद्धिः । त्रिंशद्भाज्यः । कुदिनानि हारः । भग-
णशेषं शुद्धिः । फलं गतभगणाः । गुणोऽहर्गणः स्यादिति । अस्योदाहरणानि प्रश्ना-
ध्याये बह्वति । एव कल्पाधिमासा भाज्यः । रविदिनानि हारः । लब्धिभागाः ।
गुणो राशिशेषं द्वादश भाज्यः । कुदिनानि हारः । राशिशेषं शुद्धिः । फलं
गतराशयः । गुणो भगणशेषं कल्पभगणः भाज्यः । शेषं शुद्धिः । लब्धिर्गता-
धिमासाः । गुणो गतरविदिवसाः । एवं कल्पावमानि भाज्यः । चन्द्रदिनानि
हारः । अवमशेषं शुद्धिः । फलं गतावमानि गुणो गतचान्द्रदिवसा इत्यादि ।
॥ २५८ ॥

संश्लिष्टकुट्टके करणसूत्रं वृत्तम्-

एको हरश्चेद्गुणकौ विभिन्नौ तदा गुणैक्यं परिकल्प्य भाज्यम् ।

अग्रैक्यमग्रं कृत उक्तवधः संश्लिष्टसंज्ञः स्फुटकुट्टकोऽसौ ॥२५९॥

बु० वि०-उक्तं तथाधिमासावमेत्यादि । तथा तेनैव प्रकारेणाधिमासावमाग्र-
काभ्यां रवीन्द्रोर्दिवसाः स्युः । अधिमासाग्राद्रविदिवसाः । अवमाग्राच्चान्द्रदि-
वसाः स्युरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । अहर्गणार्थमधिमासानयने गतसौर-
दिनानां कल्पाधिमासा गुणः । कल्पसौरदिनानि हरः । अतः कल्पाधि-
मासा भाज्यः कल्प्यः । कल्पसौरदिनानि हरः । अधिमासशेषं शुद्धिः ।
एभ्यः कुट्टकविधिना लब्धिर्गताधिमासाः । गुणो गतरविदिवसाः स्युः ।
एवमवमानयने गतचान्द्रदिनानां कल्पावमानि गुणः । कल्पचान्द्रदिनानि
हरः । अवमशेषं शुद्धिः । एभ्यः कुट्टकविधिना लब्धिर्गतावमानि । गुणो
गतचान्द्रदिवसाः स्युरिति । एवं मन्दप्रतीत्यर्थं प्राग्वादिष्टानि कल्पसौरदि-
नादीनि प्रकल्प्याधिमासाग्राद्रताधिमासां गतरविदिवसा दर्शनीयाः ।
अवमाग्राद्रतावमचान्द्रदिवसाश्च ॥ २५८ ॥

एवमेकस्मिन्नेव गुणके सति कुट्टकविधिना राशिज्ञानमभिधायाधुना
द्वयादिषु गुणेषु सत्सु राशिपरिज्ञानमुपजात्याऽऽह, एको हरश्चेदिति—
चेदेको हरः स्यात् । गुणकौ तु विभिन्नौ स्तः । गुणकावित्युपलक्षणम् ।
तेन त्रयादयो गुणका वा स्युः । एकस्यैव राशेः पृथक्पृथग्द्वौ गुणकौ
त्रयश्चतुरादयो वा गुणकाः स्युः । सर्वत्रैक एव हरः स्यात् । तदा तेषां
द्वयादीनां गुणानामैक्यं भाज्यं परिकल्प्योद्दिष्टं यदग्रैक्यं तदग्रमृणक्षेपं
प्रकल्प्य । अर्थाद्धरं हरमेव प्रकल्प्य, उक्तवधः कृतः स्फुटः कुट्टकः ।
असौ संश्लिष्टसंज्ञः स्यात् । संश्लिष्टः स्फुटकुट्टक इत्यर्थः
अन्वर्थसंज्ञेयम् । तथा हि कुट्टको गुणकः संश्लिष्टानामेकीमू-
तानामग्राणां संबन्धी स्फुटो विभक्तः कुट्टकः संश्लिष्टकुट्टकः । स एव
राशिः स्यादित्यर्थात्सिद्धम् । अत्र लब्धिर्न ग्राह्या । तस्या अन्यथोपपत्तेः ।
तथाहि-यथोद्दिष्टैर्गुणकैः पृथग्गुणिते राशौ हरतप्ते सति या आगता लब्ध-

ली० वि०-अथ संश्लिष्टकुट्टके करणसूत्रं वृत्तेनाऽऽह-एको हरश्चेदिति । यदेको हारो
गुणकौ च विभिन्नौ तदा गुणैक्यं भाज्यं कृत्वा शेषैक्यमग्रं शुद्धिं च कृत्वोक्त-
वृत्तते सति संश्लिष्टनामा कुट्टको भवेत् ॥ २५९ ॥

उदाहरणम्—कः पञ्चनिघ्नो विहतास्त्रिपष्टया

समावेशोऽथ स एव राशिः ।

दशाहतः स्योद्विहतास्त्रिपष्टया

चतुर्दशाग्रो च द राशिमेनम् ॥ २६० ॥

बु० वि०—यस्तदग्राणां चैक्ये हरतष्टे याऽऽगता लब्धिस्तासामैक्यं तदत्र लब्धिरु-
पमुत्पद्यते । अतस्तत्पयोजनाभावाच्च ग्राह्यम् । अपोपपत्तिः प्राग्वत् । सा यथा ।
केनचिद्गुणितो राशिर्हरभक्तो यच्छेषं तेनोनितः स एव हरभक्तः शुध्य-
त्येव । तद्वद्द्वयादिभिर्गुणकैरपि पृथग्गुणितो राशिर्हरेण भक्तो यानि शेषाणि
तेषामेक्येनोनितस्तद्गुणितैक्यगुणितराशिस्तेन हरेण भक्तः शुध्यत्येव ।
अत्र लब्धिस्तल्लब्धैक्यं स्यात् । तद्यथा—द्वाभ्यां गुणिता दश, एकोनविंशत्या
भक्ताः शेषं १ लब्धिः १ । त्रिभिश्च गुणिताः शेष ११ लब्धिः १ । चतुर्भिश्च
गुणिताः शेषं २ लब्धिः २ । यदा गुणैक्येनानेन ९ गुणिता दश ९०
शेषैक्येनानेन १४ ऊनिताः ७६ । एकोनविंशत्या भक्ता । लब्धिः ४
शेषं ० । अत्र लब्धिल्लब्धैक्यम् । अतो गुणैक्यं भाज्यः । अग्नैक्यं शुद्धिः ।
हर एव हरः । तेभ्यो लब्धिल्लब्धैक्यम् । गुणो राशिः स्यादिति ॥ २५९ ॥

अनोदाहरणमुपजात्याऽऽह—कः पञ्चनिघ्न इति । स्पष्टार्थम् । अस्यान्योऽ-
प्युद्देशको गोलाभ्यामे ये याताधिकमामहीनदिवसा इति । बहुगुणकोदाह-
रणं तु तत्रैव । चक्राग्राणि गृह्यामकार्णाति श्लोकद्वयेन । एवं व्यक्तमार्ग-
गम्यं कुट्टकैरुद्देशं तुरतार्थमाचार्योऽत्र प्रक्षिप्तवान् । एतदन्यदपि वर्गकुट्टकघन-
कुट्टकादिकमव्यक्तमार्गिकगम्यं बीजगणिते प्रतिपादयिष्यति ॥ २६० ॥

श्री० वि०—उदाहरणम्—कः पञ्चनिघ्न इति । अत्र गुणैक्यं भाज्यः । अग्नैक्यं
शुद्धिः । को राशिः पञ्चगो दशाहत इति गुणौ ५।१० तदैक्यं १५ सप्तावशेषः ।
चतुर्दशाग्रं त्रयुक्तौ । अत्र ७ । १४ तदैक्य २१ न्यामः भा १५ ।

हा ६३

क्षे २१ । त्रयाणां त्रिभिरप्यतः भा ५ । क्षे ७ अत्र वल्ली

हा २१

जातो गजी ७ । २८ भाज्यहाराभ्यां तद्यौ जातो लब्धिगुणौ २ । ७

तक्षणाभ्या ५ । २१ । शुद्धौ जातो वियोगजौ तौ ३ । १४ । अयं

२७४ बुद्धिविलासिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां समंता- [अङ्कपाश-

अत्र गुणैक्यं भाज्यः । अग्रैक्यं शुद्धिरिति ।

न्यासः । भाज्यः १५ हारः ६३ शुद्धिः २१ । पूर्वव-
जातः शुद्धो गुणः १४ ॥

इति लीलावत्यां कुट्टकाध्यायः ॥

अथाङ्कपाशः ।

अथ गणितपाशे निर्दिष्टाङ्कैः संख्याया विभेदे कर-
णसूत्रं वृत्तम्—

बु० वि०—ज्योतिर्विष्कुलमण्डनं द्विजपतिः श्रीकेशवोज्जीजनद्
यं लक्ष्मीश्च समस्तशास्त्रनिपुणं श्रीमद्गणेशाभिधम् ।
अस्यां बुद्धिविलासिनीसमभिवौ लीलावतीव्याख्यौ
तत्कृत्यां व्यवहार एष निरगात्सद्भासनः कुट्टकः ।
इति श्रीगणेशदेवज्ञविरचितायां लीलावतीटीकायां
बुद्धिविलासिन्यां कुट्टकाधिकारः ।

गूढोपपत्त्यनवबोधमहाध्वस्विन्नः

श्रीकेशवाङ्गजनिषदचनाञ्जनेन ।

संस्कारनिर्मलितबोधविलोचनः सन्

नैवं क्वचित्स निपतेद्वणिताङ्कपाशे ॥ १ ॥

केशवो विष्णुर्मद्गुरुर्वा तस्याङ्गजनिर्बला अस्मदादिर्वा । शेषं स्पष्टम् ।

अङ्कपाशेत्यध्यायनामापि सूचितम् ।

अथाङ्कपाशाध्यायो व्याख्यायते । व्यकगणितं तदारम्भप्रयोगः प्रागे-

वोक्तः । अङ्कानां पाश इव पाशोऽङ्कपाशः । अन्वर्थसंश्लेषमध्यापस्य ।

ली० वि०—राशिः १४ पञ्चाहतः ७० त्रिपष्ट्या ६३ भक्तः शेषं ७ ।

अथवाऽयं १४ दशाहतः १४० । त्रिपष्ट्या भक्तः शेषं १४ ॥

इति श्रीलीलावतीविवरणे कुट्टकव्यवहारः ॥ २६० ॥

अथाङ्कपाशे निर्दिष्टाङ्कैः संख्यायां करणसूत्रं वृत्तेनाऽऽह-स्थानान्तमिति ।
स्थानान्तं स्थानपूर्यन्तमेकादिचयेनैकद्वित्रयादिवृद्ध्या १ । २ । ३ । ४ येऽङ्का-
स्तेषां घातो नियतैरङ्कैः संख्याभेदाः स्युः । एकादिचयाङ्कवातः । अङ्क-
समाप्तानिघ्नः । अङ्कानां यावत्स्थानस्थितानां यः समाप्त ऐक्यं तेन हतः ।

स्थानान्तमेकादिचयाङ्कघातः संख्याविभेदा नियतैः स्युरङ्कैः ।
 भक्तोऽङ्कमित्याङ्कसमासनिघ्नः स्थानेषु युक्तो मितिसंयुतिः स्यात् ॥
 अत्रोद्देशकः—द्विकाष्टकाभ्यां त्रिनवाष्टकैर्वा निरन्तरं द्वादिनवावसानैः ।
 संख्याविभेदाः कति संभवन्ति तत्संख्यकैक्यानि पृथग्वदाऽऽशु ॥२६२॥

बु० वि०—यतोऽङ्कनामितरेतरस्थाननिवेशनेनात्रोत्पन्नभेदा रज्जुपाशा इव
 दृश्यन्ते । तत्राऽऽदौ नियताङ्कनामितरेतरस्थाननिवेशनेन ये जाता भेदास्तेषां
 परिमितिं संयुतिं चेन्द्रवज्रयाऽऽह—स्थानान्तमेकादिचयाङ्कघात इति । आदिर्धै-
 चयश्चाऽऽदिचयो । एक आदिचयो येषां त एकादिचयाः । ते च तेऽङ्कधै-
 कादिचयाङ्काः । स्थानमन्तोऽवसानं यथा स्यात्तथा स्थानान्तम् । निर्दिष्टा-
 ङ्कनां यावन्ति स्थानानि तत्परिमिता येऽङ्का एकादय एकोत्तरा अङ्कास्तेषां
 घातः संख्याविभेदाः स्युरिति । केनियताङ्कैर्निश्चितैरङ्कैः । अथ प्रस्तारे निहि-
 तानां भेदानां योगमाह—भक्त इति । स एकादिचयाङ्कघातः । अङ्कमित्याऽ-
 ङ्कस्थानानां मित्या भक्त आदावङ्कनां समासेन योगेन निघ्नः स्थानेषु युक्तो
 यावन्ति निर्दिष्टाङ्कस्थानानि तावत्सु स्थानेषु स्थानान्तरत्वेन युक्तो भेदानां
 मितिसंयुतिः स्यात् । इतरत्र स्थाननिवेशनेन ये निहिताः सर्वे प्रस्तागं-
 ङ्कभेदास्तेषां संयुतिः स्यादित्यर्थः ॥ २६१ ॥

अत्रोदाहरणत्रयमुपजात्याऽऽह—द्विकाष्टकाभ्यामिति । द्विकाष्टकाभ्यामङ्का-
 भ्यां कति संख्याविभेदाः संभवन्ति । द्वावेव द्विकः । अष्टावेवाष्टकः ।
 ताभ्यां द्विकाष्टकाभ्याम् । अत्र भेदौ द्वावेव संभवतः । कथं बहुत्वेन
 प्रश्नः । उच्यते । भेदानामज्ञातत्वात् । यथा कश्चन पृच्छति श्रीमतां

ली० वि०—अङ्कमित्या संख्याभेदेन भक्तः । पृथक्पृथक्स्थानेषु युक्तः सन् मिति-
 संयुतिर्मानसयोगमन्वया स्यात् ॥ २६१ ॥

उदाहरणम् । द्विकाष्टेति न्यासः २ । ८ । अत्र स्थाने २ स्थानान्तमेका-
 दिचयाङ्कौ १ । २ घातः २ । एवं जातौ संख्याभेदौ २ । अथ स एव घातः
 २ । अङ्कसमासः १० घातः २ अनेन २ निघ्नः २० अङ्कमित्या २ भक्तः १०
 स्थानद्वये १० । १० युक्तो जातं मन्वैक्यं ११० । अथ द्वितीयोदाहरणे
 न्यासः ३ । ९ । ८ अथैकादिचयाङ्कः १ । २ । ३ घातः ६ एतावन्तः
 संख्याभेदाः । घातः ६ अङ्कसमासेन २० हतः १२० अङ्कमित्या ३ भक्तः
 ४० स्थानत्रये ४० । ४० । ४० युक्तो जातं मन्वैक्यं ४४४० । अथ

न्यासः २ । ८ । अत्र स्थाने २ स्थानान्तमेकादिच-
याङ्कयोः १ । २ घातः २ । एवं जातौ संख्याभेदौ २ । अथ
स एव घातोऽङ्कममास १० निघ्नः २० अङ्कमित्याऽनया
२ भक्तः १० स्थानद्वये युक्तो जातं संख्यैक्यं ११० ।

द्वितीयोदाहरणे न्यासः । ३ । ९ । ८ । अत्रैकादिच-
याङ्कानां १ । २ । ३ घातः ६ एतावन्तः संख्याभेदाः ।
अथ स एव घातः ६ । अङ्कसमास २० आहतः १२०
अङ्कमित्या ३ भक्तः ४० । स्थानत्रये युक्तो जातं
संख्यैक्यं ४४४० ।

बु० वि०—कति पुत्रा इति । द्वेवैव मम पुत्राविति प्रतिवचः । अनयोर्वचः
प्रतिवचसोर्यथा संगतिस्तद्वदपि । त्रिनवाष्टकैर्वैति । त्रिनवाष्टकैर्वाङ्कैः कति
संख्याविभेदाः सभवन्ति । द्वावादिषेपां ते द्व्यादयः । नव, अवसानं येषां ते
नवावसानाः । निर्गतमन्तर यथास्यात्तथानिरन्तरम् । द्व्यादयो नवावसाना
येऽङ्कस्तैः संख्याविभेदाः कति सभवन्ति । तत्संख्यैक्येति तेषामुदाहरणत्रये
पृथगुक्तानां भेदानां प्रस्तारे याः संख्यका अङ्कानामियत्तास्तासां त्रीण्यै-
क्यानि च पृथगाशु वद ॥

अथ प्रथमोदाहरणे भेदयोः प्रस्तारः २८ । ८२ अनयोर्ैक्यं ११० ।
अथ द्वितीयोदाहरणे भेदानां प्रस्तारः ३९८ । ३८९ । ९८३ । ९३८ ।
८९३ । ८३९ एषामैक्यं ४४४० । एवं तृतीयोदाहरणेऽप्युहनीयाः । अत्र
लोष्टाङ्कैर्भेदप्रस्तारो नारायणादिभिरुक्तो ज्ञेयः । विस्तारभयादत्र नोक्तः ।
अत्रोपपत्तिः । एकभेदङ्कस्तदाऽस्यैक एव भेदः । द्वौ चेत्तदेतरेतरस्थान-
निवेशेन द्वेवैव भेदौ संभवतः । त्रयश्चेत्तसंन्योन्यस्थाननिवेशेन भेदप्र-
स्तारे त्रियमाणे स्थानद्वयोत्पन्नभेदौ । त्रिगुणावेव स्थानत्रयाङ्कभेदा

ली० वि०—तृतीयोदाहरणे न्यासः । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । एवमत्र
प्रस्तारभेदाश्चत्वारिंशत्सहस्राणि शतत्रयं विंशतिश्च ४०३२० । एते संख्या-
भेदाः ४०३२० अङ्कमित्या ८ भक्ताः ५०४० अङ्कसमासेन ४४ निघ्नाः
२२१७६० स्थानाष्टके युक्ता जानं संख्यैक्यं चतुर्विंशतिसखाणि त्रिपष्टिपञ्चानि
नवववतिकोटयो नवनवविलक्षाणि पञ्चसप्ततिसहस्राणि शतत्रयं पष्टिश्च
२४६३९९९७५३६० ॥ २६२ ॥

तृतीयोदाहरणे न्यासः । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ ।
 ८ । ९ । एवमत्र संख्याभेदाश्चत्वारिंशत्सहस्राणि शतत्रयं
 विंशतिश्च ४०३२० । संख्यैक्यं च चतुर्विंशतिनिस्वर्गाणि
 त्रिषष्टिपद्मानि नवनवतिकोटयः नवनवतिलक्षाणि पञ्च-
 सप्ततिसहस्राणि शतत्रयं पष्टिश्च २४६३९९९९७५३६० ।
 उदाहरणम्—पाशाङ्कुशाहिडमरूककपालशूलैः

खट्वाङ्गशक्तिशरचापयुतैर्भवन्ति ।

अन्योऽन्यहस्तकलितैः कति मूर्तिभेदाः

शंभोर्हरेरिव गदारिसरोजशङ्खैः ॥ २६३ ॥

बु० वि०—भाव्याः । स्थानत्रय एकैकाङ्कस्यैव वर्तमानत्वात् । एवं चत्वारश्चेदङ्का-
 स्तदा स्थानत्रयोत्पन्नभेदाश्चतुर्गुणिताः स्थानचतुष्टयाङ्कभेदा भाव्याः । एवं
 पञ्चादयः । अतः स्थानतुल्यैकादिचयाङ्कभेदौ स्तः । तावपि त्रिगुणौ स्थान-
 त्रयभेदाः स्युः । तेऽपि चतुरादिगुणिताश्चतुरादिस्थानाङ्कभेदाः स्युरिति । तत्र
 सर्वभेदप्रस्तारे प्रतिस्थान योगे क्रियमाणे सर्वेऽप्यङ्कान् निरेकस्थानोत्पन्न-
 भेदतुल्या एवाऽऽवर्तन्ते । तद्यथा—स्थानद्वयाङ्कप्रस्तार एकैकस्याङ्कस्यै-
 कधाऽऽवर्तनं स्थानत्रयस्य द्विधा स्थानचतुष्टयस्य षोडश्यादि । यत एकादि-
 चयाङ्कघातः सख्याभेदाः । अतः सा अङ्कस्थानसंख्यया भक्ता प्रतिस्था-
 नमङ्कावर्तनसंख्या भवति । अतश्च साऽङ्कयोगेन गुणिता एकस्थानेऽङ्कयोगो
 भवेत् । स च प्रतिस्थानं सम एव । सर्वेषामप्यङ्कानामन्योन्यस्थाननिवेश-
 नेन भेदोत्पत्तेः । अतः स एवाङ्कयोगो यावन्त्यङ्कस्थानानि तावत्सु स्था-
 नेषु संयुतः सर्वभेदैक्यं भवतीत्युपपन्नम् । अत्र द्वितीयोदाहरणेऽङ्कः
 ३ । ९ । ८ । एषां सर्वभेदप्रस्तारः । ३ । ९ । ८ ॥ ३ । ८ । ९ ॥ ९ । ८ । ३ ॥
 ९ । ३ । ८ ॥ ८ । ३ । ९ ॥ ८ । ९ । ३ ॥ अत्र स्थानानि त्रीणि ।
 स्थानद्वयोत्पत्तौ भेदौ द्वौ । अतः षट्भेदेष्वङ्कयोगे क्रियमाणे प्रतिस्थानभेदे-
 कोऽङ्को द्विरावर्तते । सर्वस्थानेष्वप्यङ्कयोगोऽयं सम एव ४० । अयं
 स्थानत्रये संयुतो जातः सर्वभेदयोगः ४४४० ॥ २६२ ॥

अथाङ्कातिदेशेनान्यत्रापि सूत्रव्याप्तिं दर्शयितुमुदाहरणान्तरद्वयं सिंहो-
 दतयाऽऽह—पाशाङ्कुशाहीति । पाशाङ्कुशौ प्रनिद्धौ । अहिः सर्पः ।
 ली० वि०—उदाहरणम्—पाशाङ्कुशेन । परस्परकरे धृतैः पाशादिद्वयायुधैः । ग्रामैः

न्यासः । स्थानानि १० । जाता मूर्तिभेदाः ३६०८८०० ।
एवं हरेश्च २४ ॥

विशेषकरणसूत्रं वृत्तम्-

यावत्स्थानेषु तुल्याङ्कास्तद्भेदैस्तु पृथक्कृतैः ।

प्राग्भेदा विहता भेदास्तत्संख्यैक्यं च पूर्ववत् ॥ २६४ ॥

बु० वि०-इमस्का वमस् । कपाल नरकपालम् । शूलस्त्रिशूल । खम्बाङ्ग
शय्यामात्रम् । शक्तिश्चुरिका । नरचाप प्रमिद्धे । पाशादिभिर्दशभिरायुधैर्दशसु
हस्तेषु स्थिते शमो कति मूर्तिभेदा भवति । किं प्रश्ने । मूर्तिभेदेषु कार-
णमाह-अयो यति । अन्योऽप्यपरस्पर हस्तेषु कल्पितानि लक्षितानि
तैरयहस्तेऽयमयस्त तद्वस्तुयदिति कृत्वा मूर्तिभेदे । के कस्येव ।
गदारिसराजशङ्खैर्हररवि । गदा प्रसिद्धा । अरिश्चक्रम् । सरोज पद्मम् ।
शङ्ख प्रसिद्ध । यथा गदादिभिरायुधैरया य चतुर्षु हस्तेषु कल्पितैर्हरे
केशवादयो मूर्तिभेदा दृश्यन्त तद्व पाशादिर्दशभिरायुधैर्दशहस्तेष्वयो य
कल्पितै शमो कति भेदा भवतामर्थः । यथा हरमूर्तिभेदा लोकः प्रसि-
द्धास्तथा शमानति कृत्वा हरान्दशनम् । शमोहररपिमूर्तिभेदा कथयेति
तात्पर्यार्थः । यथाऽङ्कानामन्योऽयस्थाननिवेशनेनात्मना भेदास्तद्वदायुधा-
नामन्ययोऽयहस्तधारणेन मूर्तिभेदा । अतस्तत्सूत्रेणैषा प्रसिद्धि-
रिति ॥ २६३ ॥

अथात्र विशेषमनुष्ठभाऽऽह-यावत्स्थानेषु तुल्याङ्का इति । यावत्स्थानेषु
तुल्या समाना अङ्का स्युस्ते स्थानात्मकेकादिचयाङ्कघात इत्यनेन पृथ-
क्कृतभेदै प्राक्साधितभेदा भक्ता स्युः । ननु केवलं प्राक्साधिता । तेषां

ली० वि०-कति भेदा । हरेश्च गदापद्मचक्रशङ्खैरन्योऽप्यकरधृतै कति भेदा ।
न्यासस्थानानि १।२।३।४।५।६।७।८।९।१० एवमत्र जाता मूर्तिभेदाः शमो
३६२८८०० । अयमङ्कसमासेन ५५ निघ्न १९९५८४००० अङ्कमित्या
१० भक्त १९९५८४०० स्थानदशके युक्त २२१७५९९९९७७८२४००
जात संख्यैक्यम् । एवं हरमूर्तिभेदा २४ । सख्यैक्यं च ६६६६० ॥ २६३ ॥

अथ विशेषार्थं करणसूत्रं वचेनाऽऽह-यावदिति । यावत्स्थानेषु तुल्याङ्काः
पृथक्पृथग्युतैस्तद्भेदैर्विहता भक्ता प्राग्भेदाः प्रागुक्ताश्चतुर्विंशत्यादयो भेदा
भवन्ति सत्सख्यैक्यं च पूर्ववत् ॥ २६४ ॥

अत्रोद्देशकः—द्विद्व्येकभूपरिमितैः कति संख्यकाः स्यु-
स्तासां युतिश्च गणकाऽऽशु मम प्रचक्ष्व ।
अम्भोधिकुम्भिशरभूतशरैस्तथाङ्कैः
चेदङ्कपाशमितियुक्तिविशारदोऽसि ॥ २६५ ॥

न्यासः । २ । २ । १ । १ । अत्र प्राग्बन्धेदाः २४ ।
यावत्स्थानेषु तुल्याङ्का इत्यत्र प्रथमं तावत्स्थानद्वये
तुल्यौ । प्राग्बन्धस्थानद्वयाज्जातौ भेदौ २ । पुनर-
त्रापि स्थानद्वये तुल्यौ । तत्राप्येवं भेदौ २ । भेदाभ्यां
प्राग्भेदाः २४ भक्ता जाता भेदाः ६ । तद्यथा २२११ ।
२१२१ । २११२ । १२१२ । १२२१ । ११२२ ।
पूर्ववत्संख्यैक्यं च ९९९९ ॥ द्वितीयोदाहरणे

पु० वि०—भेदानां संख्यैक्यं च पूर्ववत्स्यात् । तद्यथा—एवं विधा ये जाता
भेदास्तेऽङ्कसमासनिष्ठा अङ्कमित्या भक्ताः स्थानेषु युक्ता मितिसंयुतिः
स्यादिति ॥ २६४ ॥

अत्रोदाहरणद्वयं सिंहोद्धतयाऽऽह—द्विद्व्येकभूपरिमितैरिति । स्पष्टार्थम् ।
अत्र प्रथमोदाहरणे प्रथमस्थानद्वये तुल्याङ्कौ । अतः स्थानद्वयोत्पन्नभेदौ
२ । शेषस्थानद्वयेऽपि तुल्याङ्कौ । अतस्तदुत्पन्नौ भेदौ २ । आभ्यां
विहताः स्थानचतुष्टयोत्पन्नाः प्राग्भेदाः २४ जाता भेदाः ६ । एतेऽ-
ङ्कसमासेनानेन ६ निष्ठाः ३६ अङ्कमित्यानया ४ भक्ताः ९ स्थानच-
तुष्टययुक्ता जातं संख्यैक्यं ९९९९ । अत्र भेदानां प्रस्तावः २२११ ।
२११२ । २१२१ । १२२१ । १२१२ । ११२२ ॥

ली० वि०—अङ्कसमासनिष्ठा इत्युक्तविधिना उदाहरणम् । न्यासोऽयम् २, २, १, १
अत्र प्राग्बन्धेदाः २४ । यावत्स्थानेषु तुल्याङ्का इत्यत्र तावत्प्रथमं स्थानद्वये तुल्ये
वर्तते । प्राग्बन्धस्थानद्वयाज्जातौ भेदौ २ । पुनरन्यत्रापि स्थानद्वये तुल्ये वर्तते । तत्रा-
प्येता भेदौ २ । भेदाभ्यां प्राग्भेदाः २४ भक्ता जाताः संख्याभेदाः ६ । तद्यथा
२२११ । २११२ । १२२१ । १२१२ । २१२१ । ११२२ । पूर्ववत्सं-
ख्यैक्यं जातं ९९९९ ॥ न्यासः ४ । ८ । १ । ५ । ५ । अत्रापि जाताः पूर्वभेदाः १२०
स्थानत्रये तुल्याङ्केतत्वाभेदः ६ भक्ता जाताः संख्याभेदाः २८ । तद्यथा ५५५४८ ।

२८० बुद्धिविलासिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां समेता— [अङ्कपाश—

न्यासः । ४ । ८ । ५ । ५ । ५ । अत्रापि पूर्ववद्भेदाः

१२० । स्थानत्रयोत्यभेदैः ६ भक्ता जाताः २० । तद्यथा

४८५५५ । ८४५५५ । ५४८५५ । ५८४५५ ।

५५४८५ । ५५८४५ । ५५५४८ । ५५५८४ ।

४५८५५ । ४५५८५ । ४५५५८ । ८५४५५ ।

८५५४५ । ८५५५४ । ५४५८५ । ५८५४५ ।

५५४५८ । ५५८५४ । ५४५५८ । ५८५५४ ।

एवं विंशतिः । अथ संत्यैक्यं च ११९९९८८ ।

अनियताङ्कैस्तुल्यैश्च विभेदे करणसूत्रं वृत्तार्धम् ।

स्थानान्तमेकापचितान्तिमङ्कघातोऽसमाङ्कैश्च मितिप्रभेदाः ॥ २६६ ॥

पु० वि०—अथ द्वितीयोदाहरणे स्थानत्रये तुल्याङ्काः । अतः स्थानत्रयोत्य-
न्नभेदैरभिः ६ स्थानपञ्चकोत्यन्नाः प्राक्भेदा इमे १२० विहता जाता
भेदाः २० । एतेऽङ्कसमासेमानेन २७ निघ्नाः ५४० अङ्कमित्याऽनया ५
भक्ताः १०८ ॥ पञ्चसु स्थानेषु युक्ता जात संत्यैक्यं ११९९९८८ ।
भेदानां प्रस्तारोऽयं

४८५५५ । ५४८५५ । ५५४८५ । ५५४५८ । ४५८५५ ।

४५५८५ । ८५४५५ । ८४५५५ । ५४५८५ । ५५८५४ ।

५५५८४ । ५५५४८ । ५८५४५ । ५८५५४ । ५८४५५ ।

५५८४५ । ५४५५८ । ४५५५८ । ८५५४५ । ८५५५४ ।

एवं विंशतिभेदाः । अबोधपत्तिः—तुल्याङ्कानामन्योन्यस्थाननिवेशनेऽपि

भेदाः संभवन्ति । अतस्तुल्याङ्कस्थानोत्पन्नभेदाः न सम्पक् । अतश्च ते

भेदास्तुल्याङ्कस्थानोत्पन्नभेदभक्ताः सम्पक् स्युरिति ॥ २६५ ॥

एवं नियतस्थानेषु नियताङ्कैर्भेदानमिवायाधुनाऽनियतस्थानेष्वनियता-

ङ्कैर्भेदानुपजानिपूर्वाधेनाऽह—स्थानान्तमेकापचितान्तिमाङ्कघातोऽसमाङ्कश्च

ली० वि०—५५८४५ । ४८५५५ एवं विंशतिर्भेदा ज्ञेयाः । अथ सत्यैक्यम् ।

संत्याभेदाः २० अङ्कसमाप्त २७ निघ्नाः ५४० अङ्कमित्या ५ भक्ताः

१०८ स्थानमित्या युक्ता जातं ११९९९८८ ॥ २६५ ॥

अथानियताङ्कैस्तुल्यैश्च करणसूत्रं वृत्तार्धम्—स्थानान्ताधीति । स्थानान्तं

उदाहरणम्—स्थानपदकस्थितैरङ्कैरन्योन्यं सेन वर्जितैः ।

कति संख्याविभेदाः स्युर्यदि वेत्ति निगद्यताम् ॥२६७॥
अत्रान्तिमाङ्को नव ९ । पदस्थाने एकापचिता न्यस्ताः ।
न्यासः ९ । ८ । ७ । ६ । ५ । ४ । एषां घाते जाताः
संख्याभेदाः ६०४८० ।

बु० वि०—मितिप्रभेदाः ॥ स्थानमन्तो यथा स्यात्तथा स्थानान्तम् । एकेनापचित
ऊनितश्चासावन्तिमाङ्कश्चैकापचितान्तिमाङ्कः । तस्य घातः । अन्ते
भवोऽन्तिमः । अन्तिमश्चासावङ्कश्चान्तिमाङ्कः । नवेत्यर्थः । यावन्ति निर्दिष्टानि
स्थानानि तावत्सु स्थानेष्वेकैकेनापचितं नवकं विधाय तेषां घातः मितेः
संख्याया अङ्कनामित्यर्थः । तेषां प्रभेदाः स्युः । कैरसमाङ्कैर तुल्याङ्कैः
सेन वर्जितैरित्युदाहरणस्थमत्र योजनीयम् ॥ २६६ ॥

अत्रोदाहरणमनुष्ठुभाऽऽह—स्थानपदकस्थितैरङ्कैरिति । स्थानपदके
स्थितैर्यैरङ्कैः सेन शून्येन वर्जितैः संख्याविभेदाः कति स्युः । असमै-
रिति सूत्रस्थमत्रानुसंधेयम् । पदसु स्थानेषु ये केचन शून्यवर्जिता असमा-
पदेव अङ्कन निवेश्या इति कृत्वा येऽङ्कभेदा उत्पद्यन्ते ते निगद्यताम् ।
यदि त्वं वेत्ति । तद्यथा—स्थानद्वय एकापचितान्तिमाङ्कः ९ । ८ अस्य
घातः ७२ जाताः स्थानद्वयभेदाः । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ ।
१७ । १८ । १९ । २० । २१ । २२ । २३ । २४ । २५ । २६ । २७ । २८ ।
इत्यादयो द्विसप्ततिः ७२ । एवं स्थानत्रये यथा—१२३ । १२४ ।
१२५ । १२६ । १२७ । १२८ । १२९ । १३० । १३१ । १३२ ।
१३३ । १३४ । १३५ । १३६ । १३७ । १३८ । १३९ । १४० । इत्यादयः ५०४ । एवं स्थान-
पदङ्कैरित्यैरङ्कैरनुहनीयम् । अत्रोपपत्तिः—दशाऽऽरभ्य नवनवतिपर्यन्तं

ली० वि०—यावदेकापचितान्तिमाङ्कघात एकापचित एकैकन्यूनोऽन्तिमश्चरमो नवक-
लक्षणो येषां तेऽङ्काश्च, एकापचितान्तिमाङ्कनस्तेषां घातोऽन्योन्यगुणनमिति प्रभेदा-
मानभेदा भवन्ति । परस्परसमाङ्कैरनुल्याङ्कैर्यदि मध्ये कश्चिदङ्कः सदृशः पुनरुक्तो
न स्यादित्यर्थः ॥ २६६ ॥

स्थानपदकैरिति । परस्परत्वेन शून्येन वर्जितैः पदस्थानस्थैरङ्कैः कति भेदाः
स्युस्तद्वद । अत्रान्तिमाङ्को नव । स्थानानि पद । अनो यावन्स्थानं नवैकैकापचितान्ति-
माङ्कः १ । ८ । ७ । ६ । ५ । ४ । एषां घाते जाताः संख्याभेदाः ६०४८० ॥ २६७ ॥

अन्यत्करणसूत्रं वृत्तद्वयम्—

निरेकमङ्कैक्यमिदं निरेकस्थानान्तमेकापचितं विभक्तम् ।

रूपादिभिस्तात्त्रिहतैः समाः स्युः संख्याविभेदा नियतेऽङ्कयोगे ॥

नवान्वितस्थानकसंख्यकाया ऊनेऽङ्कयोगे कथितं तु वेद्यम् ।

संक्षिप्तमुक्तं पृथुताभयेन नान्तोऽस्ति यस्माद्रणिताणवस्य ॥ २६९ ॥

५० वि०—स्थानद्वयाङ्कानां नवदशकाः । तेषु दशविंशत्यादयो नवाङ्काः शून्य-
समेताः । एकादशद्वाविंशत्यादयो नवतुल्याङ्काः । एवं द्वात्रिंशदशकेन ८
गुणिता नव स्थानद्वयाङ्कभेदाः ७२ स्युः । एवं शतमारभ्यैकोनसहस्रपर्यन्तं
स्थानत्रयाङ्काः । तेष्वपि शत १०० दशोत्तरशतादयः ११० शून्य-
समेताः । एकादशोत्तरशत १११द्वाविंशत्युत्तरशतादिष्वपि १२२ ।
द्वौ समाङ्कौ स्तः । अतस्त्रिंशदशकेन ७ गुणिताः स्थानद्वयभेदाः
७२ स्थानत्रयाङ्कभेदाः ५०४ स्युः । अत उक्तं स्थानान्तमेकाप-
चितेत्यादि ॥ २६७ ॥

अथ नियतस्थानेषु नियतयोगैरनियताङ्कभेदानुपजात्युत्तरार्धेनोपजात्या
याऽऽह—निरेकमङ्कैक्यमिति । रूपादिभिस्तात्त्रिहैतीति । उद्दिष्टमङ्कैक्यं
निरेकं कार्यम् । इदं निरेकस्थानान्तमेकापचितं कार्यम् । निरेकानि च तानि
स्थानानि च निरेकस्थानानि । तानि । अतो यथा स्थाप्यथा अङ्कैक्यं
निरेकं कृत्वा यावन्ति स्थानान्युद्दिष्टानि तावन्तु स्थानेष्वेकैकेनापचितम-
ङ्कैक्यं कार्यमित्यर्थः । तत्क्रमेण रूपादिभिरेकद्वित्र्यादिभिर्भजेत् । तेषां
निहतेस्तुल्याः संख्याविभेदाः स्युः । कस्मिन् सति । अङ्कयोगे नियत
उद्दिष्टे सति । अनियते तु प्रागुक्तम् । नवभिरन्वितायाः स्थानसंख्यायाः
सकाशादङ्कयोग ऊन उद्दिष्टे सति कथितं यदिदं तत्तु वेद्यम् । अधिके
त्वेन विधिना न सिध्यतीति । तद्वक्ष्यमाणप्रकारान्तरतोऽवगन्तव्यम् ।
अत्रोपलब्धिरेव वासना ॥ २६८ ॥ २६९ ॥

स्त्री० वि०—अथ करणसूत्रं वृत्तद्वयम्—निरेकमिति । अङ्कैक्यं पृष्टोऽङ्कप्रयोगः ।
निरेकमेकहीनं सप्त निरेकस्थानान्तमुदाहरणे यावन्ति स्थानान्युक्तानि तत्रैकही-
नस्थानपर्यन्तं, एकापचितमेकाङ्कहीनं यथा तथा स्थाप्यम् । इदं रूपादिभि-
रेकैक्यमिति १ । २ । ३ विभक्तं कार्यम् । रूपादयोऽधोहाराः स्थाप्या

उदाहरणम्—पञ्चस्थानस्थितैरङ्कैर्यद्योगस्योदश ।

कति भेदा भवेत्संख्या यदि वेत्ति निगद्यताम् ॥२७०॥

बु० वि०—अत्रोदाहरणमनुष्ठामाऽऽह—पञ्चस्थानस्थितैरङ्कैरिति—तैस्तैः पञ्चसु स्थानेषु स्थितैरङ्कैः संख्याविभेदाः कति स्युः । तैः कैः । येषां येषामङ्कानां योगो 'यद्यद्योगस्योदश भवेत्' इति यदि वेत्ति तर्हि निगद्यताम् । अत्रोद्दिष्टमङ्कैक्यं १३ । इदमस्याः ५ स्थानसंख्याया नवान्वितायाः सकाशादूनम् । अतोऽनेन सूत्रेणैवंविधा भेदाः सिध्यन्ति । तद्यथा उद्दिष्टमङ्कैक्यं १३ । निरेकं १२ । उद्दिष्टस्थानेषु पञ्चसु ५ निरेकेषु ४ चतुर्षु जातेष्वेकापचितं स्थापितं १२ । ११ । १० । ९ रूपादिभिर्हतं १२ । ११ । १० । ९ । एषां घातो जाता भेदाः
१ २ ३ ४

४९५ । अत्र मन्दप्रतीत्यर्थमेते भेदाः प्रकारान्तरेणोत्पाद्यन्ते । येषामङ्कानां योगस्योदश भवेत्तेषामितरेतरस्थाननिवेशनेन ये जाता भेदास्तेषां प्रत्येकं योगस्योदशैव भवेत् । तथा हि—एतेऽङ्कानः ११११११११ । एषां प्राग्वज्जाताः संख्याभेदाः ५ ते यथा ११११९ । १११९१ । ११९११ । १९१११ । ९११११ । एतेषां प्रत्येकं योगस्योदश भवत्येष । एषमन्येऽङ्कानः १११२८ । एषामेते भेदाः २० । तथाऽन्येऽङ्काः १११३७ । एषां जाताः भेदाः २० । तथाऽन्ये १११४६ । एषां भेदाः २० । अन्ये १११५५ । एषां भेदाः १० । अन्ये ११२३६ । एषां भेदाः ६० । अन्ये ११२४५ । एषां भेदाः ६० । अन्ये ११३४४ । एषां भेदाः ३० ।

ली० वि०—इत्यर्थः । तत्र हते संख्याभेदाः स्युः । परमङ्कयोगेन निघते सति निरेकस्थानान्तस्थापिता अङ्कान् अन्योन्यं हताः सन्तोऽन्योन्यं हतै रूपादिभिर्गोच्यता सन्धाः संख्याभेदा इत्यर्थः । अङ्कयोगस्य नियतत्वमाह—नवेति । नवान्विताया स्थानकसंख्या तस्याः सकाशादूनोऽङ्कयोगे कथितमिदं वेद्यम् । अङ्कस्थानेषूपनयुक्तेषु सत्सु या संख्या तदूनोऽङ्कयोगश्चेत्तदोक्तं वेद्यम् । इदं विस्तरमयेन संक्षिप्तमुक्तम् । हि यस्माद्वणिताणवस्थान्तो नास्ति ॥ २६८ ॥ २६९ ॥

उदाहरणम्—पञ्चेति । त्रयोदशाख्ये योगे पञ्चस्थानस्थितैरङ्कैः कतिभेदा संख्या स्यात् । अत्रान्तिमाङ्कः १३ निरेकः १२ । एतन्निरेकस्थानान्त ४

२८४ बुद्धिविलामिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां समेता- [अङ्कपाद-

अत्राद्वैक्यं १३। निरेकं १२ एतन्निरैकस्यानान्तमे-
कापचितमेकादिभिश्च भक्तं जातं १२। ११। १०। ९।

१ २ ३ ४

एषां घातैः समा जाताः संख्याभेदाः ४९५।

न गुणो न हगे न कृतिर्न घनः पृष्ठस्तथाऽपि दुष्टानाम्।

गर्वितगणकवदूनां स्यात्पातोऽवश्यमद्रुपाशोऽस्मिन् ॥२७१॥

इति लीलावत्यामङ्कपादः।

बु०वि०-अन्ये ११३३५ एषां भेदाः ३०। अन्ये १२३४३। एषा भेदाः ६०।

अन्ये २२२२५ एषा भेदाः ५। अन्ये १२२२६। एषा भेदाः २०।

अन्ये ३३३३१। एषा भेदाः ५। अन्ये ४४२२१। एषां भेदाः ३०।

अन्ये १२२३५ एषा भेदाः ६०। अन्ये ३३३०२। एषा भेदाः ९०

अन्ये २२२३४। एषां भेदाः २०। अन्ये ७००११ एषां भेदाः ३०।

एषां सर्वेषां भेदानामैक्यं जाताः प्राक्साधितसमा। एवं सर्वे भेदाः

४९५। यत्र तु नवान्वितस्थानसख्याया अधिकोऽङ्कयोग उद्दिष्टस्त्रानयैव

युक्त्या भेदाः साध्या इत्यादिकं कथं नोक्तमिति वृत्ताभेदेन परिहरति--

साक्षिप्तमुक्तमिति। सकलितमारभ्यैतत्पर्यन्तं यथा साक्षिप्तमिदमुक्तम्। केन

हेतुना। पृथुताभयेन ग्रन्थगौरवमयात्। यतो गणितसागरस्यान्तो नास्ति।

प्रतिपुरुष, बुद्धिवैचित्र्येण प्रश्नानां वैचित्र्यात्। यद्वा ग्रन्थगौरवादिभयेन

त्यक्तमिति दूषणाय कल्पते। यत उक्तमाचार्येणैव सिद्धान्ते।

स्वत्सान्तरत्वादपहूपयोगात्प्रसिद्ध्यभावाच्च बहुप्रयासात्।

ग्रन्थस्य तज्ज्ञैः पृथुताभयेन यस्त्यज्यतेऽर्थो न स दूषणाय इति ॥२७०॥

अथाध्यायस्य प्रश्नसाद्वारेण दुर्जनगणकान्मन्द्राधितुमार्ययाऽऽह-न गुणो

ली०वि०-मेकापचित रूपादिभिश्च भक्तं न्यस्त १२। ११। १०। ९। एषां

१ २ ३ ४

सर्वतोऽशाहतिरछेदवधेन मकेति। एषामंशानां घातः ११८८० छेदा रूपा-

द्वयः १। २। ३। ४ एषां घातः २४। अनेन पूर्वद्वया भक्ता जाताः

संख्याभेदाः ४९५ ॥ २७० ॥

नगुणो न हर इति। यद्यपि गुणहारादयो न पृष्ठस्तथाऽपि दुष्टानां गर्वि-

तगणकवदूनामवश्यमस्मिन्नङ्कपादे पातः स्यात् ॥ २७१ ॥

येषां सुजातिगुणवर्गविभूषिताङ्गी

शुद्धाऽखिलव्यवहृतिः खलु कण्ठसक्ता ।

पु० वि०—न हर इति । यद्यपि गुणो न पृष्टः । नापि हरः । नापि वर्गः । नापि घनः, तथाऽपि दुष्टानां गर्वितानां गणकचटूनामस्मिन्नङ्कपाशेऽवश्यं पातो भवेत् । किमुत गुणकहरादिमतामङ्कानां पक्षे । अङ्कपाशमश्रस्य त्रैराशिकाद्यसंभवे व्यक्तक्रिययाऽव्यक्तक्रिययाऽपि ज्ञातुमशक्यत्वात् । अतोऽङ्कपाशमभो बुध्यैव यथाकथंचिज्ज्ञातव्य इति कृत्वाऽल्पबुद्धयैव गर्वितानां गणकानामङ्कपाशे पातो भवेदिति छलं यथा कश्चन दुष्टः पाशे पातयित्वा निबन्धस्तूर्णमिव तिष्ठतीति ॥ २७१ ॥

अथाङ्गनाश्लेषेण स्वकृतपाटीस्तवनरूपं ग्रन्थसमाप्त्यलङ्कारं सिंहोद्धत-
तयाऽऽह—येषां सुजातिगुणवर्गविभूषिताङ्गीति—येषां नराणां लीलावती
नामैषं पाटी सदैव कण्ठसक्ता भवति । तेषां सुखसंपदवृद्धिमुपैति । पाठमात्रे-
णापि अधिकसुखकरित्यर्थः । अथ च लीलावती काचनाङ्गना । लीला
भावविशेषः सा विद्यते यस्याः सा तथा । कण्ठसक्ताऽऽश्लिष्टाऽऽलिङ्गिता
भवति । तेषां सदैव सुखसंपत् । दैवेन सह वर्तमाना सदैव । सा चासौ
सुखसंपच्च भाग्येन प्राप्ता सुखसमृद्धिः । सा वृद्धिमुपैति । कथं भता
पाटी । सुजातिगुणवर्गविभूषिताङ्गी । सुष्ठु च ता जातयश्च सुजातयो
मागजात्यादयः । गुणा गुणाकाराः । वर्गाः प्रसिद्धाः । तैर्विभूषितान्यध्याया-
त्मकान्यङ्गानि यस्याः सा । तथाऽत्रमाणिस्थत्वेऽप्यङ्गनाश्लेषत्वेन विवक्षिता-
त्त्वाङ्गनाङ्गीप् । अङ्गना च कीदृशी । जातिः पद्मिन्यादिः । गुणा गान्भीर्यादयः ।
तेषां वर्गाः समूहाः । सुष्ठु च ते जातिगुणवर्गाश्च सुजातिगुणवर्गाः । तैर्वि-
भूषितान्यङ्गानि यस्याः सा । तथा पुनः कीदृशी । शुद्धाऽखिलव्यव-
हृतिः । व्यवहृतयो व्यवहारा मिश्रादयः । शुद्धा निर्दोषाः । अखिला
व्यवहृतयो यस्याः सा तथा । अङ्गना पक्षे शुद्धा निर्दोषाऽखिला व्य-
वहृतिर्लोकव्यवहारो यस्याः सा तथा । पुनः कीदृशी । पाटी । सरसोक्तिं
सरसवाक्यमुदाहरन्ती । उदाहरणं कथयन्ती । अङ्गनापक्षे सरसोक्तिं

ली० वि०—येषामिति । येषामिह लोके लीलावतीग्रन्थो नारी च कण्ठसक्ता तेषां
नित्यं सुखसंपदवृद्धिं प्राप्नोति । कीदृशी । शोभना जातिर्भोगजात्यादिर्वाह-

२८६ बुद्धिविलासिनीलीलावतीविवरणटीकाभ्यां समेता- [अङ्कपादा-

लीलावतीह सरसोक्तिमुदाहरन्ती

तेषां सदैव सुखसंपदुपैति वृद्धिम् ॥ २७२ ॥

बु०वि०-सरसं मञ्जुलवचनमुदाहरन्ती लपन्ती । एवं विशेषणत्रयेणोभयत्रापि सुखवृद्धौ हेतुरुक्तः ॥

ज्योतिर्वित्कुलमण्डनं द्विजपतिः श्रीकेशवोऽजीजनद्

यं लक्ष्मीश्च समस्तशास्त्रनिपुणं श्रीमद्रणेशमिधम् ।

अस्यां बुद्धिविलासिनीसममिधौ लीलावतीव्याकृतौ

तत्कृत्यां व्यवहार एव निरगाच्छास्तोऽङ्कपाशाद्वयः ॥

इति श्रीसकलागमाचार्यवर्यं श्रीमत्केशव सांवत्सरात्मज गणेश

दैवज्ञ विरचितायां लीलावतीटीकायां बुद्धिविला-

सिन्ध्यामङ्कपाशाधिकारः समाप्तिमगमत् ।

अथ ग्रन्थसमाप्तावार्शीर्लक्षणमङ्गलमाचरता हारबन्धश्चोकेन विष्णुर्गुरुश्च मया स्तुयते ।

भुवनवदवरिष्ठो वित्तविद्या विलासः ।

स्मरहरपरनिष्ठः शिष्टशिष्याशिवन्धः ।

क्षितिपतिततिपूज्यो लब्धलक्ष्म्यालयोऽयम् ।

गुरुरुरुपुरुषो वोऽशर्मशक्तेशवोऽस्तु ॥ १ ॥

अयं भुतिस्मृतिपुराणादौ प्रसिद्धः । केशवो विष्णुः । वो पुष्पाकम-
शर्मशदस्तु । अशर्माङ्गलं तच्छीर्यतेऽसौ अशर्मशत् । शदत् शतने । कथं
भूतः केशवः । गुरुः । गुणात्युपदिशत्युद्बार्जुनादीनिति गुरुः । वदन्ति
वेदान् विबुधाः । भुवनेषु वदा । ते वरिष्ठाः । येन स तथा । तदंशत्वात्तेषां
वरिष्टत्वम् । वित्तस्य विद्यामाश्च विलासो येन स तथा । स्मरस्य हरः

ली०वि०-णत्वादिश्च गुणो गुणनं वर्गः रुतिः पक्षे गुणवर्गो विनयादिस्तमूहः ।

तैर्विभूषितमङ्गं यस्याः सा । शुद्धाऽखिला समया व्यवहतिर्मिश्रकादिव्यवहारः

संस्कारव्यवहारश्च यस्याः सा । सरसां शृङ्गनरादिधुताम् । मीतिपुक्कामुक्तिं

शब्दं वचनमुदाहरन्ती वदन्ती ॥ २७२ ॥

इति श्रीमहीधरविरचिते लीलावतीविवरणेऽङ्कपाशः ॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

इति श्रीभास्कराचार्यविरचिते सिद्धान्तशिरोमणौ
लीलावतीसंज्ञः पाठ्यध्यायः संपूर्णः ।

पु० वि०—शिवः । तत्र परा निष्ठा यस्य स तथा । शिवे विष्णोरुत्कटभजनं
काशीखण्डादौ प्रसिद्धम् । यद्वा स्मरहरस्य परा निष्ठा यस्मिन् स तथा ।
शिवस्य हृदये विष्णुर्विष्णोश्च हृदये शिवः । इति स्मृतेः । शिष्टाश्च ते
शिष्याश्चोद्धवार्जुनादयः । तेषामशिवमज्ञानं तदन्तीति । तथा क्षिति-
पतिर्यदुस्तस्य तातेः संतातिर्यादवाः । तैः पूज्यः । लब्धं लक्ष्म्याऽऽलभ्यं
यस्मिन् स तथा । पुनः कथं भूतः । उरुपूरुषः । पुरुषोत्तमः । अथ
श्रीगुरुपक्षे । अयं क्षितौ प्रसिद्धः । केशवो गुरुर्बोऽशर्मशदज्ञानशा-
तनोऽस्तु । कथंभूते भुवने । यदा वक्तास्तेषु वरिष्ठः । न केवलं वक्ता
किंतु वित्तं च विद्याश्च सतां विलासो यस्मिन् सः । तथा शिष्टाः साधवः ।
ते च शिष्याश्च यद्वा शिष्टाः शिष्टधर्मरता ये शिष्यास्तेषामशिवमज्ञा-
नादि तद्वन्तीति । तथा क्षितिपतीनां तातेः परम्परा तस्याः पूज्यः ।
लब्धो लक्ष्म्या रमया तन्नामधारकया ममाम्बया आलभ्यो यस्मिन् स तथा ।
अत एवोरुपुरुषो महापुरुषः । गुरुः केशवोऽशर्मशदस्तु । इत्याशीः ॥

मया सदुपपत्तयः कतिचिदन्पदप्यत्र यत् ।

स्वधीलवविकासितं यदि सदोषमत्रास्ति यत् ।

तदीयपरिशोधनं सुजन सुज्ञवयोचितं ॥

यतो दिनकरोदये क्व तमसो जनेऽवस्थितिः ॥ २ ॥

दृष्ट्वा केचिदिहोपपत्तिममलां तुष्यन्तु ये सज्जना

ये केचित्कविताविशेषरचनां व्याख्यादिकं केचन ।

केचिद्धि नुवतेऽत्र किंचिदपि नापूर्वं वचोऽस्तीति ये

तुष्यन्तु स्वगिरैव तेषां नित्यं पश्यन्ति सन्तः समम् ।

बु०वि०- श्रीमत्सजनधामवृन्दरुचिरे क्षीराम्बुधेः प्राकृतटे ।
 नन्दिग्राम इहावसन् द्विजवरः श्रीकेशवोऽस्याऽऽत्मजः ।
 तत्पादाब्जयुगामशालविभवः श्रीमद्गणेशः कृती ॥
 नानामुक्तिमतीमिमां हि कृतवान् लीलावतीव्याकृतम् ॥ ४ ॥
 श्रीशालिवाहनशकेऽदिरसेन्द्रतुल्ये १४६७
 विभावसौ शरदि मासि मघौ सिताजे (ये) ।
 लीलावतीसुविभूतिं कृतवान् गणेशः
 श्रीकैशविर्गणकवर्यंकुटावतंसः ॥ २७२ ॥

इति श्रीसकलागमाचार्यवर्यश्रीकेशवदैवज्ञसुतश्रीगणेशदैवज्ञविरचिता

लीलावतीटीका बुद्धिविलासिनी समाप्ता ॥

४६१९

लीलावतीस्थलोकप्रतीकानामकारादिवर्णानुक्रमेण, सूचिः ।

	पृष्ठाङ्काः ।		पृष्ठाङ्काः ।
अङ्गिः स्वयंशयुक्तः	... ३३	इष्टवर्गेण सैकेन	... १३८
अतुल्यकर्णाभिहति	... १६२	इष्टस्य वर्गवर्गो घनश्च	... ६०
अतुल्यलम्बकं क्षेत्रं	... १७६	इष्टा श्रुतिस्तुल्यचतुर्भुज	... १६०
अथ प्रमाणैर्गुणिताः	... ८७	इष्टाहतस्त्रस्त्रहरेण युक्ते	... २६७
अथ स्वांशाविकोने तु	... ४३	इष्टेन निम्नाद् द्विगुणाच्च	... १३६
अनणुषु दशमांशो	... २३३	इष्टो बाहुर्यः स्यात्	... १२६
अन्योन्यमूलाग्रगत्तु	... १४९	इष्टो भुजस्तदृतिरिष्ट	... १३४
अन्योन्यहाराभिहतौ	... २८	इष्टो भुजोऽस्माद् द्विगुणेष्ट	... १३३
अभीष्टजात्यद्वयबाहु	... १८२	इष्टोऽय कर्णः प्रथम	... १७०
अमलकमलराशे	... ४७	इष्टोनयुक्तेन गुणेननिष्क्रो	... १५
अये बाले लीलावति	... १३	उच्छयेण गुणित चितेः	... २२७
अर्थं स्वाष्टाशहीन नव	... ३४	उद्देशकालावपदिष्ट	... ४५
अलिकुलदलमूल	... ६८	एकदशशतसहस्रायुव	... ११
अंशाहविश्लेष्टमधन	... ३६	एकद्वित्र्यादिभेदाः स्युः	... १०६
अष्टादशाङ्गुलैर्ध्व	... २२८	एकद्वित्र्यादिमुपावह	... १०९
अष्टादशांशेन घृतेः	... २१४	एकत्रिंशतिभुत शतद्वय	... २५५
अस्ति स्तम्भतले बिल	... १४२	एकादीनां नवान्तानां	... ११२
आदिर्द्विक सरो वृद्धिः	... १२३	एकाद्येकोत्तरा अङ्काः	... १०६
आदिः सप्तचयः पञ्च	... ११५	एको हरश्चेद्गुणकौ	... २७२
आद्यं घनस्थानमथाघने	... २७	एवं तदैवान यदा	... २५४
आद्ये दिने द्रुमचतुष्टय	... ११५	कर्णस्य वर्गाद्द्विगुणा	... १४८
आबाधयोना नतुरस	... १७५	कर्णाश्रितभुजघातैक्य	... १८०
आबाधयोरेव त्रिकुप्स्थ	... १७०	कर्णाश्रितस्वल्पभुजैक्य	... १७२
इच्छावृद्धौ फले हामो	... ७४	कर्णस्य वरस्य निष्क	... ९५
इष्टकतिरष्टगुणिता	... ५६	कल्प्याऽथ शुद्धिर्विकला	... २६८
इष्टयोराहतिर्दिष्टी	... १३८	कः पञ्चनिष्ठो विहवः	... २७३

पृष्ठाङ्काः ।

पृष्ठाङ्काः ।

कार्यः क्रमादुत्क्रमतो	...	१२	छिद्यते तु यदि तिर्य	...	२३१
कुङ्कुमस्य मदले पलद्वयं	...	७२	छेदघ्नरूपेषु लवा	...	३२
कोटिशतद्वयं यत्र	...	१२८	छेदं गुणं गुणं छेदं	...	४२
क्षेत्रस्य पञ्चकृतितुल्य	...	१६४	छेदं लवं च परिवर्त्य	...	३७
क्षेत्रस्य यस्य वदनं मदनारि	...	१६५	अलधिश्चान्त्यं मध्यं	...	१२
क्षेत्रे मही मनुमिता	...	१५४	जीवानां वयसो मौल्ये	...	७४
क्षेत्रे यत्र शतत्रयं	...	१८९	ज्ञातेऽवलम्बे श्रवणः	...	१६७
क्षेपाभावोऽथवा यत्र	...	२६५	ज्याव्यासयोगान्तरघान	...	२०५
क्षेपे तु रूपे यदि वा	...	२६७	सरकृत्योर्योगपद कर्णो	...	१२७
खखखाभार्कसंभक्ते	...	२०८	सखण्डे कथयाधरे	...	१९०
खण्डद्वयस्याभिहितः	...	१९	तथैव भाण्डप्रतिभाण्ड	...	८३
खण्डाभ्यां वाऽऽहृतो	...	२४	तुल्या यवाभ्यां कथिता	...	८
खं पञ्चयुग्मवति किं	...	४०	ते शोधने यदि च	...	१००
खालेऽथ तिग्मकरतुल्य	...	२२५	तेषामेव च वर्गेक्य	...	११३
गच्छहस्तं धनमादि	...	११७	त्यक्त्वाऽन्याद्विषमात्कृतिं	...	२१
गच्छहस्ते गणिते वदनं	...	११६	विद्वच्छङ्काभिनभश्चन्द्रैः	...	२०७
गर्गयित्वा विस्तारं बहुषु	...	२२०	त्रिभुजे भुजयोर्योगः	...	१५३
गुणघनमूलोनयुतस्य	...	६२	त्र्यसे तु कर्णोभयतः	...	१७३
गुणलब्धयोः सम ग्राह	...	२६२	दशवर्णं सुवर्णं चेद	...	७५
गुणान्यमङ्कं गुणकेन	...	१४	दशविस्तृतिवृत्तान्तः	...	२०६
चक्रकौश्चाकुलित	...	१४४	दश सप्तदशममौ	...	१५५
चतुरसे त्रिपद्द्व्यर्का	...	१५२	दश सप्ताधिकः कर्ण	...	१४८
चतुर्भुजस्यानियतौ	...	१५९	दशार्धगुञ्ज प्रवदन्ति	...	८
चतुर्भुजान्तस्त्रिभुजे	...	१६८	दशेन्द्रवर्णा गुणचन्द्र	...	१०३
चापोननिघ्नपारिधिः	...	२१२	दशेशवर्णा वसुनेत्र	...	१०२
छाययोः कर्णयोरन्तरे	...	२४०	दोःकोट्योरन्तरं शैलाः	...	१४९
छायामयोरन्तरसंगुणा	...	२४६	द्रम्मत्रयं यः प्रथमे	...	११९
छायाहते तु नरदीप	...	२४४	द्रम्मद्वयेन साष्टांश	...	७३

पृष्ठाङ्काः ।	पृष्ठाङ्काः ।
द्रुमार्पविलवद्रुमस्य ... ३३	पञ्चाशोऽलिकुलात्कदम्ब- ... ५३
द्रुमेषु लभ्यत इहा ... ८४	पहा ये प्रथमोदित ... ४२
द्रोणस्तु खायोः खलु ... १०	पण्यैः स्वमृत्पानि भजेव ... ९२
द्विकाष्ठकाभ्यां विनवाष्ट- ... २७५	परस्परं भाजिनयोः ... २५३
द्विघपदं कुयुतं त्रिविभक्तं ... ११३	परिधिभिन्निलमस्य ... २३८
द्विद्वेषेकभूपरिमितैः ... २७९	पाटीसूत्रोपमं बीजं ... ६१
द्विनिघ्नतालोच्छ्रितिसं ... १४६	पादाक्षरमितगच्छे ... १२३
द्विपञ्चाशन्मितव्येक ... १७५	पादोनगद्याणकनुत्प ... १०
द्विवेदसत्रिभागैक ... २३७	पार्थः कर्णवधाय मार्ग ... ६७
धृष्टोदितमृजुभुज ... १५१	पाशाङ्कुशाहिदम ... २७७
न गुणो न हरो न कृतिः ... २८४	पिण्डयोगदलमम ... २३०
नन्दचन्द्रमिति छायायोः ... २४१	पिण्डे-येऽर्कमिताङ्गुलाः- ... ८१
नरघ्नदानोन्नितरान ... ९७	पूर्वं वराटकशुगं ... १२१
नवघनं त्रिघनस्य ... २५	प्रकृष्टकपूर्पल ... ७२
नधान्वितस्थानक ... २८२	प्रक्षेपका मिथहता ... ९०
नास्ति गूढममूढानां ... ६२	प्रथममगमदक्षा ... ११७
निरिकमङ्कैः कथमिदं ... २८२	प्रदीपशङ्कन्तरभूः ... २४५
पङ्क्त्या न्यसेत्तल्लिति ... २८	प्रमाणकालेन हतं ... ८५
पञ्चकेन शतेनान्दे ... ८६	प्रमाणमिच्छा च समान ... ७१
पञ्चघ्नः स्वविभागोना ... ४५	प्रस्तारे मित्र गायत्र्याः ... १०७
पञ्चदशदशकरोच्छ्राय ... १५०	प्रामोति चेत्योदश ... ७४
पञ्चसप्तनवराशिका ... ७६	प्रीतिं प्रकजनस्य यो ... ४
पञ्चस्थानस्थितैरङ्कैः ... २८३	बाणेषुनखबाणैश्च ... २०७
पञ्चाभिकं शतं श्रेढी ... ११६	बाले बालकुरङ्गलोऽ- ... १६
पञ्चागदेकसहिता मणका ... ९०	बाले यरालकुलमूढ ... ६४
पञ्चागदेकसहिता वदनं ... १६७	बाहोर्वधः कोटिवधेन ... १८१
पञ्चाशपादविलवार्ध ... ३५	प्रको-गुणः शुष्यति येन ... १
पञ्चाशीतिमिते कर्णे ... १३७	भजेच्छिदोऽश्वैरथ तै- ... ९

	पृष्ठाङ्काः ।		पृष्ठाङ्काः ।
भवति कुट्टविधेयंति	... २५७	येन पञ्चगुणिताः स	... २६५
भाज्याद्धरः शुभ्यति यद्गुणः	... १८	येन संगुणिताः पञ्च	... २६३
भाज्यो हारः क्षेपकश्चाप	... २५१	ये निर्जरा दिनदिना	... ९१
भुजाद्विगितात्कोटि	... १४३	येर्येभ्यसं भवेज्जात्यं	... १३९
भुजे द्वादशके यौ यौ	... १३५	येषां सुजातिगुणवगे	... २८५
भूमिश्चतुर्दशमिता	... १५८	योगजे तक्षणाच्छुद्धे	... २६०
माणिक्याष्टकमिन्द्रनाल	... ९७	योगे स्वं क्षेपसमं वर्गादौ	... ३९
मासे शतस्य यदि पञ्च	... ७७	योगोऽन्तरं तुल्यहरां	... ३५
मिथो भजेत्तौ दृढभा	... २५३	योगोऽन्तरेणोनयुतो	... ५४
मुखजतलजतद्युति	... २०२	यो राजिरष्टादशभिः	... ७०
मुखे दशद्वादशहरत	... २२४	रास्योरन्नरवर्गेण	... १३०
मूलं चतुर्णां च तथा	... २३	राशोर्ययोः कृतिवियोग	... ५७
मूलं मुखोनं चयखण्ड	... ११८	रास्योर्ययोर्वियोगोऽष्टौ	... ५६
मूले नखाङ्गुलमितोऽथ	... २३१	रूपत्रय पञ्चलव	... ३०
मूषावहनभेदादौ	... १०७	रूपं द्विगुणेष्टहत्तं सेष्टं	... ५६
यदा लवैश्चोनयुतः	... ६३	लम्बतदाश्रितबाह्वोः	... १९०
यौकिचिद्गुणभाग	... २५०	लम्बयोः कर्णयोर्विक	... १६०
यत्पञ्चकषिकचतुष्क	... ८८	लम्बहतो निजसंधिः	... १९३
यदि समभुवि वणुः	... १४१	लम्बो भूम्नौ निजनिज	... १९२
यद्विस्तृतिः पञ्चकरा	... २२८	लवा लवघ्नाश्च हरा	... ३१
यद्विस्तृतिर्दन्तमिता	... २३३	लीलागलतुलल्लोल	... ११
यद्व्यासस्तुरगैर्मितः	... २०२	वराटकानां दशकद्वयं	... ७
ययोर्योगः शतं सैकं	... ५४	वर्गान्तर राशिवियोग	... ५५
यलम्बलम्बाश्रितबाहु	... १६९	वर्गे लती घनाविधौ	... ३८
यवोदरैरङ्गुलमष्ट	... ९	वर्गेण महतेष्टेन	... १३२
यस्त्रिघ्नस्त्रिभिरावितः	... ४३	वंशाग्रमूलान्तरभूमि	... १४०
यातं हंसकुलस्य मूल	... ६५	विदिता इह ये गुणा	... २१७
यावत्स्थानेषु तुल्याङ्का	... २७८	विशङ्कुर्दीपोच्छ्रय	... २४५

पृष्ठाङ्काः ।

पृष्ठाङ्काः ।

विषये गच्छे द्येके गुण	... ११९	समानामर्थतुल्यानां	... १२५
विष्कम्भमानं किल सम	... १९९	सर्वदोषैर्निदलं चतुः	... १५६
विधाकरुद्रदशवर्णं	... १००	सहस्रद्वितयव्यासं	... २०९
विस्तारे विकाराः करा	... ७९	साङ्गमित्रयमितो बाहुः	... १३१
पुक्षाज्जस्तशतोच्छ्रया	... १४७	साङ्गमिद्वयं त्रयं व्यङ्गमि	... ३३
पुत्तक्षेत्रे परिधिगुणित	... २००	साध्येनोनोऽनल्पवर्णां	... १०४
व्यासस्य वर्गे भनवाग्नि	... २०३	साध्याऽश्वलाभ्योऽथ	... १७२
व्यासाध्विघातयुत	... २१६	सार्धं तण्डुलमानक	... ९३
व्यासे भनन्दाग्निहते	... १९७	सार्धं त्रयाणां कथयाऽऽशु	... ३८
व्येकपदधनचयो मुख	... ११४	शुवर्णवर्णाहतियोग	... ९९
शङ्कुमदीपनलशङ्कु	... २४३	सूचीलम्बजभुजौ निज	... १९४
शङ्कुकोमांस्कर्मिता	... २४७	शकपदधनपदार्थ	... ११२
शङ्कुमदीपान्तर	... २४४	साम्भस्य वर्गोऽहिषिला	... १४१
शतं हतं येन युतं	... २५८	स्थानपट्टस्थितैर	... २८१
शून्ये गुणके जाते स्वं	... ३९	स्थानान्तमेकादिकया	... २७५
सत्वे नवानां च चतु	... २०	स्थानान्तमेकापचिता	... २८०
सत्वे पद्मतन्मञ्जन	... १४४	स्थानान्तरत्वेन युता	... २४
सन्ध्यंशमासेन शतस्य	... ७८	स्याद्योजनं क्रोशचतुष्टयेन	... ९
सन्ध्यंशरूपद्वितयेन निध्नं	... ३६	स्वपदेनैवभिर्गुणैः	... ६५
सन्ध्यंशरूपद्वितयेन	... ३७	स्वर्णैक्यनिष्ठाद्युति	... १०२
संधिर्द्विष्टः परलम्ब	... १९१	स्वर्णैक्यनिष्ठो युति	... १०३
सप्ताङ्केन मानेन	... ७६	स्वाबाधाभुजकृत्योरन्तर	... १५३
समन्विघातश्च घनः	... २३	स्वार्धं प्रादात्प्रयोगे नव	... ४९
समद्विघातः कृतिरुच्यते	... १९	स्वार्धे हतेऽन्येन युते	... २५४
समपरसंधी भूधौ	... १९४	हस्तोन्मितैर्विस्तृति	... ९
समभुवि किल राशिः	... २३५	हाटकगुटिके षोडश	... १०५
समानलम्बस्य चतुर्भुजस्य	... १७४		

गणेशदेवज्ञरुतश्लोकप्रतीकानामकारादिवर्णानुक्रमेण सूचिः ।

	पृष्ठाङ्काः ।		पृष्ठाङ्काः ।
अत्रोच्चावचदैवजा	... १	भयोः कर्णयोर्ये युती	... २४२
अयान्कान्ता कान्तं निज	... २२७	भव क्षेत्रज्ञ मां देव	... १२६
इष्टकृतिर्यमयुक्ता	... ६०	भुजान्यभागवर्गोना	... २१३-
ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं	... १०	भुजांशवर्गः पञ्चमो	... २१३
को राशिः स्वचुर्धाशहीनो	... ७०	भुवनवद्वरिष्ठो	... २८६
को राशिस्त्रिगुणः स्वस्य	... ७०	मया मद्रुपपत्नयः	... २८७
क्वचिदादेः क्वाचिन्मध्यात्	... २१६	विनोदेतिपागं सुर	... २३३
खातपूतन पापाश	... २२०	व्यक्तं वाऽप्यक्तमंजे	... १
गूढोपपत्त्यनवबोध	... २७४	गरजावहरावीश	... १
चिन्तये तव तत्त्वाय	... ४२	शशभृत्काय पुण्याय	... ८५
दृष्ट्वा केचिदिहोपपत्ति	... २८७	शून्याभ्यासवशान्	... ४०
नरहस्तैर्मितपरिधेः	... २३४	श्रमिन्सजनधामवृन्द	... २८८
नानागमार्थनिपुणः	... १	श्रीविद्याधरसेवितो	... १
निजगुणात्किल कोटि	... १४९	श्रीशालिवाहनशके	... २८८
पयोदो यथा व्योम्नि	... २४०	स्वतम्बाभ्यां हतौ	... १९६
परिधिर्नृकरेण यो मितः	... २३५	स्वीयपादयुगुलाब्ज	... २५१
प्रोज्झ्यान्पृग्किर्माणि	... १२	हरेऽहमहंसां मुलं	... २३०

लीलावतीस्थपद्यवृत्तानां सूचिः ।

श्लोकाङ्काः ।	श्लोकाङ्काः ।
अनुष्टुप् ९, २६, ३५, ४८, ४९, ५२, ५७, ५९, ६४, ६८, ८६- ७८, ८०, ८१, ९१, ११२- ११५, ११८, १२०, १२३, १२५, १३२, १३४, १३७- १४०, १४३, १४५-१४८, १५९, १६०, १६४, १८६,	१८७, २०५-२०९, २१५, २१६, २२९-२३१, २५०, २५२-२५४, २६४, २६७, २७०, आर्यानिकी १२८, २४४, २४५ आर्या १०, ११, ४५, ४६, ६०, ६१, ६३, १११, १३०, १३१,

श्लोकाङ्काः ।

श्लोकाङ्काः ।

१३३, १३५, १३६, १६३, १६५, १६६, १८८, १९३-१९८, २१४, २१७, २७१	दोषकम् ११७, ११९, १२१, १२४, १२६
इन्द्रवज्रा १२, १४, ३७-३९, ४२, ५१, ५६, ५८, ७२, ९८, १२२, १४१, १४२, १४४, १४९, १५८, १६१, १७२, १८१, १८९, १९०, २००, २०३, २०४, २००, २२०, २२६, २४८, २५६, २५७, २६१	मुजंगमयातम् १५३, १५४ मन्दाक्रान्ता १५५, २०१ मालिनी ५३, ७१, १२७, १५०, २२७, २२८ स्थोद्धता ७४, ८२, १६९, २२०, २२३, २२५, २४७, २५५ वसन्तविलका ४१, ४३, ४७, ६७, ९३, १०४, १०५, १६७, १७५, १७६, २१०, २१२, २३४, २३६,
उपजातिका २-८, १५, १६, १८-२१, २३-२५, २८-३२, ३४, ४०, ४४, ६५, ६६, ७३, ७५, ७९, ८४, ९०, ९४, १०१, १०३, १०६-१०८, १०९, १५१, १५६, १७१, १७३, १७७-१८०, १८२-१८५, २११, २१८, २३५, २३८, २३९, २४३, २४६, २४९, २५१, २५८-२६०, २६२, २६६, २६९	विपरीताख्यानिकी २३७ वैतालीयम् १६८, २१३ शार्दूलविक्रीडितम् १, १७, २२, ३३, ५०, ५५, ६९, ७० ८५-८७, ९९, १००, १०२ १५२, १५७, १९१, १९२, २०२, २४०, २४१
उपेन्द्रवज्रा ८८, ९०, ९२, ९६, १९९, २०३, २०४	शालिनी ११०, २४२ शिखरिणी १३ सिंहोद्धता ६२, ८३, ८९, ९५, ९७, १७०, १७४, २१९, २२४, २६३, २६५, २७
गीतिः १६२	सम्बरा ३६, ५४, ११६, सम्बिणी २३२, २३३, स्वागता २२५,
द्रुतविलम्बितम् २७	

शुद्धिपत्रम् ।

— :-—

पृ०	पंक्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२७	३	एवं व्यसे	एवं व्यसे
१२८	२	कोटिश्रुतिभ्यां	कोटिश्रुतिभ्यां
१३३	४	देवा करणी	देवाकरणी
१४०	१	वंशोद्धृतस्तेन	वंशोद्धृतस्तेन
१४१	१६	चतुर्भुजकर्णयोः	भुजकर्णयोः
१४६	२	उडडीनमानं	उडडीनमानं
१६०	११	इष्टा श्रुति	इष्टा श्रुति
१७४	४	निर्द	निर्द
२२३	३	वृक्ष्यमाण	वक्ष्यमाण
२२५	१०	२९	२१९
२५१	२२	विविधस्वगागम	विविधस्वगागम
२६८	२५	दाशतः	दशितः
२८६	८	निरगाच्छास्तो	निरगाच्छस्तो

==